

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

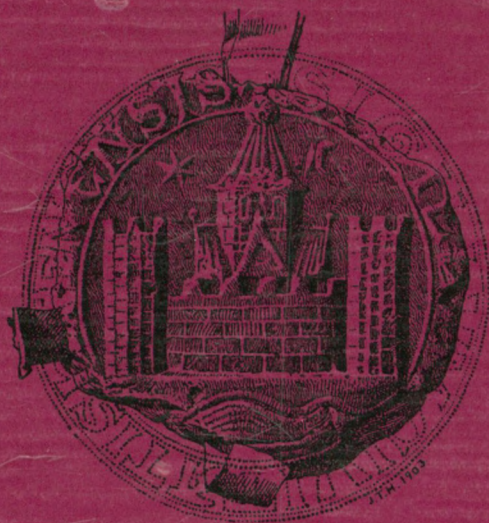
Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

HISTORISKE MEDDELELSER OM KØBENHAVN

MED REGISTER TIL ÅRBØGERNE 1976-79

Årbog 1979

UDGIVET AF KØBENHAVNS KOMMUNE
I KOMMISSION HOS G·E·C GADS FORLAG
KØBENHAVN 1979

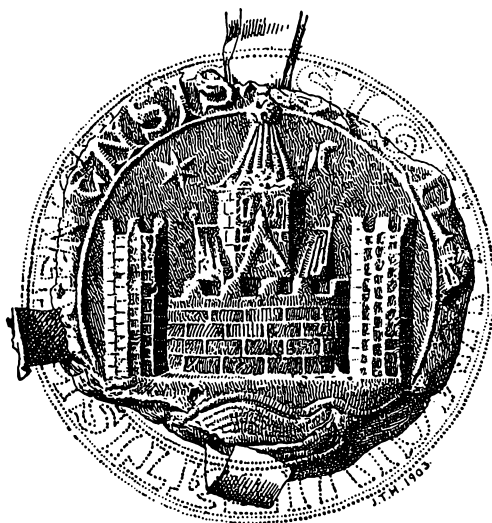
HISTORISKE
MEDDELELSER OM
KØBENHAVN

Årbog 1979

HISTORISKE MEDDELELSER OM KØBENHAVN

MED REGISTER TIL ÅRBØGERNE 1976-79

Årbog 1979

UDGIVET AF KØBENHAVNS KOMMUNE
I KOMMISSION HOS G·E·C GADS FORLAG
KØBENHAVN 1979

Redaktør :
SIGURD JENSEN

Redaktionssekretær :
EGIL SKALL

Redaktion :
**Københavns Stadsarkiv
Københavns rådhus.
1599 Kbh. V**

**På omslaget stadens ældste segl efter H. U. Ramsing :
Københavns Historie og Topografi i Middelalderen**

**Historiske Meddelelser om København er medlemskrift
for Selskabet for Københavns Historie**

© Københavns Kommune

ISBN 87-123-2967-3

**Trykt hos :
J. H. Schultz, København**

INDHOLD

<i>Erik Wilmann: Opmålings- og kortlægningsarbejder i Københavns Kommune indtil 1929</i>	7
<i>Sigurd Jensen: Omkring en enkekasse</i>	57
<i>August Wiemann Eriksen: Den kommunale aftenskole i København 1814–1857. Aftenskolesystemets opståen, udbredelse og afvikling samt baggrunden herfor</i>	71
<i>Harald Jørgensen: Københavnerne og sønderjyder. Hovedstadens grænseforening i 100 år</i>	85
<i>Sigurd Jensen: Borgmester Peder Hedebol</i>	110
<i>Københavns Stadsarkiv i 1978</i>	148
<i>Selskabet for Københavns Historie i 1978</i>	156

Anmeldelser:

<i>Ole Pedersen Kollerød: Min historie, red. Else Margrethe Ransy (Jens Vibæk). Ejvind Slottved: Lærestole og lærere ved Københavns Universitet 1537–1977 (Sigvard Skov). Erik Housted: Fra Limfabrik til Bankhus. Nogle træk af Amagerbros historie (Sigvard Skov). John Erichsen: Et andet København (Sigvard Skov). Jens Erik Frits Hansen: Københavns Forstadsbebyggelse i 1850'erne (Helge Gamrath). Historiske Specialer – en bibliografi, red. N. H. Frandsen. 1978 (Redaktionen)</i>	158
<i>Meddelelse om Københavns Bibliografi (Redaktionen)</i>	166
<i>Register til årbøgerne 1976–1979</i>	167

OPMÅLINGS- OG KORTLÆGNINGSARBEJDER I KØBENHAVNS KOMMUNE INDTIL 1929

AF ERIK WILMANN

Første opmålinger – ældste kort. Det tidligste tidspunkt, hvor man finder noget beskrevet, som kan lede tankerne hen i retning af opmålingsarbejder i København, er i Kong Frederik II's stadsret af 1581. Byens styrelse blev heri pålagt at føre kontrol med, at grundejerne ikke opførte kælderhalse og tilbygninger på gadearalerne. Kontrollen fungerede på den måde, at byens kæmnere for fremtiden skulle foretage visse opmålinger for at undersøge, hvilke bygningsdele der ragede for langt ud.¹

Fra samme tidspunkt, omkring 1590, stammer også det ældste eksisterende kort over København. Kortet bærer kun enkelte påskrifter og er farvelagt. Det har en målestok, der ganske vist er ubenævnt, men man har beregnet kortets målforhold (se ordliste) til ca. 1:3000. Kortet findes i Det kongelige Bibliotek i København og er gengivet som kort I i Vilhelm Lorenzens »Haandtegnede Kort over København 1600–1660« fra 1930.

Steenwinckel 1651. I løbet af første halvdel af 1600-tallet voksede København betydeligt. Christian IV påbegyndte i 1618 anlægget af Christianshavn, og i de følgende år forøgedes byens areal til henvend det dobbelte. Det ovenfor nævnte problem med fremspringende bygningsdele må åbenbart have været stort, ikke mindst i de nye bydele, for i maj måned 1651 antog kongen bygmesteren Oluf van Steenwinckel til at holde opsyn med, at ingen byggede for langt ud på gaden.² Enhver, der ville bygge, skulle have gadelinien anvist af ham. Han havde altså nærmest funktion som stadskonduktør.

Desuden var det pålagt Steenwinckel at bringe orden i gadernes vandafledning, hvilket var påkrævet, da der mange steder fandtes huller, hvor vandet samledes, og højdedrag, som hindrede vandpassage. Derfor skulle Steenwinckel udføre et nivellement (se ordliste) og afpæle visse højder, som skulle overholdes af husejerne.

Sandsynligvis har Steenwinckel ikke nået at udføre ret meget af det nævnte arbejde, idet han allerede i 1652 blev forflyttet til Skåne, og der udpegedes ingen efterfølger.¹

Til at varetage de forskellige forefaldende opmålinger i de følgende år på de grunde, som kongen overlod til private med henblik på nybebyggelse, anvendte kongen forskellige embedsmænd og ingeniører, medens målinger på allerede bestående grunde foretoges af et af Magistraten udmeldt nævn af byens borgere eller af stadskæmnerne. Ved kongeligt reskript af 31. marts 1683³ bestemtes det direkte, at stadskæmnerne skulle foretage en opmåling af samtlige gårde og grunde i København og Christianshavn.

Målinger til ejendomsvurdering 1686–89. Allerede året før, i 1682, havde man besluttet sig for en samlet opmåling af byen, idet man ønskede, at vurderingerne af de enkelte ejendomme for fremtiden skulle ske på grundlag af arealer. Hidtil havde skatteansættelserne nærmest været foretaget ud fra grundenes beliggenhed, men man var klar over, at systemet var alt andet end retfærdigt, og man foretrak derfor en opmåling. Denne påbegyndtes i 1686 og afsluttedes 3 år senere. Da var alle ejendommens længde og bredde målt og arealerne beregnet. Hermed var den nye skattetakst, grundtaksten af 1689, færdig.¹

Første stadskonduktør 1690. Havde de foregående opmålingsarbejder været udført af mange forskellige personer, kom der til gengæld mere styr på tingene i 1690. På initiativ af bl. a. Ole Rømer oprettedes den 6. oktober samme år en stilling som stadskonduktør (konduktør var datidens betegnelse for ingeniør). Den første stadskonduktør hed E. J. Mangor. Stadskonduktøren skulle foretage alle opmålinger til brug for skatteberegningen, fordelingen af skatter ved deling af en grund og i det hele taget udføre alle målinger og beregninger, der kunne forefalde, både med hensyn til flademål og rummål. Dertil kom så, at han for egen regning skulle fore en særlig protokol, »hvori enhver Plads' Maal og Deling ved Dag og Datum skal indføres . . .«. Sådanne protokoller er i nyere tid blevet benævnt målebrevsprotokoller, og udskrifter af disse kaldes målebrev.¹ Fra omkring 1720 blev det almindeligt at forsyne målebrevene med figur af grunden.

I 1694 udfærdigedes en instruks for stadskonduktørembedet. Ud over det allerede omtalte præciseredes det, at stadskonduktøren også skulle holde øje med, at ingen byggede ud på gadearealet.¹ Det blev dog ikke udelukkende skiftende tiders stadskonduktører, der kom til at foretage opmålinger og kortlægninger i København.

Faldet i rendestenene. På trods af diverse kongelige forordninger om etablering af brolægning med fald i rendestenene var der en del borgere, der havde anlagt deres fortove som de havde lyst. Dengang var brolægning ikke en kommunal opgave, men udelukkende privat; den påhvilede de enkelte grundejere. (Først i 1777 blev brolægning en kommunal opgave). Efter kongeligt reskript af 31. oktober 1702 nedsattes en kommission til at undersøge, hvordan byens afløb bedst kunne indrettes. (Til rendestenene ledtes – foruden regnvand – også spildevand fra husene). Tilsyneladende hjalp det intet, og i 1726 var forholdene så dårlige som aldrig før. Det kongelige reskript af 5. august samme år⁴ pålagde bl. a. stadskonduktøren at nivellere brolægningen og offentliggøre resultatet, så borgerne kunne rette sig efter det.

Branden 1728. I oktober 1728 udbrød den første store brand i København. Rundt regnet en tredjedel af byen nedbrændte. En reguleringskommission blev i begyndelsen af november samme år nedsat med det formål at udarbejde forslag til udvidelser og reguleringer af gaderne og grundene i de nedbrændte dele af byen, før man begyndte genopbygningen. Naturligt nok fik kommissionen brug for et kort over de afbrændte områder, og den, der på det tidspunkt var stadskonduktør, S. P. Balle, fik overdraget kortlægningen. Efter sigende afsluttede Balle arbejdet i løbet af ca. en måned, således at reguleringskommissionen allerede inden udgangen af året 1728 indleverede sit genopbygningsprojekt til kongens godkendelse.¹

Desværre eksisterer Balles kort ikke i dag. Det kunne ellers have været interessant at se, hvordan kort udfærdiget i løbet af bare én måned så ud. Ligeledes må det stå hen i det uvisse, hvilke instrumenter Balle målte med. Der findes nemlig ingen beskrivelse af opmålingsarbejderne; det ville Balle nok også have haft svært ved at nå, ikke mindst når man tager i betragtning, at også Balles hus ødelagdes ved branden.¹

Hassings ildebrandskort. Selv om Balles kort er gået tabt, kan man alligevel danne sig et indtryk af, hvilke dele af byen der brændte i 1728. Der findes nemlig i Stadsarkivet et kort, Hassings ildebrandskort kaldet, som med farver angiver de nedbrændte områder. Kortet er 59 x 46 cm stort, målforholdet ca. 1:8000.

Desuden findes i Københavns Stadsarkivs kortsamling 2 andre kort fra årene umiddelbart efter branden 1728. Det ene er et kort over de afbrændte områder, og ovennævnte reguleringskommission har med rødt indtegnet den nye gadeføring. Kortet er fra 1729–30 og er i ca. 1:1200. Kortet er fotografisk gengivet i formindsket målforhold i Vilhelm Lorenzens »Haandtegnede Kort over København 1660–1757« (kort XXX). Det andet kort stammer fra 1731 og forestiller København og omegn. Med farvede linier er angivet vandrendernes løb fra omegnens søer ind til hovedstaden. Målforhold ca. 1:3500.

Instrumenter. Det er desværre sparsomt med oplysninger om datidens instrumenter, men antagelig har mange af de instrumenter, der anvendes i dag, også været kendt dengang, omend i noget mere primitiv udførelse. Til længdemåling brugtes enten kæder eller målestænger. Til vinkelmåling har man nok haft en slags vinkelskiver, men disse har sikkert været for besværlige at bruge til bymåling. Man må nemlig tage i betragtning, at målingerne i København skulle resultere i et eller flere kort og ikke bare i et talmateriale. Ved måling med vinkelskive kommer man netop i besiddelse af et talmateriale, som oftest først må behandles, inden kortene kan fremstilles. Det har været for upraktisk, og det var derfor meget nemmere at udføre arbejdet som bordmåling (se ordliste). Dertil kræves kun et målebord (se ordliste) med tilhørende diopterlineal (se ordliste) samt et redskab til måling af afstande. De ønskede kort fremkommer direkte, og eftersom man sædvanligvis kun havde brug for ét eller to eksemplarer af kortene, var arbejdet stort set afsluttet, når man var færdig med markarbejdet (bortset fra rentegning, evt. farvelægning m. m.).

Til nivellement har man efter alt at domme anvendt et simpelt instrument, nemlig et stativ med et U-formet glasrør påmonteret. Ved at fylde væske i røret fremkom 2 væskesøjler, hvis overflader

Herrn Thomas Bugge,
 Königl. Dänischen Justizraths, Prof. der Mathematik und Astronomie bey der Universität zu
 Kopenhagen und der Königl. Marine; Mitglieds der Akademien der Wissenschaften
 zu Stockholm, Kopenhagen, Mannheim und Drontheim,
 Beschreibung
 der
Ausmessungs = Methode,
 welche bey den Dänischen geographischen Karten angewendet worden.
 Mit Kupfern.

Dresden, 1787.
 In der Waltherschen Hofbuchhandlung.

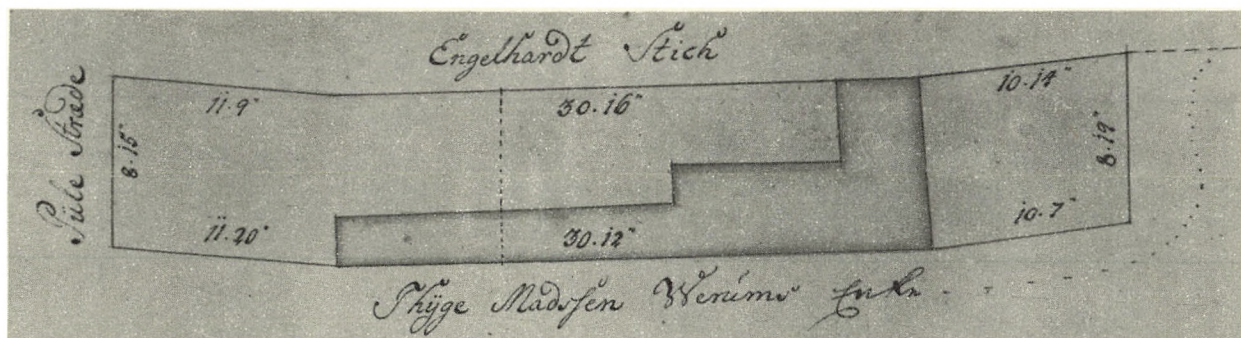
Titelbladet i Thomas Bugge: Beschreibung der Ausmessungs-Methode, Welche bey den Dänischen geographischen Karten angewendet worden. Dresden 1787. Gen- givet efter Einar Andersen: Thomas Bugge, Kbh. 1968

angav en vandret linie, og man har således kunnet sigte hen imod en inddelt stok. Efterhånden blev det mere almindeligt at bruge et instrument med kikkert for at forøge nøjagtigheden.

Først omkring år 1800 dukkede de første opmålingsbeskrivelser frem (se senere). Det eneste sted, man før den tid finder noget om målemetoder, er på et kort fra 1640'erne visende en del af København og Christianshavn i målforhold ca. 1:4000. På kortet er vist forskellige linier med påskrevne mål, og meget tyder på, at tegneren har foretaget observationer fra stadens tårne, hvorefter visse vinkler er beregnet (også påskrevet kortet). Nogle afstande er muligvis udmålt ved skridtning, og visse gadeforløb er optaget efter øjemål. Kortet findes på Det kongelige Bibliotek og er fotografisk gengivet som kort XVII i Vilhelm Lorenzens »Haandtegnede Kort over København 1600–1660«.

Nivellement 1742. Det ældste nivellement, der endnu er bevaret, er et nivellement udført i 1742 af overkonduktør J. S. Sibrand sammen med P. M. Balle, der i 1740 var blevet stadskonduktør efter sin far, S. P. Balle. Resultatet af nivellementet består af et hæfte med 7 kort angivende byens højdeforhold. I hver gade er faldet mellem gadehjørnerne angivet med pile, og faldets størrelse er anført med en nøjagtighed af $\frac{1}{4}$ tomme (se ordliste), hvilket tyder på, at det anvendte nivellerinstrument var forsynet med kikkert. Foruden gadenettet er offentlige bygninger vist på kortene, hvis titel er: »Carte over Gadernes Vaterpass i den kgl. Residentz Stad Kjobenhavn, afdelt i adskillige Tabeller, forfærdigede Anno 1742«. Hæftet opbevares i Københavns Stadsarkiv.

»*Den generale opmåling*« 1742–55. Der var efterhånden gået et halvt århundrede, siden grundtaksten af 1689 trådte i kraft, og i den periode var ejendommenes værdi ændret betydeligt, ikke mindst som følge af branden 1728 og den påfølgende genopbygning. Derfor ønskede man en ny grundtakst. I februar 1742 nedsattes en kommission til at tage sig af spørgsmålet, og stadskonduktør Balle bistod. Man blev klar over, at en helt ny opmåling af alle byens ejendomme måtte udfores. Samtidig med, at disse målinger udførtes, blev det ved kongelig befaling overdraget overkonduktør J. S. Sibrand – på

Ejendommen matr. nr. 84 af Købmager Kvarter, således som den fremtræder i »den generale opmåling« fra 1755; her gengivet i målforhold ca. 1:250. Mål på grunden findes anført. Sammenlign med figuren af ejendommen i bygningsafgiftsprotokollen fra 1802. Københavns Stadsarkiv

grundlag af målingerne – at tegne et generalkort (se ordliste) over byen samt specielle kvarterkort over stadens 12 kvarterer⁵ (de udenbys områder – områderne uden for voldene – kortlagdes først senere).

Selv om Balle muligvis har ledet opmålingerne, tyder noget dog på, at Sibrand ikke blot har tegnet de nævnte kort, men også har målt. I gamle kæmnerregnskaber fra begyndelsen af 1740'erne figurerer Sibrands navn ved målingerne, og tilsyneladende udfærdigede han nogle kort (som ikke kan have været de ovenfor nævnte kvarterkort, der først kom til et par år senere), men desværre gives ingen nærmere beskrivelse af kortene (se dog nedenfor).

For hvert kvarter udfærdigedes en bog, hvori alle ejendomme blev indtegnet én efter én i målforhold 1:240. (Det – set med nutidige øjne – ejendommelige målforhold skyldes de gamle danske mål. 1:240 svarer til 10 duodecimale tommer på 100 alen (se ordliste)). Figurerne i bøgerne tegnedes på grundlag af nogle »kladdekort« (brouillonkort) i 1:120;⁶ disse kort kan altså tænkes at være tegnet af Sibrand, men spørgsmålet lader sig ikke besvare med sikkerhed. I de 12 bøger vises bygninger med rød farve, og grundenes mål er påført tegningerne. Arealerne er opgivet i kvadratalen (se ordliste) med opdeling i bygninger, gårdsplads m. m. Skatten er udregnet, og desuden findes 1689-matrikelnumrene (se ordliste) anført tillige med de fra 1756 anvendte numre. Endelig indeholder hver tegning oplysning om ejendommens ejer og ejerne af de tilgrænsende ejendomme.

Forståeligt nok var arbejdet med registrering, optegning, taksering og beregning af alt dette tidkrævende, og de 12 opmålingsbøger blev først fuldført i 1755. Hver enkelt bogs titel er: »Den Generale Opmaalings Bog med Grund Taxtens Beregning. For . . . . . Qvarteer Fuldfærdiget Anno 1755«. Stadsarkivet og stadskonduktøren har hver et sæt af bøgerne.⁵

»Kladdekortene« eksisterer til gengæld ikke mere, og det er lidt svært at fastslå, hvornår de er tabt gået. I Stadsarkivets registratur fra 1786 figurerer nogle kort over stadens 12 kvarterer, og disse kort er måske »kladdekortene«, men desværre er de i registraturen nævnte kort ikke alle i ét og samme målforhold (de er opdelt i »mindste«, »mellemste« og »største« målestok). Tæller man kortenes antal sam-

men, kommer man til tallet 443, et meget stort antal.⁷ Har hele byen været dækket af »kladdekortene« i 1:120, kan deres antal ikke have været helt ringe, eller også må kortene have haft en anseelig størrelse.

De 443 kort (i registraturen kaldet »Tegninger eller Brouillons«) har formodentlig allerede været forsvundet i 1786, og registraturrens forfattere kendte nok ikke kortene, men er på anden måde blevet underrettet om deres eksistens. I en endnu ældre registratur findes de 443 kort også nævnt, men med en bemærkning om, at de er udlånt til stadsinspektør Balle i august 1747 (de 12 opmålingsbøger var da under udarbejdelse). Omkring år 1800 begyndte man at savne kortene og iværksatte en efterforskning hos stadsinspektøren. Imidlertid fandt man ikke kortene,⁷ og i den periode, J. H. Rawert var stadsinspektør (1790–1823), har de ikke eksisteret.

Mysteriet bliver nok aldrig løst. I Stadsarkivet opbevares et enkelt kort fra ca. 1740 i målforhold 1:240. Såfremt nogle af »kladdekortene« var i dette målforhold, kan kortet være ét af de 443, men kortet mangler uheldigvis en påskrift om årstal og oprindelse, så efterforskning er umulig.

Sibrands kvarterkort 1744. Inden de 12 opmålingsbøger blev færdige, havde Sibrand fuldført sine 12 kvarterkort i 1744. Navnene på de underinspektører, der har medvirket, står nævnt på de forskellige kort. Sibrand selv er ikke nævnt, men der hersker ingen tvivl om, at han har ledet arbejdet med fremstillingen. Kortene er alle i 1:480, og da kvartererne var af ulige størrelse, er kortene blevet tilsvarende forskellige i format (det største er ca. 2½ x 3 m). Alle grunde er vist, men kun offentlige bygninger er indtegnet og farvelagt; huskarreerne har en let farvetone langs kanten.⁵

Sibrands generalkort 1745. 1745 var generalkortet færdigt. Formatet er ca. 2 x 2½ m, og målforholdet er 1:1200. I hvert hjørne findes store vignetter, og kortet bærer påskriften: »Den kgl. Residentz Stad Kjøbenhavn med alle derudi, inden for Volden, beliggende Grunde og Pladse, aftegnede efter den allernaadigst anbefalede Opmaaling MDCCXLV«. Alle grunde er aftegnet, men kun offentlige bygninger er vist og farvelagt svagt.⁵ Kortet beror i Stadsarkivet.

Ny kortlægning af staden. I foråret 1756 bestemte man sig for, at Sibbrands generalkort skulle stikkes i kobber, således at det kunne blive tilgængeligt for offentligheden. Imidlertid blev planen opgivet igen, fordi man fandt ud af, at kortet allerede var utidssvarende. For det første fuldførtes generalkortet på et tidspunkt, da »den generale opmåling« ikke var færdig, så kortet viser kun byens grunde, men ingen private bygninger. Det samme gælder de 12 kvarterkort. For det andet bebyggedes kvarteret ved Amalienborg i disse år, og denne bebyggelse samt de nye bebyggelser uden for byen var man interesseret i at få med på kortet. Overvejelserne endte med, at generalmajor S. C. Gedde pålagdes at udfærdige 12 nye kvarterkort samt et nyt generalkort – alt på grundlag af Sibbrands generalkort og de 12 bøger fra »den generale opmåling«⁸ (samt muligvis »kladdekortene«).

Geddes kvarterkort 1757–58. 1757–58 forelå kvarterkortene færdige. Hvert kort er forsynet med det pågældende kvarters fane samt en liste over ejerne af de på kortet værende ejendomme. Bygningerne er røde, gårdspladser er gråblå, og haver vises med særlig signatur. De offentlige bygninger er – i modsætning til i opmålingsbøgerne – medtaget på kortene, som alle er tegnet i målforhold ca. 1:1600. Endvidere findes et tilhørende oversigtskort i ca. 1:5800 visende kvartergrænserne.⁸

Kvarterkortene fremstilledes kun i 2 sæt, ét i Det kgl. Bibliotek og ét i Stadsarkivet, men eftersom kortene er så velegnede til studium af Københavns topografi i 1700-tallet, besluttede man – henvend 200 år efter kortenes fuldførelse – at mangfoldiggøre dem, så flere kunne få glæde af dem. Kortene tryktes hos Geodætisk Institut og udsendtes i oktober 1940 som jubilæumsskrift i forbindelse med stadskonduktørembedets 250 års jubilæum.

Geddes generalkort 1760–61. Selv om Gedde oprindelig havde lovet generalkortet færdigt før kvarterkortene, blev det dog omvendt, idet generalkortet først var færdigt 1761. Kortet er specielt derved, at det er »eleveret«, hvilket vil sige, at det er tegnet i fugleperspektiv – set fra syd. Det har formatet ca. 2,3 x 2,3 m og målforholdet ca. 1:2600. Kortet, der tilhører Københavns Stadsarkiv, hænger på Kø-

benhavns Bymuseum, og et besøg dér kan anbefales. Ved betragtning af kortet får man et vist indtryk af bygningernes udseende dengang, men helt stole på det kan man ikke. For det første havde Gedde fået tilladelse til at slå flere af de mindste bygninger sammen til én, for at de på kortet ikke skulle blive for små. Dernæst er husenes højder ikke i alle tilfælde rigtige, for »elevationen« er uden mål. Endvidere mangler nogle af byens tårne på kortet på trods af, at disse tårne eksisterede ved kortets fremstilling. Til gengæld vises hele kvarteret ved Amalienborg, selv om det ikke var helt færdigt i 1761.⁸

Kortet strækker sig mod vest til og med Frederiksberg Have, mod nord til Trianglen og mod syd til Sundbyerne. I øst er Øresund grænsen. Der er ingen nævneværdig bebyggelse vest og nord for Pile Allé – Falkoner Allé – Jagtvej og Blegdamsvej.

Målemetoder m. m. Spørgsmålet om målemetode kan besvares kortfattet, idet de nævnte »kladdekort« utvivlsomt er fremkommet ved bordmåling, og for at bestemme gadernes bugter og krumninger tog man mål på kryds og tværs mellem husenes knæpunkter og dannede således nogle trekanter.⁹ »Kladdekortene« har nok kun givet en slags omrids af de enkelte huse eller karreer, hvorefter supplerende oplysninger om hver ejendom er hentet fra målebrevene og indført i de 12 opmålingsbøger.

Der findes ingen beskrivelse af, hvordan Sibrand og senere Gedde har båret sig ad med at tegne kvarterkort på grundlag af »den generale opmåling«. Kortenes målforhold afviger nemlig fra det i opmålingsbøgerne og på »kladdekortene« benyttede. Pantografen (se ordliste) angives at være opfundet omkring 1630,¹⁰ så den kan have været anvendt af Sibrand og Gedde. Ellers forelå den mulighed, at hvert eneste mål omsattes til et andet målforhold ved hjælp af en reduktionspasser (se ordliste), men det kræver absolut tålmodighed.

Udenbys kort 1771. Med Sibrand's og Gedde's kort var man nogenlunde velforsynet med kort over de indenbys kvarterer. Det, der manglede, var kort dækkende de udenbys områder. Ganske vist medtager Gedde's generalkort også arealerne uden for voldene, men det har man åbenbart ikke fundet tilstrækkeligt. Landmålerne C. Gercken og C. Ehlers udførte da i 1771 en udenbys kortlægning, og re-

sultatet, et kort i format 235 x 90 cm, findes i Stadsarkivet. Kortet er forsynet med bygninger og omfatter området mellem søerne på den ene side og Hellerup – nuværende Nørrebro Station – Ladegårdsåen på den anden side foruden Vesterbro (men ikke Frederiksberg). Målforholdet er 1:4000.

Basballe nivellerer 1771–72. Stadskonduktørens embedsområde udvidedes i 1769, idet han sammen med stadsbygmesteren skulle have inspektionen med vandledningerne og brolægningen i byen. C. Basballe, som i 1765 afløste P. M. Balle som stadskonduktør, mente åbenbart, at tiden nu var inde til at foretage et nyt nivellement af brolægningen. Det udførtes i 1771–72, og resultaterne blev angivet i en protokol, som kan bese i Stadsarkivet.

Basballe har opdelt byen i forskellige små områder, som igen er opdelt i hver gade for sig. I en slags skemaer kan aflæses de enkelte gaders stigning og/eller fald. Tilsyneladende findes ikke noget fast udgangsniveau for nivellementet. Resultaterne opgives i alen, kvartalen og tommer med mindste enhed $\frac{1}{6}$ duodecimal-tomme (enkelte steder ses $\frac{1}{12}$ og $\frac{1}{24}$), hvilket omsat til nutidige mål svarer til godt 4 mm (ca. 2 mm og ca. 1 mm). Endvidere har Basballe anført afstandene i alen og kvartalen mellem de punkter, han nivellerede. Inddelingen i alen, kvartalen, tommer og brøkdele heraf fandt Basballe tydelig og bekvem; noget sådant fremgår i hvert fald af protokollen (side 69). Bagest i denne findes en alfabetisk liste over alle de nivellerede gader med angivelse af sidetal.

Basballe oplyser også, at nivellementet egentlig skulle have været udført med et instrument tilhørende brand- og vandkommissionen, men dette måtte repareres først, hvorfor et andet instrument benyttes i stedet. Ellers er der ingen instrumentbeskrivelse, men nivellementsnoejagtigheden tyder på, at instrumentet var forsynet med kikert.

Branden 1795. Efter den udenbys kortlægning 1771 og Basballes nivellement gik der omkring 25 år, før der igen blev foretaget opmålingsarbejder i København. Anledningen var da Københavns anden store ildebrand, som fandt sted i sommeren 1795. Som en direkte følge af, at brandvæsenet ved branden havde manglet gode

kort over byen, fik professor J. H. Rawert, som i 1790 var blevet stads-konduktor, til opgave at udfærdige nye og mere detaljerede kort, de såkaldte brandkort.

Men forinden havde Rawert været indblandet i mangt og meget i tilknytning til branden. Umiddelbart efter denne blev han og stads-bygmester Meyn pålagt at udarbejde en plan til et forbedret anlæg af de afbrændte bydele, herunder ændring af gadeforløb. Diverse kommissioner, der tog sig af erstatninger til grundejere, som skulle afgive areal til gadeudvidelser, var Rawert involveret i, og det påhvilede ham at afsætte de fremtidige gadelinier og grunde.¹¹ Om alt dette har Rawert berettet i sin i året 1800 udgivne bog: »Udførlig Beretning om den Plan, der blev lagt og udført i Anledning af den store Ildebrand i Kiøbenhavn 1795, efter hvilken den afbrændte Deel af Staden mere regulær, beqvem og brandsikker kunde opbygges«, for kortheds skyld kaldet »Ildebrandsbogen«. Tilmed er det så heldigt, at de sidste sider i bogen (siderne 169–188) giver en god beskrivelse af opmålingsarbejderne i forbindelse med brandkortene, og på disse sider nævnes også de udenbys kort 1796–97.

Udenbys kort 1796–97. I forbindelse med branden nedsattes i april 1796 en særlig kommission, »Kommission for de Fonds, som ere henlagte til at afbetale de til Gadernes Udvidelse afkøbte Grunde«, og den havde – for at skaffe de nødvendige pengemidler – bemyndigelse til at bortsælge eller bortforpagte stadens udenbys grunde.¹¹ Kommissionen mente, at nye kort over arealerne uden for voldene var nødvendige på grund af de mange forandringer, der var indtruffet siden det forrige korts fuldførelse 1771. Kommissionen foreslog derfor en ny opmåling med udfærdigelse af kort i 1:2000.¹²

Derpå rettedes henvendelse til stads-konduktor Rawert om opmålingen, og man bad ham oplyse, hvad arbejdet ville komme til at koste. Det var dengang normalt, at stads-konduktoren måtte give tilbud på opmålingsarbejder. Rawert påpegede i sit svar, at det ville være rigtigst, om der i forbindelse med målingerne anbragtes faste grænse- og mærkesten i jorden, således at der ved opmålinger og afsætninger i fremtiden ikke opstod så mange grænsestridigheder som hidtil.¹³

Tilsyneladende forstod kommissionen ikke den vidtrækkende betydning af Rawerts forslag, og faste mærker etableredes først 100 år senere. Dertil kom så, at Rawert slet ikke blev antaget til at udføre kortlægningsarbejdet, idet kommissionen fandt hans tilbud alt for dyrt! Arbejdet overdroges kaptajn Lønborg og løjtnant Oppen, der kun forlangte halvt så meget som Rawert, og de lovede tilmed kortene færdige inden udgangen af 1796. Rawert måtte nøjes med at verificere de færdige kort; det fik han nemlig pålagt af Magistraten!¹³

Lønborg og Oppen kunne ikke holde deres løfte, for kortene blev først færdige i august 1797. Rawert fortæller i »Ildebrandsbogen« side 186–187, at han gik i gang med verifikation af kortene og fandt, at nøjagtigheden var i orden, i hvert fald hvis man tog i betragtning, hvilken opmålingsmetode der havde været anvendt, samt hvad Lønborg og Oppen havde fået for arbejdet! Rawert skriver ikke præcist om målemetoden, men bordmåling, eventuelt suppleret med diverse længdemål med henblik på de enkelte grundes indtegnning på kortene, har nok været brugt.

Kortene findes stadig i Københavns Stadsarkiv. De er i målforhold 1:2000 og forsynet med bygninger. Enkelte af kortene har jorderne inddelt i lodder. Kortene anvendes endnu den dag i dag til belysning af forholdene omkring år 1800.

Rawerts brandkort ca. år 1800. Ved branden havde man gjort den erfaring, at brandvæsenet ville kunne fungere mere effektivt, hvis det besad detaljerede kort over byen med angivelse af husenes byggematerialer og anvendelse, vandpumper, porte og andre adgangsveje i huse m. m. Sådanne kort besluttede man sig til at få udført, og denne gang lod man Rawert få arbejdet. Målforholdet fastsattes til 1:480 eller, som det dengang udtryktes, 5 duodecimale tommer på 100 alen.

I »Ildebrandsbogen« imødegår Rawert det spørgsmål, som eventuelt kunne være dukket op dengang: »Fandtes ikke allerede kort over staden?«¹⁴ Her nævnes så de i 1740'erne udfærdigede kvarterkort (også i 1:480) og de 12 opmålingsbøger (i 1:240) samt »kladdekortene« (i 1:120); kvarterkortene håbede man, at man kunne have brugt, men Rawert var ikke tilfreds med dem. For det første

faldt branddistrikternes inddelinger ikke sammen med kvartergrænserne, så kortene måtte skæres i stykker og sættes sammen igen på en ny måde, hvis de skulle bruges. For det andet syntes Rawert, at kortenes nøjagtighed var for ringe. Som tidligere beskrevet tegnedes kortene på grundlag af »kladdekortene«, der havde stor nøjagtighed, »men paa disses S sammensætning til et Heelt har nok ikke været tænkt«, skriver Rawert. Tillige forekom kvarterkortenes indkrympning (se ordliste) ham for stor.¹⁴ Følgelig fandtes kun den udvej at fremstille nye kort, hvilket skete omkring år 1800.

Fremgangsmåden ved opmålingen beskriver Rawert ganske udmærket.¹⁵ Han betjente sig af bordmåling; bordets størrelse var således, at et kortblad kunne dække ca. 300 x 400 m i terrænet. Dette mål valgte han for på hvert blad at kunne medtage så mange som muligt af de tilstødende gader fra nabokortbladene, altså en stor overlapning. Ved alle gadekryds og T-kryds placerede Rawert målebordet og indmålte dér husenes hjørner efter at have »finindstillet« bordet ved sigte til nabo-opstillingspunkterne. Husrækkernes knækpunkter mellem gadehjørnerne indmåltes næsten som ved vore dages ortogonalmåling (se ordliste): En person med en stok stillede sig – på øjemål – ud for knæpunktet og blev vinket ind i sigtelinien gående fra målebordet til næste opstillingspunkt, og med målekæden måltes så afstanden mellem bordet og stokken samt »perpendikulæren« (se ordliste): afstanden mellem stok og husets knæpunkt. Rawert fik således på kortbladene omridset af hver huskarré, men manglede at indtegne hver grounds og bygnings grænser.

Dertil gjorde Rawert brug af, at han hjemme på kontoret havde de 12 opmålingsbøger fra »den generale opmåling« i 1740'erne. Disse angav hver enkelt grounds mål og hver enkelt bygnings beliggenhed, og han kunne således indlægge dem i karré-omridsene på sine kort (målefejl ville ved denne metode afsløres hurtigt). Kortbladene limesedes sammen og forsynedes så med de for brandvæsenet nødvendige signaturer.¹⁵ Tegnepapirets indkrympning og de deraf følgende fejl søgte Rawert at undgå ved at tørre papiret og dernæst at opbevare det i nogle uger på et sted, hvor luftfugtigheden kunne påvirke det og få det til at krympe én gang for alle. Det gav dog den ulempe, at papiret bulede i fugtigt målevej.¹⁵ – Målekæden justerede Rawert en gang om ugen for at forebygge fejl.

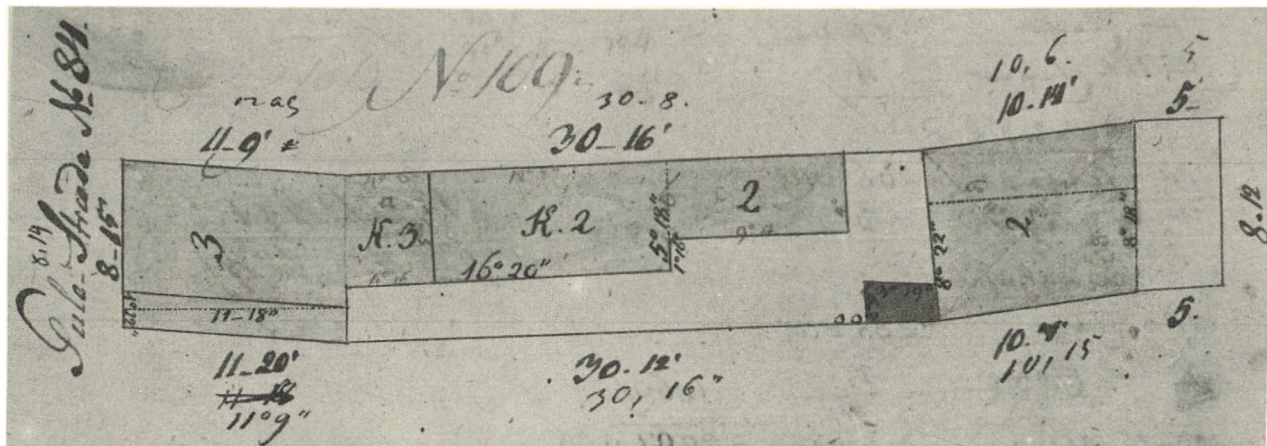
Af en eller anden uforklarlig grund var Rawert ikke – som ved den udenbys kortlægning 1796–97 – indstillet på at anbringe faste og varige mærker i jorden ved målingen til brandkortene. Tværtimod lod han tilsyneladende opstillingspunkterne gå tabt efterhånden. Hver dag ved arbejdets begyndelse havde han tilmed svært ved at finde de punkter, han anvendte den foregående dag, for trafikken i gaderne ødelagde de pæle, han satte, og alle slags affald dækkede dem.¹⁵

Rawert fik kortlagt det meste af byen; så vidt man ved, blev han ikke helt færdig, idet han havde for mange andre opgaver at klare samtidig. Christianshavn var sandsynligvis det sidste område, der færdigmålt. Rawert målte nemlig tværs over isen på havnen, men isen forsvandt tidligere end ventet, så han blev forsinket.

Selv om Rawert ikke anbragte faste opmålingsmærker i jorden, var han alligevel så fremsynet, at han indså betydningen af at bevare det færdige resultat – kortene – for eftertiden. Spørgsmålet har blot været, hvordan det bedst muligt kunne gøres. Hvis alle kortene udfærdigedes i mange eksemplarer, kunne man bare tage et nyt kort, når et gammelt var slidt op, men den metode har sikkert været for besværlig. Eftersom målingen udførtes som bordmåling, forelå der ingen talmæssige måleresultater, man kunne gemme med henblik på en nyttegning af kortene efter en årrække, så den metode duede heller ikke.

Rawert brugte da følgende metode:¹⁶ På kortene var indtegnet alle de punkter, hvor målebordet havde været opstillet, og han forbandt nu alle disse punkter med streger, så han fik en masse trekanter. Disses sider målt med en stangpasser, og målene skrev han på kortene. Desuden målte han afstanden fra opstillingspunkterne til de nærmeste huskarreers hjørner og påskrev målene. Han opnåede derved, at selv om kortene skulle blive så slidte, at de ikke kunne hænge sammen, ville man altid være i stand til – på grundlag af de påskrevne mål – at genkonstruere trekantnettet og dermed omridsene af karreerne.

Desværre eksisterer ikke ret mange af brandkortene i dag. I Stadsarkivets kortsamling findes nogle kort, som må antages at være brandkort. De er i målforhold 1:480. Der findes ingen årstal eller personnavne nævnt, så det vides ikke, om det faktisk er Rawert, der

Ejendommen matr. nr. 84 Købmager Kvarter, således som den fremtræder i bygningsafgiftsprotokollen fra 1802; her gengivet i målforhold ca. 1:250. I modsætning til figuren i »den generale opmåling« er der skrevet mål på bygninger, og disses etageantal er anført. Københavns Stadsarkiv

har tegnet dem, eller om det er en anden – ukendt – person. Stadsarkivet råder over to forskellige typer af disse kort, én med bygninger og signaturer og én uden, men det er værd at bemærke, at kortene uden bygninger har det ovenfor omtalte trekantnet indtegnet, og der er skrevet mål på trekantsiderne!

For de læsere, der skulle være interesseret i at vide mere om datidens instrumenter og opmålingsmetoder, kan det nævnes, at stads-konduktør Rawert i 1793 udgav en bog omhandlende netop disse emner (Rawert var professor og holdt forelæsninger i landmåling). Bogens titel er: »Forelæsninger over den geometriske, trigonometriske og militaire Landmaaling tilligemed Nivelleringen«. Rawert går i bogen ind for anvendelsen af bordmåling (også i det åbne land), men han beskriver tillige instrumenter til måling af vinkler, hvortil kommer en omtale af nivellement.

Bygningsafgiften 1802. I efteråret 1802 indførtes en fast, årlig afgift til staten, bygningsafgiften. Grundlaget for denne var arealet af alle etager i samtlige byens huse, dog undtaget små lejligheder på under 64 kvadratalen samt offentlige bygninger. Et stort opmålings- og beregningsarbejde pålagdes Rawert i egenskab af stads-konduktør, og for at overkomme det antog han efterhånden 32 assistenter. Byens grunde med privatejede bygninger indtegnedes i målforhold 1:240 i særlige protokoller, hvor lejlighedernes arealer og bygningsafgiften tilføjedes.¹⁷ Protokollerne findes i Stadsarkivet.

Året efter – i 1803 – blev det pålagt enhver at underrette stads-konduktøren om nyopførelse eller ændring af eksisterende bebyggelse,¹⁷ så rettelser kunne tilføjes i protokollerne. Rawert målte således hver ejendom i byen, men tegnede ikke i denne forbindelse noget samlet kort over København. Et sådant kort – med angivelse af forholdene i 1807 – udfærdigedes i 1955 af Stads-konduktørens Direktorat, da man fandt det af historisk interesse. Målforholdet er 1:2000.

Ny udenbys kortlægning besluttet. I 1817 indledte Magistraten overvejelser om at foretage en opmåling og kortlægning af samtlige stadsens udenbys grunde, vænger og fælleder, uanset om de var bort-

solgte, bortfæstede eller endnu under stadens disposition. I en skrivelse af 23. juli 1817¹⁸ anmodedes stadskonduktør Rawert om at meddele Magistraten, hvad omkostningerne ved en sådan kortlægning ville blive, når kortene skulle angive matrikelnumre, bygninger, havearealer, sædeland og græsgange. Opgaven var næsten identisk med kortlægningen, der foretoges i årene 1796 og 1797.

Rawert svarede 30. august.¹⁸ Han påpegede, at hvis kortene skulle være så detaljerede, som Magistraten ønskede, måtte der tegnes helt nye kort, idet kortene fra 1796–1797 var i målforhold 1:2000; mindre end 1:1000 kunne ikke bruges. Kortene var endvidere forældede på grund af mange forandringer. Rawerts brev slutter med en oversigt over omkostningerne. Der gik mere end et år, hvor intet skete. Rawerts pris har måske været for stor for Magistraten. Denne sendte i december 1818 underretning til Rawert om, at opmålingen nu var besluttet, men man ønskede endnu en gang et prisoverslag (pengenes værdi svingede meget i de år).¹⁹ Magistraten fandt tilsyneladende igen prisen for høj, og det er værd at bemærke, at Rawert heller ikke denne gang kom til at kortlægge udenbys, idet arbejdet overdroges til løjtnant C. F. A. Schlegel! Denne tilbød at udføre kortlægningen billigere end Rawert, og den 5. maj 1819²⁰ meddelte Magistraten Schlegel, at hans tilbud antoges. Samme dag fik Rawert besked om, at han skulle levere Schlegel alle nødvendige kort og måloplysninger!

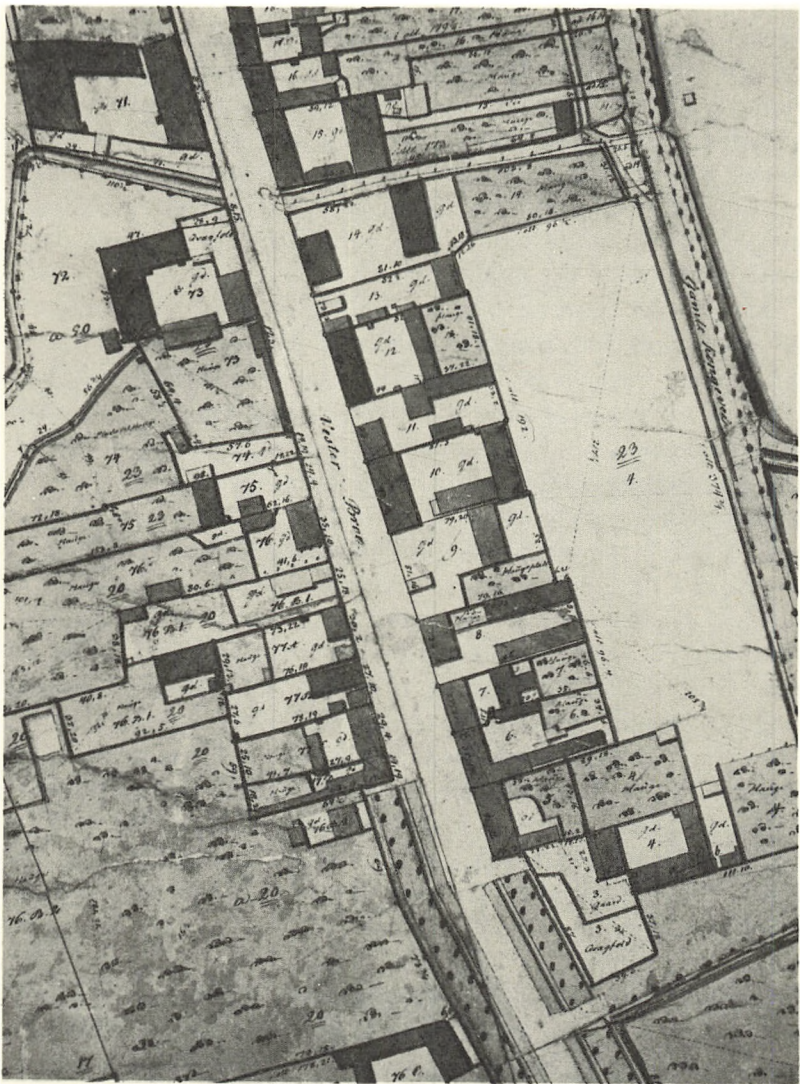
Fejl i måleredskab. Schlegel gik straks i gang. Han må have været en meget omhyggelig mand, for det første han gjorde, var at sammenligne sin målekæde med det mål, som opbevaredes i rådstuearkivet (i dag: Stadsarkivet), samt med et andet, der skulle sendes til England til sammenligning med andre landes mål. Der var god overensstemmelse mellem Schlegels mål og de to andre, og så sammenlignede han sit mål med det, som stadskonduktøren brugte. Dette viste sig at være for langt (1½ tomme på 25 alen); omsat til nutidige mål androg fejlen i gennemsnit ¼ cm pr. meter. Schlegel forespurgte Magistraten, hvilket mål der da skulle anvendes til den udenbys måling. Den 14. maj 1819¹⁸ forelagde Magistraten Rawert spørgsmålet, og man ville også gerne vide, om stadskonduktøren virkelig brugte et fejlagtigt mål. Den følgende dag svarede Rawert, at stadskonduktøren brugte en sådan målekæde, og at kæden helt tilbage

til 1685 havde været brugt til måling i byen og fra 1771 endvidere uden for byen. Rawert syntes at fejlen var meget lille, og mente helt bestemt, at Schlegel skulle måle med den fejlbehæftede kæde, eftersom måling med en anden kæde ville »forårsage megen Confusion og mueligt give Anledning til Processer i Fremtiden«. Efter udveksling af en del skrivelser mellem Magistraten og Rawert fik sidstnævnte besked om at anskaffe måleredskaber uden fejl,¹⁹ og i årene, der fulgte, måtte der tages fornødent hensyn til de fejlbehæftede mål. I vore dage foretrækker man nymåling i de tilfælde, hvor man kun er i besiddelse af målinger udført med den fejlbehæftede målekæde.

Schlegels kort 1819–27. I løbet af sommeren 1819 opmålte Schlegel Vesterbro. Da det første kort var færdigt, sendte han det til Magistraten med anmodning om at få at vide, om det var tilfredsstillende, og om Magistraten havde noget at indvende mod fremgangsmåden ved målingen. Sammen med kortet fulgte et »anhang«, der viste, hvad længder og arealer målt med den fejlbehæftede kæde svarede til, når man målte med en kæde uden fejl. En tilfreds magistrat svarede straks bl. a.:²⁰

»Det planmæssige i Indretningen af Kartet saavel som de med samme fulgte veiledende og oplysende Beregninger og Forklaringer, Nøiagtigheden, hvormed det Karte er udført i dets enkelte Deele, samt den elegante og Øiet lokkende Form, Kartet har, opfylder, ja overgaar ethvert af vore Ønsker i denne Henseende, og vi ser med glad Forventning Fortsættelse af dette Arbeide imøde«.

Schlegel kunne altså trygt fortsætte, og resultatet blev 15 kort – ikke i målforhold 1:1000, som Rawert foreslog – men i 1:1333 (1,5 decimaltommer på 100 alen). Det sidste kort fuldførtes 1827. Københavns Stadsarkiv og Stadskonduktørens Direktorat opbevarer hver et sæt af kortene, og det er rigtigt, hvad Magistraten skrev: Kortene er meget flotte, med mange detaljer og forsynede med dejlige farver. Schlegel tegnede ikke noget oversigtskort til de 15 delkort, men det blev udfærdiget på et senere tidspunkt. Til gengæld konstruerede Schlegel i 1832 et generalkort (med bygninger) i 1:8000 dækkende de udenbys jorder. Kortet litograferedes 2 år senere.

Udsnit af C. F. A. Schlegels kort over Vesterbro 1819. Københavns Stadsarkiv

Indmåling af brønde 1826–28. I juli 1823 døde stadskonduktør Rawert, og løjtnant Schlegel overtog embedet efter ham. Schlegel fortsatte alligevel sin udenbys kortlægning, og i 1826 pålagdes han endnu en slags kortlægningsopgave. Den kongelige Brandkommission anmodede ham nemlig om at indmåle alle stadens vandholdige brønde, idet det var af vigtighed for det offentlige, at ingen eksisterende brønde tilintetgjordes. Desuden fandt man det praktisk, at husejere til enhver tid kunne finde ud af, om der på deres grunde forefandt brønde, der skulle bevares.²¹

Det var tanken, at de enkelte ejendommers målebrev skulle have indtegnet brøndenes placering, men det forekom Schlegel besværligt at vente med denne indtegning, indtil de forskellige målebrev indgik til stadskonduktøren ved ejendomssalg. Han foreslog derfor en generalopmåling af alle stadens brønde og opmålingen indført i en særlig protokol. Dette sidste begrundedes med, at der stadigvæk fandtes mange målebrev, hvor der ikke var nogen figur af grunden, og følgelig kunne brønde ikke indtegnes. Ved tillige at indtegne bygninger i den særlige protokol ville brøndenes beliggenhed blive tydeliggjort. Magistraten var indforstået; den ønskede protokollen udfærdiget og alle målebrev forsynet med brøndene. Målebrev uden figur skulle blot have en påtegning om, at der på grunden fandtes en brønd, og brøndens beliggenhed kunne husejerne i tvivlstilfælde se i stadskonduktørens brøndprotokol.²¹ Resultatet af opmålingerne blev nogle protokoller, hvoraf der findes ét sæt i Stadskonduktørens Direktorat og ét sæt i Stadsarkivet. Figurerne af de enkelte ejendomme er i 1:240 (samme som i bygningsafgifts-protokollerne). Til hver brønd er der taget mindst 2 mål til de nærmestliggende bygninger.

Overvejelser om nivellement 1844–45. Efter Schlegels færdiggørelse af de udenbys kort og indmålingen af brøndene gik der omkring 15 år, hvor der i opmålingsmæssig henseende ikke skete store ting. Til gengæld blev årene 1844–45 betydningsfulde, når det drejer sig om nivellement. I 1844 arbejdede Den kongelige Vandkommission med planer til en omfattende forbedring af vandforsyningen i København. Ingeniør, kammerråd Kabell, sendtes til Hamborg for at studere anlæggene dér, og han blev klar over, at hvis noget lignende

skulle etableres i København, måtte der først udføres et samlet nivellement. Derfor rettedes der den 8. november 1844 henvendelse til stadskonduktør Schlegel. Man ville have ham til at udfærdige et nøjagtigt kort over byen og dens forstæder; kortet skulle nå helt ud til Emdrup Sø og Damhussøen, som forsynede staden med vand. Endvidere ønskede man angivet rendestenenes strømretning og koter (se ordliste) til gademidterne, og man bad Schlegel oplyse prisen for arbejdet.²²

Schlegel ville gerne udføre arbejdet, men det kneb med tiden, og dertil kom visse vanskeligheder, som han opregner i sit svar af 20. december 1844.²¹ Dette er opdelt i forskellige afsnit, og i afsnittet »om ældre Karter« beskæftiger han sig med muligheden for at benytte allerede eksisterende kort til at indtegne det ønskede nivellement på. Schlegels egne 15 udenbys kort fandt han brugbare, selv om de ikke uden videre kunne anvendes til nivellementsangivelse. Generalkortet fra 1832/34 er i 1:8000, så hvis selve staden indtegnes i dette målforhold, ville det hele blive utydeligt. Et par andre kort – begge i et for lille målforhold – kasserede han også, og Rarwerts brandkort ville han ikke udtale sig om; han stillede spørgsmålstegn ved, om der overhovedet eksisterede andet end nogle stumper af dem! Schlegel mente på grundlag af alt dette, at helt nye kort måtte til.

Også metoden til fremstilling af nye kort er beskrevet i brevet. Kort fortalt byggede metoden på en slags triangulation (se ordliste) med efterfølgende bordmåling.

Schlegel var åbenbart meget ivrig efter at udarbejde nye kort over København, men han har manglet de fornødne penge til arbejdet. Han skriver nemlig:²³

»Undertegnede har i flere Aar arbeidet paa en Opmaaling af selve Staden, aldeles paa egen Bekostning, samt udført en stor Deel Forarbejder efter disse Grundsætninger – og for omsider at kunne fuldføre det samlede Kart, har jeg tilsigtet at tilskrive den Høie Magistrat, om at ville understøtte eller afkjøbe mig Arbeidet (efter Omstændighederne for 1500 à 2000 Rdl, med eller uden Forlagsret), hvorved jeg antager, at Udgivterne kunne fordeles, mellem selve Stadens Casse, Broelægningsvæsenet, Vandvæsenet etc. . .«

Den pris, Schlegel forlangte, forekom tilsyneladende Den kongelige Vandkommission for høj, og man indledte drøftelser med lektor C. G. Hummel, der kort tid efter udnævntes til vandinspektør. Denne mente, at supplerung af allerede eksisterende kort måtte være tilstrækkeligt til, at nivellementet senere kunne indtegnes.²⁴

Lundes forslag. Den 11. april 1845²³ sendte borgerrepræsentant P. F. Lunde et forslag til vandkommissionen. Forslaget gik ud på, at der i forbindelse med nivellementet skulle anbringes faste kotemærker på visse hjørnehuse, og det begrundes i brevet bl. a. med:

»Deels ville nemlig, naar Høiderne optoges ved Hjørnerne og paa-mærkedes nogle af de solideste Bygninger, en heel Deel kortere mellemiggende Tværgaders Høider være derved nøiagtig nok givne, og deels ville fremtidig, naar det behøvedes, et Nivellement i en eller flere saadanne Tværgader kunne optages med stor Sikkerhed og Let-hed, fordi der i Hjørnebygningerne havdes faste Udgangspunkter«.

Lunde påpeger i skrivelsen, at det ikke er tilstrækkeligt at indtegne nivellementet på et kort, hvis man ikke har sikret sig de nævnte »uforanderlige Normalpunkter«, gerne så mange som muligt. Han skriver:

»Jo færre saadanne faste Punkter der kan haves, jo besværligere vil det senere blive at bestemme en enkelt Vandrendes, Aqvadukts eller Rendesteens Høideliggende og Fald . . .«

Lunde fremhæver desuden betydningen af at fordele de faste kotepunkter over hele byen.

Tuxen nivellerer 1845. Vandkommissionen overvejede nu grundigt, hvad man burde gøre. Til slut vedtog man at indskrænke nivellementet til, hvad der var nødvendigt, hvis en ny plan for vandforsyningen skulle udarbejdes. I juli 1845 fik kongelig landmåler C. F. Tuxen arbejdet overdraget, og stadskonduktør Schlegel kom hverken til at kortlægge staden eller til at nivellere.²⁵

Tuxens første handling var at foreslå, at højdeangivelserne skulle refereres til et enkelt normalhøjdepunkt. Han frarådede at angive koterne i forhold til dagligt vande i havnen, idet vandstandsbræt-

terne ikke med sikkerhed sad sådan, at deres nulpunkter havde samme kote, og middelvandstanden kunne ændre sig i fremtiden. Vandkommissionen var indforstået, og som udgangspunkt for niveaulementet valgtes overkanten af sokkelstenen ved garderkasernen på hjørnet af Gothersgade og Volden. Ved niveaulementet passerede Tuxen Dokkens vandstandsbræt, således at det faste punkt på kasernen sattes i forbindelse med dagligt vande i 1845. Ved Dokken foretog marinen regelmæssige aflæsninger af vandstanden. Koten til sokkelstenen beregnedes til 25,085 fod (7,872 meter) (se ordliste) over dagligt vande.

På Gammelholm fandtes ligeledes et vandstandsbræt, men det er uvist, om Tuxen også har nivelleret til dette. I Geodætisk Instituts historiske kortsamling findes et kort med højdekurver indtegnet på grundlag af Tuxens niveaulement. Kortets tekst oplyser, at vandstanden svarende til dagligt vande er bestemt både ved Dokken og på Gammelholm. Efter alt at dømme nivellerede Tuxen dog ikke på Gammelholm, så den mulighed foreligger, at kun Dokkens vandstandsbræt har været brugt som grundlag. Det var i øvrigt en almindelig opfattelse dengang, at de to nævnte vandstandsmålere havde deres dagligvandmærker i samme kote, men det er ret usikkert, om det virkelig var tilfældet (jf. Tuxens begrundelse for at bruge et fast normalpunkt).²⁶

Desværre er alle Tuxens journaler og kotelister gået tabt, hvilket besværliggør efterforskningen af spørgsmålet om nulniveau. Dertil kommer så, at garderkasernens hjørne med Tuxens normalhøjdepunkt blev nedrevet ca. 1930, uden at man forinden fik nivelleret mellem punktet og et andet kendt punkt i nærheden. I dag findes kun ovennævnte kort med højdekurver, brevvekslingen mellem Tuxen og vandkommissionen samt en skriftlig redegørelse, der ligger til grund for det her gengivne kort.²⁶

Tuxens beskrivelse af niveaulementet. Den omtalte brevveksling giver en del gode oplysninger om niveaulementet, og Tuxen har endog selv anført, at det skriftlige materiale gerne skulle kunne fortælle efterkommerne, hvordan arbejdet blev gjort!²⁷ I det brev, som Tuxen skrev den 23. januar 1846²⁸ i forbindelse med afleveringen af en del af niveaulementet til vandkommissionen, kan man læse om hans grun-

dighed i arbejdet. Ved hver instrumentopstilling toges altid 2 aflæsninger til hvert punkt. Hvis der indtraf uoverensstemmelser i resultaterne, aflæstes en tredje gang. Om nøjagtigheden i højdeangivelserne skriver Tuxen:

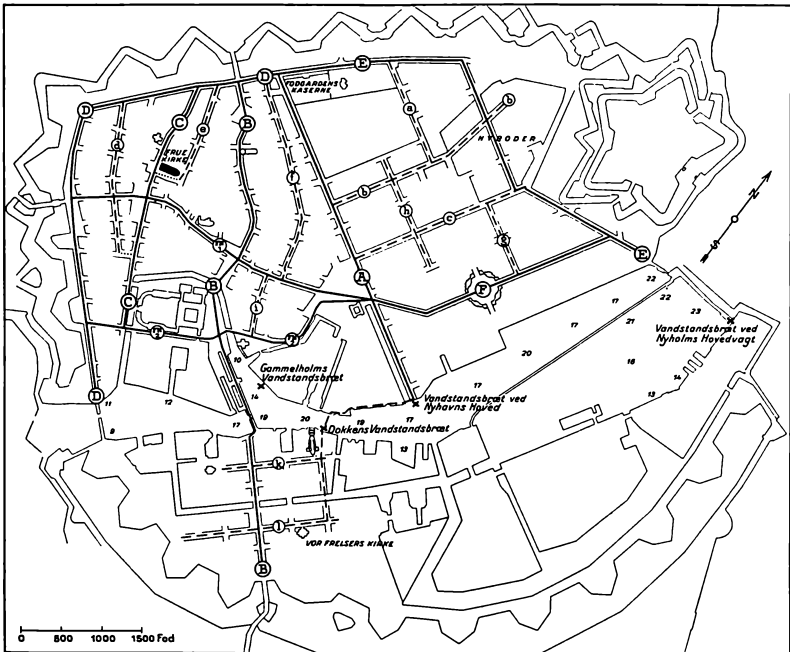
»Høiderne ere, med den størst mulige Nøjagtighed, beregnede i Hele og Brøk-Fod; Brøkerne udtrykkede i 3 Decimalstæder.

Man vil, i dette 3die Decimalstæd, ikke se en Overflødighed i Accuratessen, naar man gunstigt betænker, at omendskjønt Tusinde-deel Fod ikke enkeltviis kunne skjønnes paa Nivellerstokken, saa kunne dog Fjerdedele Linier med Lethed iagttages paa denne, og saadanne Fjerdedele vilde, ved et Arbeide af denne Natur, ikke uden Skade kunne bortkastes. Ved altsaa at gjengive slige egentlige Brøker med Decimaler, f. Ex. $\frac{1}{2}$ Linie = 0',005 og $\frac{3}{4}$ Linie = 0',008 er det 3die Decimalstæd fremkommet«.

Senere i brevet omtaler Tuxen noget, som også i vore dage er lidt af et problem for landmålere: De nysgerrige tilskuere, der stiller bunker af spørgsmål. Tuxen har måttet svare utallige gange, også selv om han tilstræbte at nivellere tidligt om morgenen, hvor mange endnu sov. Desuden stod folk ham i vejen, og visse personer var så nærgående, at de pillede ved instrumenterne. Tuxen generedes endvidere af lysstrålernes refraction (se ordliste). Eftersom han for det meste målte om morgenen, var de luftmasser, der befandt sig i husenes skygger, endnu ikke opvarmet af solen; hvis sigtet gik gennem både varm og kold luft, blev resultaterne altid usikre. Selv om Tuxen således havde forskellige problemer, nåede han dog at færdignivellere København og Christianshavn inden udgangen af 1845. Han manglede at nivellere ud til Gentoft So²⁸ (denne måling fuldførtes foråret 1846), men til gengæld havde han koteret flere søers flodemål²⁹ (dvs. den kote, hvortil soen maksimalt må opstemmes for ikke at forårsage oversvømmelser).

Tuxens nivellement afleveres januar 1846. Tuxen afleverede – som tidligere omtalt – en del af sit nivellement til vandkommissionen den 23. januar 1846. Hans begrundelse for at aflevere arbejdet, før Gentoft-linien var færdignivelleret, tyder på, at han desværre ikke har haft tilstrækkelig forståelse af tingene.²⁸ Som en skarp modsætning

C. F. Tuxens plan for nivellement udarbejdet efter hans skriftlige redegørelse og tegnet efter et kort fra ca. 1848 over Kbh. Nogle dybdekoter i fod er vist i havnen efter et kort fra 1859 i Søværnets Bygningsvæsen. Gengivet efter O. Simonsen: Nivellements-Nul paa Sjælland, Møn og Lolland-Falster med særligt Henblik paa København og Frederiksberg 1845-1945, Kbh. 1949

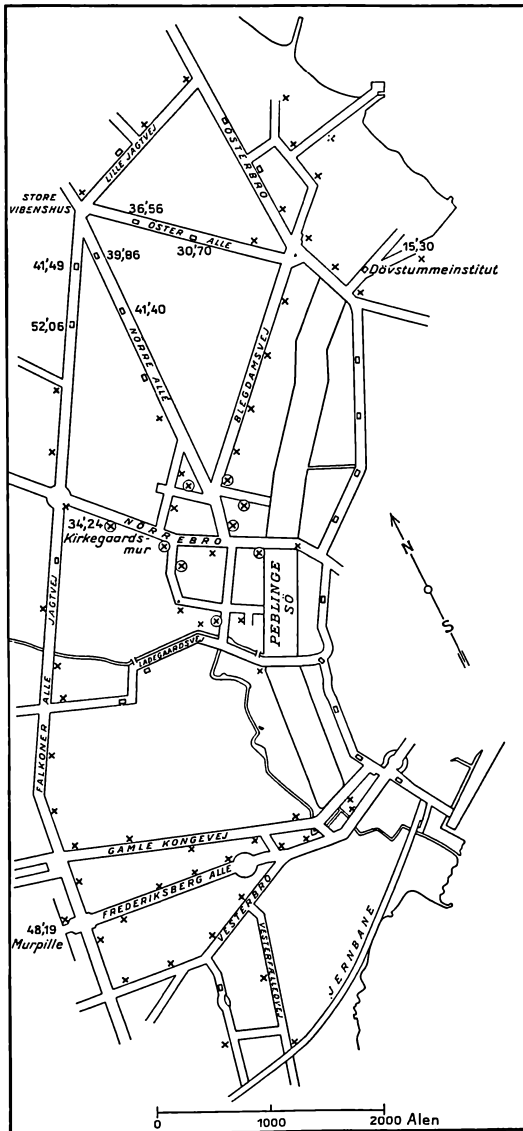
til den store omhu, han udviste ved aflæsningerne og beregningerne, havde han visse steder brugt brosten som nivellements punkter, og han frygtede, at en streng vinter med frost ville forrykke brostenene, så nivellementet tabte i nøjagtighed! Den kongelige Vandkommission reagerede allerede næste dag. Et af medlemmerne, general von Qvaade, tilkaldte vandinspektør C. G. Hummel og bad ham sørge for, at Tuxen fik besked på, at alle de nivellements punkter, som var brosten, skulle ændres. Punkterne ønskedes i stedet foreløbigt afmærket med en sort streg på husene og punktets kote påmalet over strengen. Denne skulle anbringes et par meter over gadeniveau og gerne sådan, at koten blev i hele fod. Med hensyn til det problem, der

kunne opstå, hvis husejere ikke ville have malet på deres huse, mente vandkommissionen, at Tuxen i sådanne tilfælde måtte finde et andet hus at male streger på. Man havde nemlig ingen ret til at gennemtvinge påmalingen.³⁰

Følgelig måtte Tuxen i gang med at male streger. Det foregik ikke helt uden problemer, for flere husejere ønskede – som forudset – ikke streger på deres huse, og desuden sinkedes han af dårligt vejr. Lettere blev det heller ikke af, at en del af de brosten, som han havde brugt som nivellementspunkter, var forsvundet som følge af vejarbejde, så han måtte nivellere på ny! I begyndelsen af august 1846 fuldførtes markarbejdet, hvorefter tiden indtil november samme år gik med at rette kotelisterne.³⁰

Påmalingen af de sorte streger var tænkt som en foreløbig foranstaltning, men desværre fik man ikke gjort mere ved det. I løbet af de næste 10 år forsvandt alle sorte streger fra husene, så man måtte starte forfra med et helt nyt nivellement, som omtales i det følgende. Tuxens nivellement fik ikke den betydning, det kunne have fået; kun Generalstabens topografiske Afdeling udnyttede det, idet den benyttede Tuxens nulniveau ved nogle nivellementer i Københavns omegn i årene 1846 til 1853.²⁹

Schovelins nivellement 1853–54. Tuxens nivellement dækkede kun staden inden for voldene – bortset fra linien ud til Gentoft Sø. Der manglede altså et nivellement af forstæderne. Ganske vist foretog L. A. Colding, der i 1847 havde overtaget stillingen som vandinspektør efter lektor C. G. Hummel, i 1848 et nivellement ved Damhussøen med henblik på anlæg af en dossering (se ordliste) (*dér*;³¹ dette nivellement berørte imidlertid ikke de bebyggede forstæder. Netop i årene efter 1850 arbejdede man på at udfærdige en ny bygge lov for København, og en dertil nedsat kommission androg i februar 1853 Borgerrepræsentationen om at få foretaget et nivellement over samtlige stadens udenbys grunde indtil Falkonér Allé–Jagtvej og et dertil hørende nivellementskort. Det var af hensyn til bestemmelserne om vandafløb fra bygninger, at man ønskede nivellementet. Borgerrepræsentationen tiltrådte andragendet, idet den dog først ville forespørge Generalstabens topografiske Afdeling, om den besad tilstrækkelig gode nivellementskort over området, for i så tilfælde

Beliggenheden af de af kaptajn Schovelin i 1853-54 koterede nivellements-punkter i Kbh. Ved de punkter, der endnu eksisterede i 1949, er Schovelins koter angivet. De punkter, der er indkredset med en cirkel, benyttedes i 1887-88 af P. Bentzon til fastlæggelse af nulflade for et nyt nivellement. Gengivet efter O. Simonsen: Nivellements-Nul paa Sjælland, Møn og Lolland-Falster med særligt Henblik paa København og Frederiksberg 1845-1945, Kbh. 1949

kunne man undgå at nivellere.³² Svaret må have været negativt, for i juli 1853 overdroges arbejdet med nivellementet til kaptajn i Generalstaben, I. T. Schovelin.³³

Som nulniveau valgte Schovelin i samråd med vandinspektør Colding en vandret flade beliggende 17,933 fod (5,628 meter) under Peblingsøens flodemål. Årsagen til denne mærkelige talstørrelse er, at Tuxen ved sit nivellement i 1845–46 netop bestemte koten 17,933 fod til flodemålet ud fra dagligt vande i havnen, og ved at fastholde denne kote etableredes forbindelse mellem Schovelins og Tuxens nulniveau!³⁴ Siden har det vist sig, at nulniveauerne måske alligevel ikke stemte helt overens; se senere. Ved dette nivellement var man klar over, at faste kotepunkter i terrænet – eventuelt suppleret med et nivellements-kort – måtte være det eneste rigtige. Schovelin afmærkede og koterede i løbet af sommeren 1854 i alt 91 punkter – 70 i Københavns Kommune og 21 på Frederiksberg. Punkterne bestod dels af vandret indmurede jernplader i huse, dels af granitsten, der gik omkring 1,2 m ned i jorden og ragede ca. 0,3 m op.³⁴ Kun meget få af Schovelins punkter eksisterer i dag.

Den 11. oktober 1854 afleverede Schovelin sit arbejde til Magistraten, og i et ledsagende brev henledte han Magistratens opmærksomhed på nødvendigheden af at udforme en bestemmelse, der pålagde de husejere, som havde fået indmuret jernplader, at værne om disse. En bestemmelse om noget sådant fik man imidlertid først i 1939 i administrationsvedtægten hørende til den nu ophævede bygge-lov for København.³⁵

Coldings nivellement 1855. Efter koleraepidemien i København sommeren 1853 fandtes det nødvendigt at modernisere byens vandforsyningsanlæg og afløbsforhold. Vandinspektør L. A. Colding, der også var tilsynsførende ingeniør ved kommunens anlæg af gas- og vandværker, udførte et nivellement i København inden for voldene og på Christianshavn til brug ved de nye vand- og kloakanlæg. Størstedelen af de sorte streger, som Tuxen koterede mindre end 10 år forinden, eksisterede ikke mere, så man begyndte helt forfra på nivellementet. Udgangspunktet for dette blev vandstandsbrættet på Gammelholm. Imidlertid havde Colding den samme mening om vandstandsbrætterne som Tuxen, nemlig at de ikke kunne påregnes at

være uforanderlige. Derfor valgte også Colding et fast punkt på land som udgangspunkt for målingerne. Det blev en plade, der sad indmuret vandret i en mur ved Størrestræde³⁶ (i dag en del af Holmens Kanal).

Nivellementet udførtes i perioden marts til september 1855 af assistenterne ved det kommunale anlægskontor for gas- og vandværker. Colding selv har ikke nivelleret ret meget, idet han bl. a. foretog tjenesterejser i nivellementsperioden. Alle originale journaler og beregninger er tilsyneladende forsvundet; allerede i 1880'erne, da staden nivelleredes af landinspektør P. Bentzon, synes materialet at være gået tabt. Væsentlige skrivelser om målingerne har Colding heller ikke efterladt sig; muligvis gav han sine instruktioner mundtligt til assistenterne. Til gengæld eksisterer Coldings koteliste.³⁶ Colding koterede cirka 125 punkter inden for voldene. Om selve målingerne ved man kun, at bestemmelsen af koten til normalpunktet i Størrestræde foregik ved 5 nivellementer mellem punktet og Gammelholms vandstandsbræt.³⁷

Som nævnt under omtalen af landinspektør Bentzons nivellement 1887–88 påviste denne, at Coldings nulniveau lå 0,1 fod (ca. 3 cm) over Schovelins. Forklaringen³⁸ på denne fejl er enten, at vandstandsmærket på Gammelholm sad ca. 3 cm for højt i 1855, da Colding nivellerede, eller at Peblingsøens flodemål, som udgjorde normalpunktet for Schovelins nivellement, er sunket efterhånden.

Coldings udenbys kort 1854. På grundlag af Schlegels 15 udenbys kort fra årene 1819–27 fremstillede Colding i 1854 – året før sit nivellement – 31 udenbys kort i 1:1333 med tilhørende oversigtskort i 1:10000. Kortene er forsynede med højdekurver for hver 5 fod (ca. 1,5 m), og bygninger findes angivet (bygninger opført efter færdiggørelsen af Schlegels kort har Colding selv indmålt). Kortene er ikke udstyret med navne og er derfor lidt svære at finde rundt på; de udarbejdedes nemlig udelukkende til brug ved ordning af kloakforholdene udenbys. Kortene, der findes i Stadsarkivet, er pænt farvelagte. De eksisterer kun i ét sæt.

Generalstabens kort over København 1854. Generalstabens topografiske Afdeling udgav samme år – 1854 – et kort over København.

Kortet er kun ét blandt mange, der i sidste halvdel af 1800-tallet fremstilledes for at få et nyt kortværk dækkende hele landet.

De kort, der omfatter København og store dele af omegnen, betegnes »Kjøbenhavns Omegn i VI Blade«, og disse kan stadig købes hos Geodætisk Institut, som har genoptrykt dem. Selve hovedstaden med nærmeste omegn opmålt 1851–52, og kortet udkom 2 år senere som »Østre Blad IV«. Kortet er i 1:20000 og derfor ikke nær så detaljeret som mange af de andre kort, der er beskrevet i nærværende artikel, men som oversigtskort fungerer det fortræffeligt. Kortet har højdekurver for hver 5 fod (ca. 1,5 m) og angivelse i fod af højdepunkter og lavninger i terrænet. Vanddybden i Øresund er påskrevet mange steder. Flodemålene i Peblingsøen, Emdrup Sø og Gentofte Sø findes markeret på kortet. Kortene fremstilledes på grundlag af bordmåling, men ellers findes ikke ret mange oplysninger om arbejdet.

Kort over fæstningsterrænet 1859. Ved militærets foranstaltning blev der i 1859 optaget kort over fæstningsterrænet (området mellem voldgaderne og søerne). Der fremstilledes i alt 8 kort, som i dag opbevares i Stadskonduktørens Direktorat. Kortene er i målforhold 1:1000 og har format ca. 1 x 1 m. De er smukt farvelagte og forsynede med højdekurver for hver fod (0,3 m). Det er nok tvivlsomt, hvor stor gavn man nåede at få af kortene, for i årene efter 1859 sløjfedes mange af voldanlæggene, og ny bebyggelse skød efterhånden op på arealerne.

Stadskonduktør Krak foreslår ny opmåling. Den 1. maj 1858 tiltrådte E. C. T. Krak som stadskonduktør. (Han skrev sig indtil 1890 Krack). Krak var stadskonduktør i 40 år og nåede derfor at tage del i mange ting (bl. a. overtog han allerede i 1862 udgivelsen af vejviseren for København, nu kendt som Kraks Vejviser), men større opmålings- og kortlægningsarbejder udførte han faktisk kun i en mindre del af embedsperioden. Få måneder efter, at Krak var tiltrådt i sit embede, fremkom han med forslag til en ny kortlægning af hovedstaden. Den 31. august 1858³⁹ ansøgte han Magistraten om en bevilling til formålet. Han anfører i skrивelsen, at man mangler et godt kort i stort målforhold. Ligesom stadskonduktør Schle-

gel havde gjort knap 25 år tidligere, ser Krak bort fra Rawerts brandkort, og Schlegels 15 udenbys kort finder han forældede. De enkelte målebrevne udgjorde efter hans mening de eneste målinger over byen. Målebrevne forekom Krak ufuldstændige, idet de kun indeholdt længdemål på grundenes sider, men ingen vinkler eller diagonaler. Desuden manglede figuren i de ældste målebrevne, og i de med figur forsynede målebrevne var vinklerne kun med tilnærmelse rigtige. Krak fortsætter sit brev med:

»Man kan derfor i de fleste Tilfælde construere uendelig mange Figurer af de Angivelser, som indeholdes i Maalebrevne, hvormed det altid er vanskeligt, undertiden endog umuligt at bestemme den rette Grændse mellem 2 Eiendomme«.

Videre forklarer Krak, at en detaljeret opmåling af de enkelte grunde er vanskelig på grund af bebyggelsen, så han foreslår i første omgang en opmåling af hver karrés omrids. I disse omrids er det muligt at indtegne alle grunde ved hjælp af de i målebrevne skrevne mål. Sluttelig præciserer Krak, at opmålingerne ikke skal indskrænkes til hver enkelt karré, men at der også skal tages forbindelsesmål til andre karreer med henblik på fremstillingen af et samlet kort.³⁹

Revision af protokollerne til bygningsafgiften. Magistraten har øjensynlig ikke skyndt sig med at beslutte, om man ønskede den af Krak foreslåede kortlægning, og den 30. oktober 1858⁴⁰ henvendte Krak sig igen til Magistraten. Denne gang drejede sagen sig om de protokoller, som stadskonduktør Rawert påbegyndte i 1802 i forbindelse med indførelsen af bygningsafgiften. Krak henleder i skrivelsen Magistratens opmærksomhed på, at bygningsafgifterne ikke mere opkræves med de rigtige beløb, da protokollerne er blevet uoverskuelige og utydelige på grund af de mange skete bygningsforandringer. Om disse forandringer skriver han, at de i protokollerne er »... bemærkede paa en saa utydelig og skjødesløs Maade, at Protocollerne nu ere saa godt som aldeles ubrugelige og i de fleste Tilfælde ingen Oplysninger give«. Eftersom bygningsafgiften var en afgift til staten, bad Krak Magistraten om at indbringe sagen for Indenrigsministeriet for at få penge til en ordning af forholdene.

Man må virkelig give Krak ret i, at en grundig gennemgang af hele materialet til bygningsafgiften tiltrængtes; protokollerne i Stadsarkivet er, betragtet med nutidige øjne, fantastisk rodede. Hver gang en bygningsændring har skullet indføres, er den gamle areal- og skatteberegning blevet overstreget og den nye påskrevet nedenunder. Ved mange ejendomme findes slet ingen figur, og er der tegnet figur over grund og hus, er den ganske uoverskuelig som følge af, at Kraks forgængere blot rettede de oprindelige tegninger ved at tegne oven på disse. Har det knebet med pladsen, limede man blot en ekstra lap papir ved siden af originaltegningen. Protokollerne fremtræder således som en samling af alle papirstorrelser i vilkårlig blanding, og i mere end 50 år indførtes rettelser altså på omtalte måde. Dertil kommer så, at adskillige rettelser sandsynligvis aldrig blev tilføjet, idet en stor del af byens borgere ikke kendte bestemmelsen om, at bygningsforandringer skulle meddeles stadskonduktoren.

Kraks kortplaner 1860–66. Resultatet af Kraks to skrivelser til Magistraten lod vente længe på sig, og det arbejde, han kom til at udføre, blev ikke så omfattende, som han selv foreslog i skrivelserne. Kortlægningen blev en blanding af hans opmålingsforslag: Alt vedrørende bygningsafgiften fornyedes, og der udarbejdedes nye kortplaner der til efter nogle af de retningslinier, som han fremkom med i forbindelse med ønsket om en samlet kortlægning af byen (skrivelsen af 31. august 1858).

Krak udfærdigede i årene 1860–66 i alt 77 store planer i målforhold 1:250 med et oversigtskort i cirka 1:3800. Planerne dækker den del af byen, der lå inden for de gamle volde. Private bygninger fremtræder i rød farve, mens offentlige bygninger, der ikke var afgiftspligtige, ikke er medtaget. Der findes mange diagonalmaal (noget, man savnede i 1802-protokollerne) og mål på tværs af gaderne; samtlige de på planerne angivne længdemål er i alen og duodecimale tommer og desværre skrevet med en meget lille skrift. Gadenavne og matrikelnumre har Krak påskrevet med tusch, mens husnumre og senere bygningsændringer er anført med blyant. Forrest i mappen med planerne findes et stykke papir, hvorpå Krak kortfattet har anført, at planerne er resultatet af hans opmålinger i 1860–66. Heldigvis nævner han også lidt om målemetoden: Hvert karréomrids mål-

tes og konstrueredes først, hvorefter de enkelte grunde og bygninger kunne indtegnes i omridsene. Ellers vides der ikke meget om målemetoden, men det er værd at bemærke, at på de planer, der dækker området omgivet af Skoubogade – Vimmelskaftet – N. Hemmingsensgade – Skindergade, har Krak indtegnet en slags polygon (se ordliste) i gaderne med nummererede polygonpunkter ved gadehjørnerne. Målangivelser på polygonen mangler, og der er ingen forbindelse mellem polygonen og huskarreerne, så hvad Krak har anvendt polygonen til, og hvorfor den ikke findes på alle de andre planer, forbliver ubesvarede spørgsmål. De 77 planer befinder sig i dag i Stadskonduktørens Direktorat.

Den økonomiske betydning af manglerne og unøjagtighederne i 1802-protokollerne har været stor. Kraks revision af materialet til bygningsafgiften kom i alt til at koste Indenrigsministeriet et beløb, der var under halvdelen af den *årlige merindtægt*, som staten fik på grundlag af de nye målinger!⁴¹ Krak skriver da også den 12. september 1867,⁴² at hvis revisionen af materialet gentages 50 år senere, vil man – selv om man aldrig helt undgår fejl – ikke få et så gunstigt resultat, som *hans* revision gav!

Som man kan se, udfærdigede Krak ikke noget samlet kort over staden, men et sådant kort – visende forholdene i 1860 – fremstilledes i 1948 af Stadskonduktørens Direktorat i målforhold 1:2000. I øvrigt anvendes Kraks 77 kort endnu den dag i dag i visse tilfælde til belysning af forholdene i 1860'erne.

Lindbergs supplerende nivellement 1872–73. Allerede i begyndelsen af 1870'erne var flere af punkterne fra Coldings nivellement i 1855 forsvundet. Derfor foretog brolægningsspektør P. M. Lindberg i 1872–73 et ekstra nivellement. Visse steder i byen indmålte nye punkter, men ellers var nivellementet kun en supplerings af Schovelins og Coldings målinger, og koterne i Lindbergs koteliste (ca. 240 punkter) er stort set en gentagelse af koterne fra 1850'erne.³⁷

Blandt de punkter, der ikke mere eksisterede i 1872–73, var udgangspunktet for Coldings nivellement, idet den mur, hvor punktet havde siddet, ganske enkelt var revet ned. Heldigvis opdagede Lindberg det, og han sørgede for, at et nyt beregningsmæssigt udgangspunkt for Coldings nivellement blev indmuret i Holmens Kirke, og

koten bestemtes så ved nivellementer til andre af Coldings punkter.³⁷ Punktet i Holmens Kirke eksisterer stadigvæk i form af en bronzebolt.

Bentzons nivellement 1887–88. På Vesterbro, Nørrebro, Østerbro samt på det gamle fæstningsterræn skete efterhånden en omfattende bebyggelse. I forbindelse hermed viste det sig i flere tilfælde, at der var unøjagtigheder i koteangivelserne for nivellements punkterne. Brolægnings- og vejbæsenet i København bestemte sig da for at udføre et helt nyt nivellement, der foruden at koter nogle nye punkter også skulle medtage de mange gamle punkter, der endnu fandtes. Arbejdet udførtes i årene 1887–88 af landinspektør P. Bentzon (en del af tiden blev han hjulpet af cand. polyt. A. Lütken). Om nivellementet har Bentzon grundigt berettet i en særdeles læseværdig artikel.⁴³ Til artiklen hører et oversigtskort visende samtlige de koterede punkter.

Bentzon indledte sit arbejde med at udpege de steder, hvor nye punkter (støbejernsplader) skulle indmures. Han sørgede for at fordele punkterne jævnt, og han oplyser, at den gennemsnitlige afstand mellem 2 punkter var 200 m. I alt koterede han 360 mærker i Københavns Kommune og 12 mærker i Frederiksberg Kommune; af de 360 punkter er 5 bronzebolte indmuret i 5 af byens kirker til sikring af nivellementet, og disse bolte findes endnu. Endvidere indmålte Bentzon den store vandstandsbolt ved Nordre Toldbod; boltens koteret af Den danske Gradmaaling i forbindelse med målinger ude omkring på Sjælland. Således kunne Bentzons koter omregnes til Gradmaalingens system. Han tænkte oprindeligt på at definere sit nulniveau ud fra en ny vandstandsbestemmelse i havnen, og han ønskede, at Gradmaalingen skulle godkende niveauet som udgangspunkt for nivellementerne på Sjælland. Imidlertid mente Gradmaalingen, at der måtte flere vandstandsmålinger til for at fastlægge dagligt vande, så godkendelsen blev ikke givet.⁴⁴ Bentzon fastlagde derefter sin nulflade ud fra 9 af Schovelins punkter, som havde været stabile. De 9 punkter er på det viste kort indkredset i en cirkel.

På trods af, at målingerne foretoges i fod, var Bentzon fremsynet nok til at angive sine koter både i fod (med 2 decimaler) og i meter (med 3 decimaler). Da Bentzons nivellement dækkede både indenbys og udenbys, forelå muligheden for at kontrollere overensstem-

melsen mellem Schovelins og Coldings nulflader. Bentzon påviste en forskel mellem de to nulniveauer på omkring 3 cm, og han mente, at der var systematiske fejl i Coldings målinger.

Berggreens karréplaner 1886–88. Næsten samtidig med Bentzons nivellement udførtes en ny kortlægningsopgave i København. Stads-konduktør Krak havde ganske vist i 1866 fuldført sine planer til bygningsafgiften, men i midten af 1880'erne mente man, at man trængte til nye, nøjagtige kort i stort målforhold. Kraks planer var desuden kun fremstillet i ét sæt, og det ville være rart med kort, som publikum kunne købe. Nye målinger iværksattes, og resultatet blev en samling planer, der normalt går under betegnelsen »Berggreens karréplaner«, opkaldt efter den landinspektør, som målte. I sommeren 1885 ansøgte Berggreen Magistraten om penge til at påbegynde målingerne, og sagen forelagdes Borgerrepræsentationen den 29. juni samme år.⁴⁵ Stadskonduktør Krak havde forinden talt med Berggreen angående arbejdet, og ansøgningen til Magistraten var bilagt en skrivelse fra Krak, hvori han kraftigt går ind for, at Berggreen får pengene. Krak har sandsynligvis ikke haft tilstrækkelig medhjælp til selv at udføre en kortlægning af staden, og mange andre opgaver som følge af byens hastige udvikling tog hans tid. I øvrigt skriver han, at stadskonduktørens måle-opgaver må være detailmåling, og at opmåling af større områder er tidkrævende, idet mange detailmålinger skal sammensættes. Han nævner dernæst flere af de kort, som allerede er omtalt i denne artikel, og efter hans mening kan ingen af dem bruges som grundlag for nye kort. Derfor anbefaler han en nymåling. Berggreen regnede i første omgang med at kortlægge den indre by i 1:500 og 1:2000, og han håbede, at Magistraten på forhånd ville give tilsagn om køb af et antal planer (så hans udgifter delvis kunne dækkes). Efter at Borgerrepræsentationens medlemmer havde diskuteret, hvorvidt det var mere påkrævet med et kort over de udenbys områder, vedtoges forslaget om kortlægning af den indre by, dog med en præcisering af, at Berggreens fikspunkter (se ordliste) skulle afmærkes i terrænet, og at måleresultaterne skulle tilhøre kommunen og ikke Berggreen.⁴⁶

Berggreen påbegyndte sit arbejde med at etablere og måle en stor hovedpolygon omkring byen, hvorfra der førtes 4 linier til et punkt

omtrent midt i polygonen. Til polygonesiderne og linierne knyttedes brudte linier gennem gaderne, og fra disse linier målttes der til de enkelte karreer, hvis omrids Berggreen så optegnede på papir. I hvert omrids angav han bygningernes og skellenes beliggenhed ud fra stadskonduktørens kort og planer.⁴⁷ Sandsynligvis har Kraks planer i 1:250 fra 1860'erne været Berggreen en stor hjælp; planerne bærer en blyantspåtegning om at være rettet til og med året 1885, så Berggreen har ikke behøvet at supplere ret mange steder. Karréplanerne, hvoraf der i alt findes 112, fuldførtes i 1888. De er i målforhold 1:500 (enkelte i 1:800) og med et oversigtskort i ca. 1:8000. Gade- og husnumre og matrikelnumre findes angivet på kortene, som i øvrigt blev mangfoldiggjort ved litografi.

Berggreen agtede som tidligere nævnt også at tegne kort i 1:2000 over den indre by, men det fik han tilsyneladende aldrig fuldendt. I Københavns Stadsarkiv findes kun ét kort tegnet af Berggreen i 1:2000, og det dækker blot en del af den indre by. Sandsynligvis var det meningen, at Berggreen også skulle kortlægge de udenbys områder, og han foretog nogle målinger,⁴⁸ men han blev aldrig færdig,⁴⁹ og der eksisterer ingen udenbys kort tegnet af ham.

Kortlægning i 1890'erne. I 1893 indgik Københavns Kommune en overenskomst med staten, hvorefter de 3 fællede, Blegdams-, Nørre- og Østerfællede, blev opgivet af militæret som øvelsesområder,⁵⁰ og brugsretten overgik til kommunen. Til gengæld fik staten en del af Vognmandsmarken. Ordningen af fælledernes forhold bevirkede, at man anså det for nødvendigt med nye kort over områderne, og denne kortlægning betød starten på flere nye udenbys kort, som udarbejdedes i løbet af 1890'erne. Allerede i maj 1893⁵¹ behandlede Borgerrepræsentationen en ansøgning om penge til at kortlægge områderne mellem Blegdamsvej og kommunens nordgrænse samt Vognmandsmarken og Ryvangen. Kortene skulle udfærdiges af stadskonduktøren, og det var meningen, at de – foruden at sætte stadskonduktøren i stand til at udfærdige målebrev på arealerne – også skulle stilles til rådighed for stadsingeniørens forestående projekteringsarbejder. Året efter – 1894 – gav Borgerrepræsentationen en tillægsbevilling, så der også kunne udarbejdes kort over Kløvermarken på Amager, terrænet mellem Jagtvej og Lersøen samt området øst for Strand-

vejen, fra Svanemøllen og nordpå til kommunegrænsen.⁵⁰ Kortene tegnedes i 1:1000, og ved stadsingeniørens foranstaltning formindskedes nogle af dem til 1:2000. Visse af de kortlagte arealer blev tillige nivelleret, så kortene kunne forsynes med højdekurver. Endelig overførtes kortene på litografiske sten for at blive mangfoldiggjort.⁵²

Efterhånden som kortene blev færdige, fik man lyst til at kortlægge flere udenbys arealer. Den 24. maj 1897⁵³ behandledes i Borgerrepræsentationen en ansøgning om penge til nye opmålinger. Både stadsingeniøren og stadskonduktøren fandt det ønskeligt med kort over arealerne øst for Strandvejen fra Svanemøllen mod syd til den nuværende Vordingborggade samt området beliggende mellem Ladegårdsåen, Jagtvej, Nørrebrogade og Griffenfeldtsgade. Det påpegedes, at hvis kommunens forskellige kontorer skulle have mest mulig glæde af kortværket, måtte alle originalkort i 1:1000 (også kortene fra de foregående år) omsættes til 1:2000, og man så gerne, at alle arealer nivelleredes. – Der blev bevilget penge, så de nævnte områder kunne kortlægges i 1898.

En del af de penge, der ansøgte om, var tænkt anvendt til anbringelse af nogle faste mærker, så fremtidige, supplerende målinger blev lettere at udføre. Det oplystes på mødet i Borgerrepræsentationen, at der på et senere tidspunkt kunne blive tale om at ansøge om penge til at kortlægge dele af Vester-, Nørre- og Østerbro med Frihavnen (åbnet 1894), og at de forskellige kort skulle sættes i forbindelse med hinanden ved en omfangsmåling.

Det forekom da et af Borgerrepræsentationens medlemmer, at der ikke fandtes en samlet plan for stadens kortlægning, hvorfor han ønskede sagen behandlet i et udvalg, hvilket skete. Udvalget foreslog Borgerrepræsentationen at vedtage en opfordring til Magistraten om at underkaste spørgsmålet om byens kortlægning en alvorlig overvejelse. Forslaget vedtoges énstemmigt den 18. oktober 1897.⁵⁴

Magistraten nedsatte derefter en kommission, som bl. a. skulle tage sig af spørgsmålet om kortlægning, og i betænkningen fra år 1900 hed det, at det ville være mest praktisk, om stadskonduktøren udførte alle byens opmålinger. (Det forslag realiseredes dog først i 1906). Fremtidige kortlægninger burde tilknyttes faste mærker, som igen skulle forbindes med de ved landstriangulationen bestemte

punkter. Kommissionen anslog, at en samlet kortlægning af København ville tage omkring 20 år.⁵⁵ Målingerne påbegyndtes 1907.

Allerede inden betænkningen fremkom, havde man for alvor forstået betydningen af faste mærker, og flere penge bevilgedes til formålet i foråret 1899. Ved mødet i Borgerrepræsentationen⁵⁶ kom det frem, at landinspektør Boock den foregående sommer havde været i udlandet for at se på opmålinger, og han var da blevet klar over, at der måtte etableres flere og bedre faste punkter i København, hvilket der altså blev givet penge til. Boock blev senere afdelingschef under stadskonduktøren.

Generalstaben kortlægger i 1899. I forbindelse med en ny, samlet kortlægning af hele Danmark kortlagde Generalstabens topografiske Afdeling København i 1899. De indledende målinger (triangulation og etablering af faste punkter) skete i sommeren forinden. Kortene er fremkommet som bordmåling og er i 1:20000 med højdekurver.

Indlemmelserne år 1900. Allerede i år 1900 måtte man i hovedstaden i gang med den næste kortlægningsopgave, idet lovene om indlemmelse af Sundbyerne, Valby og Brønshøj i København vedtoges af rigsdagen. Aldrig før var så store områder indlemmet i staden på én gang; byens areal blev næsten tredoblet.⁵⁷ København kom til at omslutte Frederiksberg, der bevarede sin selvstændighed. Ganske vist skete alle indlemmelser ikke samtidig, idet Brønshøj og Valby indlemmedes den 1. januar 1901 og Sundbyerne først et år senere. Man havde ingen gode kort over de nye områder, så i årene, der fulgte, måtte der både udføres triangulation, opmåling til kortfremstilling samt nivellement i de nye distrikter. I maj 1900 kom første bevilling fra Borgerrepræsentationen. Til mødet den 14. maj⁵⁸ havde både stadskonduktøren og stadsingeniøren fremsendt skrivelser med oversigt over, hvilke arbejder der skulle udføres i Brønshøj og Valby distrikter. Stadsingeniøren foreslog kortlægning i 1:2000 og nivellement, men da der var meget lidt tid til rådighed, kunne der ikke blive tale om en fuldstændig nyopmåling. Han mente, at de bedste af de allerede eksisterende kort over områderne kunne sammenbindes ved polygonmåling, så man kun behøvede at nyopmåle de arealer, over hvilke der ikke fandtes andet end gamle matrikelkort. Selv om

målingerne ikke blev fuldstændige, skulle der alligevel etableres faste mærker i terrænet, og under debatten i Borgerrepræsentationen nævntes muligheden for en triangulation mellem hovedpunkterne. En sådan påbegyndtes rent faktisk allerede samme sommer, og den kom til at danne grundlag for kortlægningen, der afsluttedes i 1907.

Triangulation i de nye distrikter 1900–01. Triangulationen udførtes af kaptajn M. J. Sand, der var lærer i geodæsi (se ordliste) ved officersskolen. Brønshøj og Valby-Vigerslev målttes i sommeren 1900, mens Sundbyerne ventede til året efter. Samtidig med triangulationerne begyndte de mere detaljerede målinger til korttegningen, så Sand havde travlt med at koordinere (se ordliste) hovedpunkterne. Om arbejdet har han berettet i en artikel.⁵⁹ Sand regnede med, at han kunne bruge de af Generalstaben etablerede punkter som grundlag for triangulationen, men det viste sig, at i Brønshøj og Valby var mange punkter forsvundet, så nye måtte anbringes. På Amager lå de brugbare punkter uheldigvis alle på øens nordlige del, og Sand blev nødt til at udføre en større triangulation for at dække hele det indlemmede distrikt.

Præcisionsnivellement i de nye distrikter 1900–01. Foruden at udføre triangulationen i de indlemmede distrikter fik kaptajn Sand til opgave at præcisionsnivellere disse, og det foregik på næsten samme tidspunkt, så han har haft et par travle år. Også nivellementet, der skulle danne grundlag for senere fladenivellementer, har Sand udføreligt beskrevet.⁶⁰

Sands koter kom til at foreligge i meter med 3 decimaler, og omregningen til fod skete både ved direkte at gange med en omsætningsfaktor og ved hjælp af 6-cifrede logaritmer. Det bør nævnes, at de faste triangulationspunkter, som Sand koterede, efterhånden blev så ustabile, at man fra 1927 ikke mere betragtede dem som nivellementspunkter.⁶¹

Københavns hovednivellement 1907–08. Som en naturlig fortsættelse af omtalen af nivellementerne i de indlemmede distrikter skal nu redegøres for det præcisionsnivellement, der i årene 1907 og 1908 udførtes i København under ledelse af landinspektør C. F. V. Boock.

Denne var ansat hos stadskonduktøren, som fra 1906 skulle stå for alle opmålingsarbejder i staden. (I foråret 1907 opdeltes stadskonduktørens kontor i to afdelinger, hvoraf den ene fik overdraget de matrikulære sager (se ordliste), mens den anden tog sig af opmålinger og kortlægning). Landinspektør Boock har selv givet en særdeles detaljeret redegørelse⁶² for præcisionsnivelementet og udfærdiget et oversigtskort dertil.

Der var forløbet omkring 20 år fra færdiggørelsen af Bentzons nivelement, og ca. 125 af hans punkter eksisterede ikke mere.⁶³ Der-til kom, at flere andre punkter (også i de nye distrikter) var blevet ubrugelige som følge af at være dækkede af postkasser, udhængs-skabe og lignende eller på grund af punkternes ustabilitet. Et nyt nivelement, der omfattede både gamle og nye bydele (men ikke Frederiksberg), foretoges i perioden juni til december 1907 med på-følgende koteberegning i 1908. I alt 671 punkter dækkende ca. 70 km² koteredes.

Boock måtte først udpege alle de steder, hvor nye nivelements-punkter skulle indmures. Som punktafmærkning valgte han jernplader med koteknop (foruden et mindre antal bronzebolte), og Bentzons jernplader, som ikke besad nogen koteknop, fik en sådan påsat. Herefter blev koten til hvert af disse punkter naturligvis en anden end den af Bentzon fastsatte, men i den endelige koteliste anførte Boock både sine egne koter og Bentzons koter korrigeret for kote-knoppen, begge kotesæt i såvel meter (med 3 decimaler) som fod (med 2 decimaler).

I lighed med Bentzons nivelement passerede det nye præcisions-nivelement Gradmaalingens vandstandsbolt ved Nordre Toldbod, og derved opnåede Boock ikke blot fælles nulflade med Bentzons, men også med Sands og Schovelins nivelementer. Dette nulniveau er siden anvendt ved stadens nivelementer og kaldes Københavns Nul.

Københavns triangulation 1907–09. Stadskonduktørens afdeling for kortlægning var samtidig med Boocks nivelement begyndt at over-veje udførelsen af en samlet kortlægning af hele København. Man blev klar over, at hvis kortene skulle være tilstrækkelig gode og nøj-agtige, måtte der foretages en helt ny opmåling af kommunen. En ny

triangulation planlagdes, og Generalstabens topografiske Afdeling tilbød at udføre arbejdet, der startede 1907 og afsluttedes 2 år senere. Da triangulationen påbegyndtes, indledte stadskonduktøren de mere detaljerede målinger til korttegningen. Generalstaben har udfærdiget en beskrivelse⁶⁴ af triangulationen og arbejdet med denne. Til beskrivelsen hører et oversigtskort i 1:40000 visende triangulationsnettet.

I den nye triangulation indgik bl. a. punkterne Nikolaj Kirkes tårn, Valhøj i Rødovre samt et punkt (Basis Syd) på Amager Fælled. Linierne fra Nikolaj Kirke til Valhøj og Basis Syd betragtede man som givne og uforanderlige, og derfor kunne triangulationen inden for den trekant, som de 3 punkter dannede, udføres uafhængigt af det øvrige net, hvilket skete i løbet af 1907.

Som nævnt indgik Nikolaj Kirke i nettet; 5 trekanter stødte sammen i dette punkt. Der var imidlertid en ulempe forbundet med dette punkt: Netop på tidspunktet for triangulationen skulle man til at sætte spir på kirketårnet, og dette arbejde ville medføre tårnets ubrugelighed som punkt i en tid fremover. Sommeren 1908 gik derfor med at foretage målingerne til og fra tårnet og med at klargøre de øvrige stationer (se ordliste) (sidstnævnte arbejde udførtes af kommunen), mens resten af nettet målttes 1909.

Københavns opmåling 1907–29. Med triangulationen var grundlaget for stadens nye kortlægningsarbejder skabt. Disse arbejder blev – i lighed med hovedtriangulationen – forestået af afdelingschef C. F. V. Boock. Kortlægningen er beskrevet i flere artikler i Tidsskrift for Opmaalings- og Matrikulsvesen.⁶⁵

Kortkonstruktionen foregik i 1:250 (dog i 1:500 for områder med mere åben bebyggelse). I begyndelsen tegnedes på karton forsynet med tegnepapir, men senere anvendtes papir oplæbet på zinkplader for at mindske indkrympningen. Kvadratnettet (se ordliste) indlagdes på grundlag af et net indridset i en marmorplade. På hver plan konstrueredes 3×4 20 cm-kvadrater (diagonalen blev således præcis 100 cm, hvilket tjente til kontrol). Hovedpunkterne blev så indlagt med en koordinatograf (se ordliste).

Efter en markrevision nedpantograferedes planerne til 1:500, 1:1000 og 1:2000, hvorefter Generalstabens topografiske Afdeling (fra 1928 indgået som en afdeling under Geodætisk Institut) mang-

foldiggjorde dem, så publikum fik mulighed for at købe kortene, og kommunens kontorer tildeltes en del eksemplarer. Kortene var i nogenlunde samme format som planerne i 1:250.

Ved siden af de mange indmålte genstande indeholdt kortene oplysninger om gadenavne, husnumre og matrikelnumre, men desværre kunne kortene ikke på grundlag af målingerne vise skellenes beliggenhed. På grund af mandskabsmangel hos stadsinspektøren formåede denne ikke at etablere skelafmærkninger inden opmålingen, hvorfor kortene nærmest måtte betegnes topografiske kort og ikke matrikelkort. For at råde bod på manglerne begyndte man fra 1917 at indtegne skellene ud fra stadsinspektørens arkivmateriale.

De sidste kort fuldførtes i 1929; byen dækkedes da af 72 planer i 1:2000 fremkommet ud fra omkring 1200 konstruktionsplaner i 1:250 og 1:500.⁶⁶ Mere end 20 års opmålingsarbejde var fuldendt, og tilbage stod den opgave at supplere kortene, så de ikke blev forældede.

Tiden efter 1929. Byens hastige udvikling i årene efter 1929 medførte, at det til tider var uoverkommeligt at rette kortene, og derfor vedtog man på et tidspunkt at nedskære antallet af indmålte detaljer. Konstruktionsplanerne blev efterhånden slidt, hvorfor man har valgt at overføre dem på plastmaterialer ad fotografisk vej, så regelmæssige rettelser let kan udføres. Der fremstilles så kort i 1:2000, 1:5000, 1:10000, 1:20000 og 1:40000 til brug i kommunens forskellige afdelinger.⁶⁶

Ligesom Københavns udvikling nødvendiggjorde en stadig fornyelse af kortene, måtte også byens nivellement vedligeholdes og nye punkter koteres på steder, hvor det var påkrævet. Stadsinspektørens kortlægningsafdeling har kontrolleret de eksisterende punkter og suppleret med indmåling af nye.⁶⁷

Efter at have sluttet gennemgangen af de forskellige opmålingsarbejder skal nævnes nogle nyere Københavns-kort, som jeg ikke har fundet anledning til at redegøre nærmere for, men som læserne muligvis savner en omtale af. De kort, der her tænkes på, er de efterhånden talrige færdsels- og trafik kort udgivet i dette århundrede. Både Politiken og Krak fremstiller regelmæssigt nye kort, og det

samme har forskellige trafikelskaber gjort til brug som liniekort. Disse kort bygger i mange tilfælde på ældre målinger og kort, der revideres fra tid til anden, og de er gerne tegnet i målforhold, der gør, at de ikke indeholder mange detaljer, men udelukkende fungerer som oversigtskort. Det samme gælder Geodætisk Instituts kort i 1:25000, som jævnlige rettes og suppleres ud fra luftfotografier. Sådanne åbner mulighed for, at man til en vis grad kan undgå at skulle færdes i gaderne, når man måler, hvilket må betragtes som en fordel i hovedstaden med dens meget omfattende trafik.

Nærværende artikel er oprindelig udarbejdet som hovedopgave på 10. semester af landinspektørstudiet ved Den kongelige Veterinær- og Landbohøjskole.

I forbindelse med opgavens løsning har jeg hentet materiale bl. a. i Stadskonduktørens Direktorat og i Københavns Stadsarkiv. Derfor skal der her rettes en tak til stadskonduktør *Kay Lauritzen* og til afdelingschef *Willy Auby* samt en tak til fuldmægtig *Egil Skall* og det øvrige personale på Stadsarkivet, som med megen velvilje har fundet de nødvendige arkivalier – herunder gamle kort – frem til mig. Endvidere tak til professor *A. Voldum*, Landbohøjskolen, som inspirerede mig til at gå i gang med opgaven og formidlede kontakt til Stadskonduktørens Direktorat. Til slut takker jeg alle øvrige sagkyndige, som jeg har været i kontakt med ved løsning af opgaven.

Kortfattet oversigt over nivellementer

- 1651 Frederik III påbyder nivellement.
 1680 Christian V påbyder nivellement.
 1726 Stadsbygmesteren og stadskonduktøren pålægges at udføre et nivellement.
 1742 Sibrand og Balle nivellerer.
 1771-72 Basballes nivellement.
 1845-46 Tuxens nivellement indenbys.
 1853-54 Schovelin nivellerer udenbys.
 1855 Indenbys nivellement udføres af Colding.
 1872-73 Lindbergs supplerende nivellement.
 1887-88 Bentzon nivellerer.
 1900-01 Sand nivellerer de indlemmede distrikter.
 1907-08 Boock præcisionsnivellerer byen.
 1909 ff Supplerende nivellementer.

Kortfattet oversigt over kortlægninger m. m.

- ca. 1590 Ældste eksisterende kort over København.
 1683 Kæmnerne skal opmåle byens gårde og grunde.
 1686-89 Målinger til ejendomsvurdering.
 1728 Balle kortlægger staden efter branden.
 1742-55 »Den generale opmåling«s 12 bøger i 1:240.
 1744 Sibbrands 12 kvarterkort i 1:480.
 1745 Sibbrands generalkort i 1:1200.
 1757-58 Geddes 12 kvarterkort i 1:1600.

- 1760-61 Geddes »eleverede« kort i 1:2600.
 1771 Gercken og Ehlers kortlægger udenbys i 1:4000.
 1796-97 Lønborg og Oppens udenbys kort i 1:2000.
 ca. 1800 Rawerts brandkort i 1:480.
 1802 Protokoller til bygningsafgiften (1:240).
 1819-27 Schlegels 15 udenbys kort i 1:1333.
 1826-28 Brøndprotokoller (1:240).
 1832-34 Schlegels udenbys generalkort i 1:8000.
 1854 Coldings 31 udenbys kort i 1:1333.
 1854 Generalstabens kort i 1:20000.
 1859 Fæstningsterrænet kortlægges i 1:1000.
 1860-66 Nye bygningsafgiftsplaner i 1:250.
 1886-88 Berggreens karréplaner i 1:500 (1:800).
 1890'erne Kort i 1:2000 over arealerne nord og nordvest for byen.
 1899 Generalstabens kort i 1:20000.
 1900-01 Triangulation i de indlemmede distrikter.
 1900-07 Kort i 1:2000 over de indlemmede distrikter.
 1907-09 Københavns triangulation.
 1907-29 Kort i 1:2000 over hele byen.
 1929 ff Kortene i 1:2000 suppleres.

ORDLISTE

alen: 1 alen = 62,77 cm.

1 alen = 2 fod = 24 duodecimaltommer = 20 decimaltommer.

bordmåling: måling udført ved hjælp af målebord (se dette).

decimaltomme: 1 decimaltomme = 1/10 fod = 3,14 cm.

dioppterlineal: lineal med sigteanordning til fastlæggelse af en retning.

dossering: stenkældt dæmning; vej over dæmning.

duodecimaltomme: 1 duodecimaltomme = 1/12 fod = 2,62 cm.

fikspunkt: punkt i terrænet, der danner grundlag for opmåling og nivelliment.

fod: 1 fod = 1/2 alen = 31,38 cm.

generalkort: kort, der dækker hele byen.

geodæsi: opmåling af jordoverfladen.

indkrympning: når papir udsættes for varme- eller fugtpåvirkning, vil det reagere ved at trække sig sammen eller

strække sig ud. Indkrympning kan således forringe et landkorts nøjagtighed.

koordinatograf: instrument til kortkonstruktion.

koordinere: bestemme et punkts beliggenhed i forhold til andre (kendte) punkter.

kote: tal for højdeangivelse.

kvadratalen: 1 kvadratalen = 0,39 m².

kvadratnet: net af kvadrater, der indlægges på tegnepapir til kort som grundlag for indtegnning af kortets detaljer.

matrikelnummer: en ejendoms nummer i matriklen, dvs. fortegnelsen over byens faste ejendomme.

matrikulære sager: sager vedr. udstykning og sammenlægning m. v. af ejendomme.

målebord: bord, der anvendes i marken ved indtegnning af terrænpunkter på kort.

målforhold: målforhold f. eks. 1:2000 betyder, at 1 cm på kortet svarer til 2000 cm i marken.

nivellement: måling af terrænpunkters højde, gerne i forhold til et fast udgangsniveau (nulflade), ofte dagligt van-

de i havet. Ved nivellement bestemmes enkelte punkters koter (se dette), eller fladers højdevariation måles, så højdekurver kan tegnes på kortet.

ortogonalmåling: opmålingsmetode, hvor længdemål tages i to på hinanden vinkelrette retninger. De to sæt mål kaldes fodpunkter og perpendikulærer.

pantograf: instrument til at eftertegne en figur i forstørret eller formindsket målforhold.

perpendikulær: se ortogonalmåling.

polygon: plan figur, der begrænses af lutter rette linier, som støder sammen i polygonpunkter.

reduktionspasser: passer med ben, der har forlængelser ud over hovedet med spidser på disse forlængelser. Passeren kan derfor bruges til reduktioner i bestemte forhold.

refraktion: lysets brydning i atmosfæren, især det »flimmer«, man kan iagttage på varme dage.

station: punkt, hvori der er målt vinkler, tomme: fællesbetegnelse for decimal- og duodecimaltommer.

triangulation: landmåling ved hjælp af opdeling i trekanter.

HENVISNINGER OG NOTER

Anvendte forkortelser:

B. F. – Københavns Borgerrepræsentanters Forhandlinger.

Ildebrandsbog – J. H. Rawert: »Udførlig Beretning om den Plan, der blev lagt og udført i Anledning af den store Ildebrand i Kiøbenhavn 1795, efter hvilken den afbrændte Deel af Staden mere regulær, beqvem og brandsikker kunde genopbygges«. København 1800.
K.H.M. – Historiske Meddelelser om København.

Kjeldsen – O. Kjeldsen: »Stadskonduktørembedets opgaver gennem tiderne. 1690–1916«. Kbhvn. 1961.

Simonsen – O. Simonsen: »Nivellements-Nul paa Sjælland, Møn og Lolland-Falster med særligt Henblik paa København og Frederiksberg 1845–1945«. København 1949.

T.O.M. – Tidsskrift for Opmaalings- og Matrikulsvæsen.

1. Jubilæumsskriftet 1940 fra Stads-konduktørens Direktorat.
Forordet s. 5-8.
2. Københavns Diplomatarium III s. 370.
3. Bestemmelser vedr. Københavns Kommune 1607-1839 s. 29.
4. Københavns Diplomatarium VIII s. 701.
5. K.H.M. 1. række, 1. bind s. 275-280 (H. Weitemeyer).
6. Ildebrandsbog s. 170.
7. K.H.M. årbog 1971 s. 101-102 (E. Skall).
8. K.H.M. 1. række, 1. bind s. 281-291 (Weitemeyer).
9. Ildebrandsbog s. 173.
10. A. Schneider og N. Thorkil-Jensen: »Instrumentlære« 3. udgave s. 257-258.
11. Kjeldsen s. 8-12.
12. Erstatningsfondskommissionens j.nr. A. 151/1796 i Stadsarkivet.
13. Kjeldsen s. 13.
14. Ildebrandsbog s. 170-172.
15. Ildebrandsbog s. 172-178.
16. Ildebrandsbog s. 176.
17. Kjeldsen s. 14-15.
18. Rawerts korrespondance 1819 i Stadsarkivet.
19. Kjeldsen s. 20.
20. Magistratens 2. sekretariat j.nr. 1446/1819 i Stadsarkivet.
21. Algreen-Ussing: »Kongelige Rescripter og Resolutioner m. v. for Aaret 1826« s. 52-54.
22. Kjeldsen s. 24.
23. Vandvæsenets j.nr. 3023/1844 i Stadsarkivet. Med »Grundsætninger« hentydes formodentlig bl. a. til den i brevet omtalte opmålingsmetode.
24. Kjeldsen s. 25.
25. Koteliste 1945 s. X-XI.
26. Simonsen s. 9-11.
27. Simonsen s. 11.
28. Vandvæsenets j.nr. 3590/1846 i Stadsarkivet.
29. Koteliste 1945 s. XI-XII.
30. Vandvæsenets j.nr. 3841/1846 i Stadsarkivet.
31. Simonsen s. 14.
32. B. F. XIII 1852-53 s. 200-202.
33. Koteliste 1945 s. XII.
34. Simonsen s. 15.
35. Koteliste 1945 s. XIII.
36. Simonsen s. 16-17.
37. Simonsen s. 18.
38. Simonsen s. 19-20.
39. Stadskonduktørens kopibog 1858 s. 83-85 i Stadsarkivet.
40. Stadskonduktørens kopibog 1858 s. 118-121 i Stadsarkivet.
41. Kjeldsen s. 40 (fodnoten).
42. Stadskonduktørens kopibog 1867 s. 70 i Stadsarkivet.
43. Den Tekniske Forenings Tidsskrift 1888-89 s. 92-102.
44. Simonsen s. 20.
45. B. F. XLVI 1885-86 s. 369-376.
46. B. F. XLVI 1885-86 s. 428-430.
47. T.O.M. 5. binds 3. hæfte s. 73.
48. B. F. XLVII 1886-87 s. 957-958.
49. B. F. LVIII 1897-98 s. 753.
50. Kjeldsen s. 45.
51. B. F. LIV 1893-94 s. 347-349.
52. B. F. LVIII 1897-98 s. 287.
53. B. F. LVIII 1897-98 s. 286-291.
54. B. F. LVIII 1897-98 s. 752-755.
55. Kjeldsen s. 46-47.
56. B. F. LX 1899-1900 s. 138-139.
57. Kjeldsen s. 50.
58. B. F. LXI 1900-01 s. 237-244.
59. T.O.M. 2. binds 8. hæfte s. 304-319.
60. T.O.M. 3. binds 3. hæfte s. 94-107.

61. Simonsen s. 21.
62. T.O.M. 5. binds 4. hæfte s. 97-131.
63. Simonsen s. 23.
64. T.O.M. 6. binds 7. hæfte s. 203-219.
65. T.O.M. 5. binds 8. hæfte s. 241-247.
T.O.M. 6. binds 4. hæfte s. 139-140.
T.O.M. 6. binds 10. hæfte s. 302-308.
- T.O.M. 6. binds 12. hæfte s. 359-360.
T.O.M. 11. binds 18. hæfte s. 485-490.
66. L. Faartoft: »Stadskonduktørembedet 1690-1977« København 1977, side 58-60.
67. Simonsen s. 24.
- Ud over det i ovenstående liste nævnte kan henvises til følgende litteratur:
T.O.M. 12. binds 4. hæfte s. 160-169.
T.O.M. 12. binds 5. hæfte s. 210-211.

OMKRING EN ENKEKASSE

AF SIGURD JENSEN

I de første år af 1700-tallet var der interesse for at få bedre styr på de sociale forhold. Regeringen bestræbte sig for at få udryddet eller i al fald nedbragt tiggeriet, ligesom den efter fattig evne støttede private bestræbelser på at skabe social tryghed. Den private indsats rettede sig bl. a. mod enkeforsørgelse. Hvis en kvinde var sluppet nogenlunde helskindet gennem den periode, hvor hun skulle føde sin mand børn, havde hun en fair chance for at overleve ham. Så enhver ordentlig ægtemand måtte være interesseret i at skaffe sin eventuelle enke rimelige eksistensvilkår. Skulle han vise sig efterladende på dette punkt, ville han jo nok blive mindet om sagen inden for hjemmets fire vægge.

Overvejelser af denne art må dog formodes at have været begrænset til det velstillede borgerskab. Almuen havde intet at lægge til side af til sikring af fremtiden. Inden for denne befolkningsgruppe – den langt overvejende del af befolkningen – måtte man som altid sætte sin lid til familien, hvilket igen i hovedsagen ville sige børnene.

En af de samfundsgrupper, som i det store og hele var velfunderet økonomisk, var præsterne. De havde visse enkekasser og havde haft det i en menneskealder. Det fristede til efterlignelse. I 1707 fik militæret en enkekasse, 1708–09 beskæftigede tanken om en enkekasse for borgerskabet kredse i København, i sommeren 1709 begyndte sagen at tage form.¹

I juni 1709 lå der en kongelig skrivelse på magistratens bord. Den indeholdt projekt til en »hjælpekasse« for borgerenker i København, baseret på indskud. Initiativet til projektet må formodes at være udgået fra de patricierkredse, der var repræsenteret i magistraten og de 32 mænds forsamling. Tidspunktet falder nogenlunde sammen med den ændring af magistratsvedtægten, der lige havde fundet sted (i 1708). Dette projekt havde været forelagt for Politi- og Kommercekollegiet, der havde foreslået visse ændringer, og magistraten fik nu

pålæg om at overveje, om en sådan hjælpekasse kunne etableres. Men bortset fra at der blev anskaffet to fine protokoller, således at alt sagen angående kunne blive behørigt indført in duplo, skete der foreløbig ikke mere. Folk fik andet at tænke på. Landet kom i krig, og i hælene på krigen fulgte pesten. 1711–12 døde en trediedel af Københavns indbyggere af denne frygtelige sygdom. Tanken om en hjælpekasse for enker blev lagt på hylden for en tid, men ingenlunde glemmt. Om ikke andre så skulle borgerkonerne nok huske den, og det blev ikke mindst takket være kvindernes indsats, at den overlevede og efterhånden blev realiseret.

I efteråret 1711 meddelte Maren Simonsdatter, enke efter købmand Peder Mortensen, at hendes mand kort tid før han blev syg, havde bestemt, at foruden de midler han havde lovet til kirke, skole og de fattige skulle der gives 200 rdr. til den kommende enkekasse. Kommunalbestyrelsen førte omhyggeligt dette løfte til protokols, men nogen tid efter indlod Maren Simonsdatter sig i et nyt ægteskab, og hendes nye mand, Gregorius Nielsen, var absolut uvillig til at rykke ud med pengene. Så anlagde man sag mod ham; den kostede 8 rd. 64 sk. i sagsomkostninger, men den blev vundet, og 22. december 1716 måtte Gregorius Nielsen – formentlig tænderskærende – aflevere de 200 rigsdaler + påløbende renter på rådhuset. Det har nok knebet med julestemningen i det lille hjem.²

I efteråret 1711 døde Marie Thøer Larsøns, en bryggerenke der boede i Rådhusstræde. Hun havde bestemt, at enkekassen skulle have 200 rigsdaler croner, og hendes slægt så helt anderledes på det end Gregorius Nielsen. De rundede af egne lommer beløbet op til 300. Men så skete der noget, der let kunne have betaget andre glade givere lysten til at støtte den projekterede institution. Den kongelige kasse mødte op og lånte de 300 rdr. Landet var i krig og fattedes penge. Til alt held lykkedes det dog efter et par års forløb igen at vriste pengene fra kongen.³

I de følgende år arvede kassen enkelte mindre beløb, og i 1718 indkom der en så betydelig sum som 1000 rigsdaler, testamenteret til kassen af Cathrine Jørgensdatter, enke efter rådmand Christopher Iversen (testamentet oprettet 1714),⁴ og andre betydelige arvegaver blev stillet kassen i udsigt. Den begyndte at blive rig, skønt den egentlig slet ikke eksisterede endnu.

Helt frit i luften svævede projektet dog ikke. I 1717 havde magistraten givet kassen en vis formel eksistens ved at indføre følgende kryptiske bemærkning i de to protokoller: Ved begyndelsen af dette velmeente Verck har Magistraten icke unterschrefuen det. Men som mand med Guds naadige bistance vil formode, at den barmhertige Gud opwecher fromme Guds børn, der lader herved see deris Christendomspligt, og efter god Tøcke med deris Christelige Gafuer hielper dette Foster frem til god Fremvest, altsaa er det af os nuwerende i Kiøbenhafns Raadstue i Dag den 9. Augusti 1717 unterschrefuet; Gud gifue fremdeelis Lycke og Velsignelse. – Præsidenten, 4 borgmestre og 8 rådmænd har skrevet under.⁵ Meningen med notatet var vel at forsikre borgerne om, at de trygt kunne fortsætte med at give gaver til kassen. Og gaverne blev altså ved at komme, men hvad blev det til med det, som var formålet, en enkekasse?

De 32 mænds forsamling begyndte at blive utålmodig og rejste spørgsmålet i et brev til magistraten af 19. juni 1724; magistraten gav sig dog god tid med svaret. Det forelå først 7. august 1726, altså mere end to år senere. Men nu skulle der så også ske noget. Kassen skulle træde i funktion. Som regulativ kunne man bruge det gamle udkast med nogle småændringer i h. t. det af Politi- og Kommercekollegiet i sin tid fremførte. De 32 mænd havde ønsket at enkekassen blev kongelig oktrojeret. Det mente magistraten var overflødigt. Rådmand Lauritz Fogh, der hidtil havde bestyret de indkomne midler, blev fritaget for hvervet, og kassens fremtidige administration blev lagt i hænderne på tre medlemmer af de 32 mænds forsamling, Johan Rehling, Diderich Barthold Bechmann og Christian Gierløf.

Kassen ejede på dette tidspunkt ca. 1500 rigsdaler croner, hvoraf de 1000 var udlånt til Mathias Halkier mod pant i hans gård i Vimmelskafet, medens resten var udlånt til kongens kasse. Endvidere havde kassen ca. 870 rigsdaler courant liggende i kontanter i rådhusets pengekiste. Tre portioner à 100 rdr., som var lovet til kassen, var endnu ikke indbetalt. Som et kuriosum kan nævnes, at 80 rdr. af beløbet i rådhuskisten bestod af »gamle toskillinger«. De har fyldt godt.⁶

I løbet af 1727 foretog man derefter indskrivninger i enkekassen. Reglerne gik ud på, at man kunne tegne sig for et normalbeløb på 100 rdr., eller, om man ønskede det, to trediedele eller én trediedel

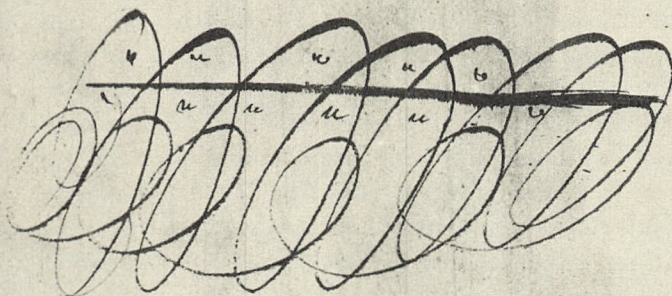
heraf. Hvis ægtemanden ved indtegningen var over 50 år, blev der lagt et ekstragebyr til (uden at hans enke derved fik større udbetalinger). Var han mellem 50 og 60 år, skulle han betale 125 rdr; var han over 60, betalte han 150 rdr. Det var som det ses et meget stift system; manden på 50 betalte det samme som manden på 59 osv. Enken skulle til sin tid have udbetalt 2 gange 20 rdr. årligt, medmindre kassens tilstand gjorde en lavere udbetaling nødvendig. Man har altså regnet med, at en enlig kvinde kunne eksistere for 40 rdr. om året.

Der var ingen vaklen i opfattelsen af, hvem der kunne indskrives. Der var først og fremmest tænkt på kommunalbestyrelsens egne medlemmer. Man indrettede ligefrem rubrikker til hver enkelt i kapitalbøgerne;⁷ at disse rubrikker har været indrettet for indskrivningerne ses af, at der er sat plads af til flere, som ikke har reflekteret. Der er i øvrigt kun rubrikker til 31 af de 32 mænd. En plads må have været vacant. Rækkefølgen af rubrikker er – naturligvis – bestemt af kommunalbestyrelsesmedlemmernes anciennitet.

Forrest blandt de indskrevne står selveste præsidenten, Johan Schrader. Han var født 1663, altså 64 år i 1727 og skulle følgelig betale 150 rdr. Hans hustru, Sophia Nansen, døde dog for han, nemlig i 1729 (begr. 8. juni).⁸ Selv døde han i 1736. Efter reglerne udbetaltes der da én gang for alle et halvt års ydelse, 20 rdr., til hans ugifte datter.

Borgmestrene Christian Berregaard, Johann Paul Brantz og Rasmus Byssing indtegnede sig ligeledes. Sidstnævnte, der var født 1668, måtte op med 125 rdr. i indtegningsgebyr, men hans enke Ingeborg Marie à Møinichen, der overlevede ham i ca. 6 år, fik i hvert fald glæde af, at han var kommet med. Seks rådmænd indtegnede sig. En af dem, Kay Kling, som var enkemand, forsikrede i stedet for den manglende kone sin datter, Anna Elisebeth, der var gift med den 36-årige klædekræmmer Herman Hinrich Køneman (Kønemann). Forsikringen skulle ikke udbetales til madame Køneman ved Klings død, men ved hendes mands. Det at ikke hendes mand (der på det tidspunkt ikke var medlem af kommunalbestyrelsen), men faderen forsikrer hende, viser, at man ikke har ønsket at optage medlemmer uden for bystyrets egen kreds. At der har skullet smores for at få arrangementet for madame Køneman til at glide, ses af, at

Denne Kiøbenshafus
 Borger Lucret Capital
 Bog, hvorudi bliver Ind-
 ført det som gode Erffue
 dertil Konne Give, Indsol-
 der med allpræbetet i bereignet
 178^{ve} skrifver Let Hundrede Half-
 tierdesindstiunge og Ralle, Made
 igiennem dragne og med Staden
 Indseigl forseiglede.

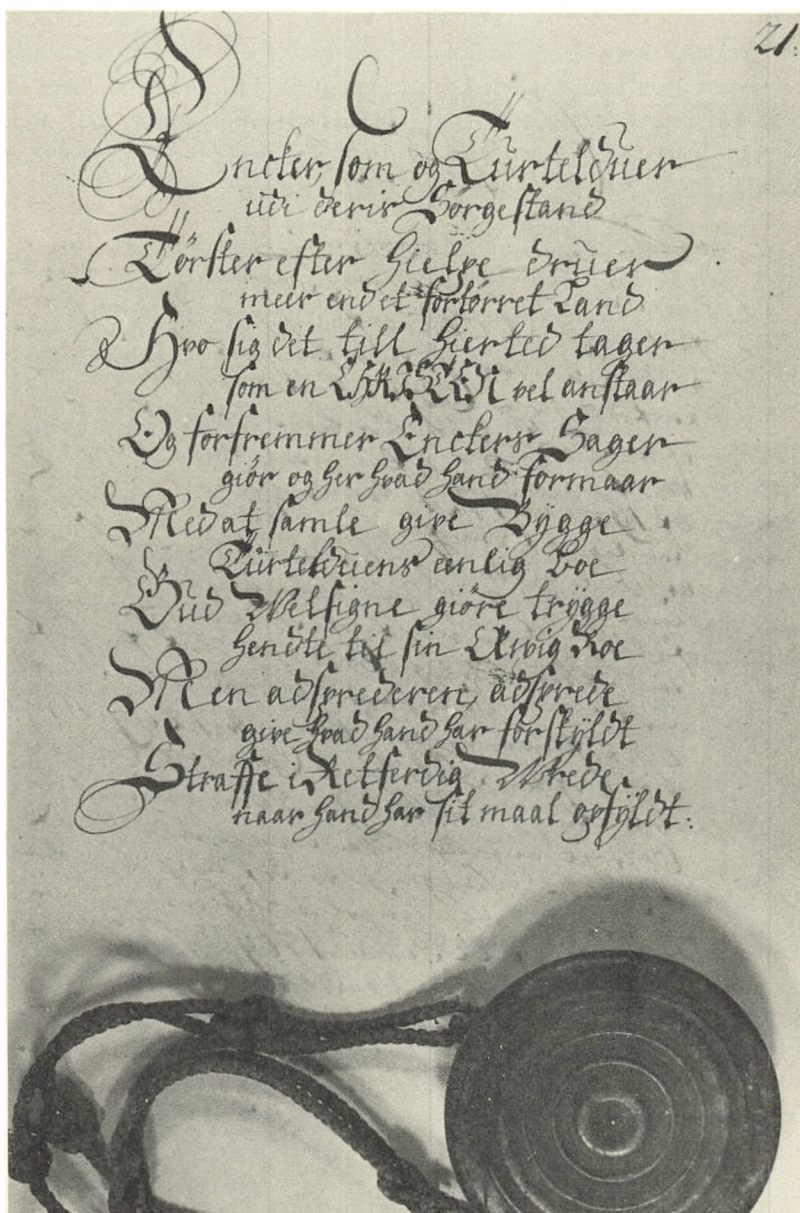

Titelblad til kapitalbogen. Københavns Stadsarkiv

Kling oven i indtegningsgebyret forærede kassen 25 rdr. Anna Elisebeth Køneman fik dog ingen glæde af forsikringen. Hun døde før sin mand. Denne havde da efter reglerne krav på et halvt års udbetaling, men han skænkede de 20 rdr. til kassen. Han var på det tidspunkt blevet rådmand og blev senere borgmester. Han var velhavende og havde råd til en gestus af denne art, og den har jo i hvert fald ikke skadet hans position i kredsen. Andre medlemmer, der kom i lignende situation handlede nu og da på samme måde. Af de 32 mænds forsamling indtegnede der sig 16 i 1727. Alle tegnede sig for den fulde portion, og mange af de indtegnede havde nået den alder, hvor de måtte af med tillægsgebyr. Rådhusets øverste embedsmænd fik lov at være med, og både rådstueskriver Antoni Raff og byskriver Jacob Ursin tegnede sig for fulde portioner, medens byfoged Herman Krøier ikke var interesseret. Adskillige år senere, nemlig i 1733, fik underfoged Niels Beck lov til at tegne sig for to trediedel portion mod at betale renter af indtegningsbeløbet for perioden 11. juni 1727 til 11. december 1733. I 1729 fik købmanden Abraham Kløcker lov til at tegne sig for en portion til fordel for sin hustru Johanna Heerfordt, til trods for at han ikke var medlem af kommunalbestyrelsen.

Pr. 12. maj 1728 findes en indførsel i kapitalbogen om, at den 75-årige urtekræmmer Jacob Paulsen for sin 74-årige hustru Ellen Banners har indsat 100 rdr. med rente 5 rdr. i »Borger Encke Cas-sens anden Classe«,⁹ hvilket ville sige at pengene var indbetalt i slettedaler, indbetalinger i rigsdaler gav adgang til første klasse (der også fik enkepengene udbetalt i denne gode mønt). Men det blev kun kassen, der fik glæde af pengene, for Ellen Banners og Jacob Paulsen døde med kort tids mellemrum i løbet af 1728, og i kassens protokol er noteret, at arvingerne ikke havde gjort påtale¹⁰ (det kunne se ud, som om nogen har draget et lettelsens suk).

Inden vi går videre med enkekassens historie skal en besynderlighed nævnes. På et eller andet tidspunkt, efter alt at dømme inden for perioden 1709–15 hvor projektet jo også nok kunne have brug for at tankerne samlede sig om det, har man indført to digte i kapitalbøgerne. De to protokoller skulle være helt ens ført, altså skulle begge digte ind i begge protokoller. Det ene digt er på latin og det oplyses, at det er skrevet af Albertus Fogh, på opfordring. Det består af 19

21.
 Enkler som og Rørtelønen
 iuri deres Borgestand
 Rørtler efter Hjelpe drøier
 mer end et forlorret Land
 Hvo sig det till Herted tager
 som en ~~Widwid~~ vel anstaar
 Og forfremmer Enklers Sagen
 gjør og her Goad hand fornaar
 Med at samle give Bygge
 Rørtelørens anlig Doe
 Gud Belsigne giøre trogge
 Genøte til sin Ewig Roe
 Men adspørerere adspørere
 give Goad hand har forstjålet
 Straffe i det ferdig Skede
 naar hand har sit maal opslit.

Digtet i kapitalbogen. Københavns Stadsarkiv

stort set velformede heksametre, der i højtravende vendinger påpeger tilværelsens farer og nødvendigheden af at drage omsorg for enker. Forfatteren er formentlig sognepræsten ved Trinitatis, magister Albert Foghsen (Fochsen) With,¹¹ der levede 1640–1715. Det andet digt er på dansk. Forfatterens navn opgives desværre ikke. Følgende bid kan vise stilen:

Encker, som og Turtelduer
udi deris Sorgestand
Tørster efter Hielpedruer
meer end et fortorret Land . . .

Læseren kan se resten på illustrationen. – Man må vel formode, at digtene har været læst op på passende tid og sted, så at en større kreds end den, der havde adgang til protokollerne på rådhuset, har haft glæde af dem.

I en halv snes år fungerede kassen herefter som enkekasse for kommunalbestyrelsens medlemmer, men i det lange løb var det vel en uholdbar situation; kredsen var for lille til at bære en sådan kasse, og tilskyndelsen til at stive dens økonomi af med kristelige gaver udefra kan ikke have været stærk; det var jo ikke byens fattigste, men dens næstrigste, der skulle nyde godt af den.

I løbet af 1730'erne opstår der derfor i kommunalbestyrelsen tanker og planer om en videreudvikling af kassen. Dennes formue og arkiv var lykkeligt blevet reddet ud af rådhuset, for dette gik til grunde under den store brand i 1728. Genopbygningen var nu godt i gang. Der var tid og råd at tænke på andet end de nærmeste behov. Hertil kom, at tanken om enkekasser var stærkt fremme i disse år; 1736 oprettedes således dels en enkekasse for den gejstlige og civile stand i Jylland dels en enkekasse for civile betjente i hele landet.¹² Et initiativ blev taget, tilsyneladende af en lille kreds af de 32. Man sendte kongen et forslag til en kongelig konfirmeret fundats. I formuleringen, som blev godkendt i den fremsendte form, gives der udtryk for den irritation over sagens langsommelige udvikling, som må have gjort sig gældende, idet der tales om den »forlængst« ønskede og »for rum tiid siden« projekterede hjælpekasse. Projektet blev behørigt oplæst på rådstuen 16. april 1734. Men kancelliet gav sig god

tid til behandlingen. Først 19. december 1738 blev den kongelige konfirmation givet. Sagen var dog ikke i orden hermed. Magistraten gjorde sig ud til bens. Der var en hel del i fundatsen, den ikke var tilfreds med. Desuden fik de 32 mænd at vide, at de sandelig ikke skulle regne med at få kassens kontorforretninger udført gratis af magistratens personale, og skønt magistraten – typisk nok – tog godt 8 måneder til at gøre sin stilling klar, tillod den sig i sin udtalelse af 24. august 1739 at affyre en spydig bemærkning, om at man ikke hidtil havde set tegn til, at en indtegnning af medlemmer var sat i gang.

Magistratens syrlige reaktion kom næppe helt uventet, værre var det for initiativtagerne, at de 32 mænds forsamling viste sig at stå splittet i sagen. Efter at den kongelige konfirmation var bragt i orden, havde tre mænd af de 32 etableret sig som direktion for kassen. Det var silke- og klædekræmmer Johan Otto Felsen, brygger Otto Lerche og hørkræmmer David Johan Berentz. Man tør regne med, at her har vi nogle af initiativtagerne. Felsen var indtrådt i forsamlingen 1729, Lerche i 1730 og Berentz i 1732. De har altså, da sagen blev rejst, været ret nye medlemmer. En måneds tid efter at magistraten havde vist sin reaktion, modtog de tre direktører et brev, dateret 22. september 1739 fra hele 23 kolleger i forsamlingen, hvori disse tager afstand. Brevet er så usædvanlig snorklet, at det er svært at trænge helt til bunds i dets mening. Men det er næppe helt tilfældigt. De tre direktører stod jo nemlig stærkt, eftersom de havde en kongelig approbation. Alt hvad der kunne smage af kritik af denne måtte undgås. Majestætens dispositioner diskuterede man ikke. Hertil kom den styrke, der lå i at initiativgruppen da i hvert fald havde foretaget sig noget. Men brokke sig kunne man jo da, og med lidt held kunne man spænde ben for den videre udvikling.

De tre »direktører«, der hidtil havde administreret kassen, Diderich Barthold Bechmann, Johan Walbohm og Nicolai von Hütten sørgede for hurtigst muligt at få aflagt regnskab for kassens midler og at aflevere kassebeholdning, obligationer og arkiv til magistraten, der kvitterede 16. sept. 1739 og sørgede for omgående at meddele dette til den nye direktion. Nicolai v. Hütten kunne derefter med god samvittighed underskrive brevet af 22. sept. 1739. Walbohm forholdt sig passiv i den forbindelse. Bechmann underskrev heller

ikke, men det nævnes i brevet, at han under visse forhold reserverede sig sin stilling.¹³

Kæppen i hjulet viste sig effektiv. Sagen gik i stå i mere end fire år. Først i 1744¹⁴ begyndte man at indtegne nye medlemmer, og i mellemtiden var der sket en meget markant begivenhed. Direktionen Felsen-Lerche-Berentz var borte, direktionen hed igen Bechmann-Walbohm-von Hütten.

Fundatsen fastslog, at enhver »honnét« københavner kunne indtegne sig i kassen. Der var tre klasser. I 1. var indtegningsgebyret 100 rigsdaler og enkebidragene 40 rigsdaler årlig; i 2. var beløbene de samme, men der afregnedes i slettedaler, i 3. klasse indbetaltes 50 slettedaler og enken fik derfor kun 20 slettedaler pr. år. Tillægsgebyrene for ældre ægtemænd var efter samme målestok som tidligere. De 32 mænds forsamling stod som garant for kassens sikkerhed.

De nye medlemmer, der indtegnede sig fra 1744 var ikke noget bredt udsnit af Københavns befolkning. Den 21. november 1748 gjorde man op, at der siden 1744 havde meldt sig ca. 35 nye interessenter. Af interessenterne fra 1727 var der kun fem tilbage. De nye interessenter kom først og fremmest fra købmands- og embedsstanden, men der var dog enkelte håndværksmestre iblandt, f. eks. skomager Rasmus Orterop, kobbersmed Christian Skielderop, mesterpælebukker Christen Amdiesen og mesterblokkedrejer Andreas Espensen. En herbergerer Christian Grønkiær og en teskænker Christian Hansen Weyle havde forvildet sig ind i det fine selskab. Efter som sidstnævnte var blevet deliberationsmand (d. v. s. medlem af kassens kontrolkomité) har han dog nok ikke været nogen helt almindelig teskænker.¹⁵

Med hensyn til direktionens sammensætning var der ved at ske en bemærkelsesværdig udvikling. I 1745 bestod den som nævnt af lærredskræmmer Dietrich Barthold Beckmann, urtekræmmer Johan Walbohm og isenkræmmer Nicolaus von Hütten, alle af de 32 mænd. I 1746 bestod den af borgmester Frederik Holmsted, underfoged Niels Beck og havnekommissionsskriver og -kasserer Svend Bille, ingen af dem var medlem af de 32 mænds forsamling. Det er magistraten, der har overtaget styret. Holmsted blev senere erstattet af rådmand Johannes Waleur, og i foråret 1748 skete et helt afgørende personskifte. Niels Beck blev, som den af de tre direktører der havde

fungeret som kasserer, afløst af Hans Nikolaj Nissen, som i 1745 var blevet rådmand, og som var i gang med i hastigt tempo at etablere sig som en af magthaverne i kommunalbestyrelsen. Nissens kommunalpolitiske indsats er omtalt andetsteds i Historiske Meddelelser om København.¹⁶ Her skal kun lige nævnes, at han fra en beskeden start i kraft af flid, dygtighed og spidse albuer fik maset sig frem i forreste række. Hans fremgang vakte modstand og uvilje, og da Struensee afskaffede censuren og dermed åbnede sluserne for en strøm af anonyme stridsskrifter, var et af de hårdeste vendt mod Nissen, der skal have græmmet sig ihjel over det. Nissen tog sig pænt af sine slægtninge, hvad der spiller en rolle i vor forbindelse. Det skal også lige nævnes, at Nissens forhold til de 32 mænd ikke var særlig hjerteligt. Han var blevet rådmand uden først at have været medlem af de 32. Da han i 1749 blev rådstueskriver (han samlede på indflydelsesrige og indbringende jobs), kom der en ny og mindre høflig tone frem i magistratens skrivelser til de 32.¹⁷

Efter 1748 begyndte det igen at gå trægt med indtegningerne i enkekasen. De gik næsten i stå. Blandt de meget få, der forekom, er der to, vi skal lægge mærke til: i 1764 indtegnedes Johan Joseph Haaber, klokker ved Skt. Nikolaj Kirke, han var Nissens halvbroder, og i 1767 indtegnedes Johann Peter Hendrich Pechüle, han var Nissens kones nevø.¹⁸ Nissen var ved at befæste sin stilling.

I 1768 var der kun ti interessenter tilbage. Af dem udgjorde Nissen-klanen en lille magtgruppe på tre. Pechüle havde Nissen forøvrigt fået udnævnt til kassens bogholder.

Den 4. november 1768 indsendte de ti interessenter så et andragende til kongen om, at kassens funktioner måtte blive lagt om. Kerne i sagen var, at kassen trods sine få medlemmer, lå inde med en efter tidens forhold meget stor formue. De penge, som kristelige sjæle og betænksomme ægtemænd i tidens løb havde indsat, havde båret rig frugt i kraft af fornuftige placeringer, og der var blevet tæret temmelig lidt på beholdningen; enkerne tal havde været beskedent, og kun få havde været særlig livskraftige. Striden om kassen gennem årene havde naturligvis først og fremmest været en kamp om herredømmet over denne fede kasse. Nu kom så Nissens velforberedte udspil. I ansøgningen til kongen oplystes det, at kassens formue var på ca. 19.000 rdr. I den ønskede nye fundats skulle der naturligvis dra-

ges omsorg for, at de enker, der for tiden forsørgedes samt de nuværende interessenters eventuelle enker blev sikret. Men det ville kun beslaglægge en lille del af midlerne. Resten ønskedes henlagt under en »bestandig fond til fattige enkers underholdning og forældre- eller faderløse børns opdragelse«.

Kancelliet reagerede ret hurtigt. Den ønskede nye kongelige fundats forelå allerede den 9. december 1768. Der blev sørget pænt for de afdøde og nuværende interessenters enker. Til dem blev der afsat en rigelig portion af kapitalen; af resten, 16.000 rdr., skulle dannes en bestandig fond, hvoraf renterne af halvdelen skulle gives til fattige enker, renterne af den anden halvdel til forældre- eller faderløse børn. Enkepensionerne til de fattige enker blev kun halvt så store som de oprindelige til bourgeoisienkerne, nemlig 20 rdr. årligt.¹⁹

Ved aktionen var flere ting nået. Kapitalen var sikret for sociale formål, når alle interessenternes enker var borte. Der kunne ellers være grund til at frygte, at den til den tid skulle blive inddraget til fordel for magistratens kasse, eventuelt kongens. Desuden havde Nissen sikret sig øget indflydelse. Det at have en offentlig kasse at dele ud af er ikke noget ringe magtgrundlag. At Nissen allerede havde forstået at bruge dette grundlag, ses af, at man simpelthen identificerede enkekasen med ham. Luxdorph skrev således i sin dagbog under 29. november 1768, at man i kancelliet behandlede sagen om »Nissens Enke-Casse«.²⁰ Til fordelene for Nissen-klanen hørte også, at Pechüle fik sikret sit bogholderembede i enkekasen – dette er oven i købet nævnt i selve fundatsen – og det gav 100 rdr. om året; ikke dårligt, for arbejdet kan ikke have været omfattende, det har let kunnet passes ved siden af hans job på bryggerlaugets kontor.

Efter at enkekasens formue var blevet delt i to dele, indgik hovedparten, den fornævnte fond, i magistratens midler til sociale formål, men resten, d. v. s. hvad der var tilbage af enkekasen, blev formentlig ved med at eksistere indtil den sidste enke var død. Der er bevarret regnskabsbilag til 1827.²¹

Enkekassens navn skifter lidt tid efter anden, men efterhånden blev den officielle betegnelse Københavns civile og borgerlige Stænders Enkekasse. Dens betydning blev aldrig væsentlig, men dens skæbne giver et interessant glimt af de kommunalpolitiske styrkeforhold i København i tiden mellem Den store nordiske krig og Struen-

see-tiden. Den bekræfter den gængse opfattelse, at de 32 mænds indflydelse var ret beskeden, men magtspillet om kassen tyder på, at en væsentlig grund til denne ringe indflydelse simpelthen var, at de mænd der sad i forsamlingen ikke var dygtige nok. Først i midten af 1760'erne begyndte de 32 som bekendt at gøre sig virkelig gældende over for magistraten,²² men da var sagen om enkekasen for længst tabt på gulvet.

HENVISNINGER OG NOTER

Kildematerialet. Hovedkilden er arkivet fra Københavns civile og borgerlige Stænders Enkekasse, som befinder sig i Københavns Stadsarkiv. Følgende protokoller er især anvendt (den anvendte forkortelse tilføjet i parentes):

Kiøbenhavn's Borger Enckers Capital Bog . . . . Begynd A° 1710 . . . . 1709-26, gl. nr. 1 (Kapitalbog nr. 1). Denne og følgende kapitalbog omtales også som *interessentprotokoller*.

Kiøbenhavn's Borger Enckers Capital Bog . . . . Begyndt A° 1710 . . . . Deliberations og Resolutions bog 1709-69, gl. nr. 2 (Kapitalbog nr. 2).

Litra A. Generall Bog . . . . 1727-65 (Prot. A).

Litra B. Extract . . . . 1727-67.

Litra C. Borger Encker og Overlevende Enckemend som nyder Pensioner . . . . 1728-63 (Prot. C).

Litra D. Cassabog 1726-64.

Litra E. Enkekassens Udstaende (!) Capitaler . . . . 1727-64.

Deliberations- og interimsprotokol . . . . 1739.

Enkekassens regnskaber er bevaret til og med året 1827.

Ang. borgmestre, rådmænd og medlemmer af de 32 mænds forsamling henvises generelt til fortegnelserne bag i værket Københavns Privilegier v. Villads Christensen (1911).

1. J. O. Bro Jørgensen, Forsikringsvæsenets Historie i Danm. indtil det 19. Aarh. (1935) 332. Jfr. Edv. Holm, Danm.-Norges indre Historie 1660-1720 (1885) 328 ff.
2. Kapitalbøgerne nr. 1 fol. 22 b og 49 b, nr. 2 fol. 21 b og 49.
3. Begge kapitalbøgerne fol. 50.
4. Do. fol 48.

5. Do. fol. 14 b.
6. Sst. nr. 1 fol. 21 b og 24 b, nr. 2 fol. 20 b og 23 b.
7. Medens de to kapitalbøger (interessentprotokoller) i begyndelsen indeholder næsten identiske indførsler, er nr. 2 på dette felt mest omhyggeligt ført. Efter 1727 ophører man med at føre nr. 1.
8. Prot. C. fol. 11.
9. Kapitalbog nr. 2 fol. 29 b.
10. Prot. C. fol. 10.
11. I et skifte, dat. 27. september 1712, omtales han som magister Albrecht Fogh. Uddrag af kbh. skifter, Kbh. stadsarkiv.
12. Bro Jørgensen, anf. værk 340 ff.
13. Deliberations- og interimprot. 1739.
14. Kapitalbog nr. 2 73.
15. Prot. A. 16 ff. Kapitalbog nr. 2 30 ff.
16. Sigurd Jensen i årb. 1973 37 ff.
17. Axel Linvald i Hist. Medd. o. Kbh. 2, II, 79.
18. Nissen var gift med Eva Cathrine Pechüle. Johann Peter Hendrich Pechüle var søn af hendes broder Henrich Pechüle, skræddermester i Kiel. J. P. H. Pechüle levede 1737–1805. Han var bogholder i bryggerlauget. Lengnick, Stamtavler (Pechüle), jfr. vejviseren f. Kbh.
19. Kapitalbog nr. 2 161 b ff.
20. Udg. af Eiler Nystrøm 1915–30 I 356. Smædeskriftet (16 f) har en noget lignende opfattelse vedr. forbindelsen mellem Nissen og enke-kassen. Om smædeskriftet se iøvrigt anf. afh. i Hist. Medd. o. Kbh. 1973, spec. 34 ff.
21. En af de længstlevende enker, bogholder J. P. H. Pechüles enke Sophia Elisebeth (Elisabeth) døde først 1837 (Lengnicks stamtavler), så enkekassen har formentlig fungeret noget længere end til 1827.
22. Axel Linvald, anf. afh. 104 ff.

DEN KOMMUNALE AFTENSKOLE I KØBENHAVN

1814–1857

Aftenskolesystemets opståen, udbredelse
og afvikling samt baggrunden herfor

AF AUGUST WIEMANN ERIKSEN

Problemstilling.

Det københavnske aftenskolesystem har ikke hidtil været emne for særlig omfattende studier. Mest grundigt er denne skoleinstitution behandlet i Joakim Larsens Bidrag til Kjøbenhavns offentlige Skolevæsens Historie, København 1881. Kyrre og Langkildes værk Byens Skole fra 1926 bygger i væsentlig grad på Joakim Larsens undersøgelser.¹

Om aftenskolesystemets opståen hedder det hos Joakim Larsen s. 82, at det formodentlig må have været: »... økonomiske hensyn, som bevirkede, at man slog ind på aftenskolesystemet; thi det havde unægtelig den fordel at være billigt. Det sparede både udgifter til at bygge skoler og til at leje særegne lokaler.«

Der er næppe tvivl om, at besparelshensyn har spillet en væsentlig rolle i forbindelse med det kommunale aftenskolesystems tilblivelse. Københavns brand i 1807 og statsbankerotten i 1813 opfordrede så at sige hertil. Det er imidlertid denne artikels formål at nuancere denne forklaring ved at dokumentere, at aftenskolesystemet hos beslutningstagerne ikke alene opfattedes som en besparelses- og midlertidig hjælpeforanstaltning, men også betragtedes som et på grund af særlige københavnske forhold påkrævet led i byens skolevæsen.

Aftenskolesystemet eksisterede fortsat i det næste halve århundrede og var ifølge Kyrre endog så udbredt, at det kommunale skolevæsen i det væsentlige bestod af aftenskoler. Kyrre bygger hovedsagelig denne opfattelse på oplysningerne i Collegialtidende op til 1828 og i beretningerne om Københavns borger- og almueskolevæsen 1844–1857. Dette materiale er dog på mange måder mangelfuldt og belyser ikke aftenskolesystemets forholdsmæssige udbredelse i skolevæsenet i årene 1828 til 1843. Det er her formålet at undersøge rig-

tigheden af Kyrres opfattelse ved at udnytte meddelelserne i de 7 skolekommissioners skolekasseregnskaber fra årene 1827 til 1843.

Det kommunale skolevæsen udgjorde kun en ringe del af byens skolevæsen. Gennem hele perioden eksisterede der ved siden af dette op til 200 privatskoler. Ikke en eneste af disse privatskoler var aftenskoler.

Hvis Kyrres opfattelse viser sig at være rigtig, så er det rimeligt at spørge om, hvilke forhold der betingede det kommunale aftenskolesystems store udbredelse og hårdnakkede fortsatte eksistens.² Som svar herpå henviser Joakim Larsen til forekomsten af børnearbejde i København. Skal Larsens opfattelse holde, må aftenskolesystemets vedvarende beståen imidlertid henføres til specielle forhold, som var gældende for by-børnearbejde til forskel fra børnearbejde på landet. Det er i denne sammenhæng artiklens formål at uddybe redegørelsen for de særlige historiske omstændigheder, som betingede aftenskoletraditionens stadige tilstedeværelse i det københavnske kommunale skolevæsen.

Artiklen slutter med en behandling af aftenskolesystemets afvikling. Målet er her at afklare, hvorfor dette var muligt i perioden 1844–57.

Citater fra trykt og utrykt materiale er i et vist omfang tillempet moderne retskrivning.

Børnearbejde og skolegang.

Udviklingen i nyere tid af ekspanderende virksomheder, som planmæssigt producerede for ukendte markeder, fulgtes overalt i Europa af en ændret anvendelse af børns arbejdsevne.³ Fra at være tilknyttet produktionen som hjælpere eller lærlinge blev børn i øget omfang regulære lønarbejdere. Barnets arbejdskraft var jo, alt andet lige, billigere end den voksne mandlige arbejders.⁴ Overgangen til anvendelse af maskiner i produktionen ændrede ikke i første omgang ved dette forhold.⁵ Det var en følge af barnets stilling som lønarbejder, at det blev underkastet fabrikanter og håndværksmestres krav om en forlængelse af arbejdsdagen, om forøget intensitet i arbejdsprocessen og om opretholdelse af uafbrudt drift.⁶

De skoleproblemer, der kunne opstå under sådanne omstændigheder, drejede sig blandt andet om, hvornår på dagen børnene skulle

undervises. Før, under eller efter arbejdstiden. I det følgende afsnit må der tages stilling til, om der i tilstrækkeligt omfang forekom sådant børnelønarbejde i København i 1800-tallets begyndelse. Først herefter kan man diskutere, om børns stilling som lønarbejdere har haft indflydelse på det københavnske skolevæsens udvikling.

Børnearbejdet i København i 1800-tallets begyndelse.

Børnearbejdets karakter og udbredelse i København i 1800-tallets begyndelse er yderst sporadisk behandlet. Rubin har knap nok strejft spørgsmålet i sine værker. Hos de historikere, som har behandlet dette emne, f. eks. Joakim Larsen, J. O. Bro Jørgensen og Axel Nielsen foreligger der til gengæld ingen tvivl om, at en del af det eksisterende børnearbejde havde ændret karakter i denne periode. Lavsordningerne var under opløsning, en produktion for ukendt marked og butikssystemet trængte frem. Ifølge Axel Nielsen arbejdede børnene nu i stigende omfang i hjemmene blandt andet hos gifte svende og havde desuden mulighed for at få arbejde uden for hjemmet i småvirksomheder og håndværksprægede fabrikker, der ikke var underkastet lavsregulativer. En fabriksliste fra 1822 angiver således, at der i 27 cigar- og tobaksfabrikker var beskæftiget 24 børn og 150 daglejere.⁷ Udviklingen af en ændret og systematisk anvendelse af børns arbejdskraft foreligger desuden kildemæssigt underbygget med 1700-tallets manufakturer. Omkring 1800 blev denne udvikling fremmet af, at det københavnske fattigvæsen ud over at benytte børns arbejdskraft i væsenets skoler og stiftelser også udlejede børn til håndværks- og fabriksvirksomheder i byen. Joakim Larsen nævner her, at ca. 30 pct. af de drenge, der var udsat fra fattigvæsenets skoler, i 1814 havde arbejde på fabrikker.⁸ I disse virksomheder har forholdene for børnene næppe været blide. I en erindring fra 1854 fortælles blandt andet følgende om børnearbejdet på en fabrik uden for København i 1816:⁹ »På værkstedet skulle jeg lære at spole og fik straks to væve at vedligeholde, førend jeg endnu kunne vedligeholde en, hvilket fik til følge, at jeg uophorlig fik tamp . . . Jeg måtte undertiden sulte hele dagen, thi af mangel på tid kunne jeg ikke gå hjem om middagen . . . vi skulle være på arbejde om morgenen kl. 5 . . .«

Her var barnet, som andre lønarbejdere, underkastet de vilkår

som driftsherrens interesser betingede. Arbejdsdagen fik sin længde og intensitet herefter. Som et andet eksempel herpå kan nævnes, at en kartemaskinefabrikant Nordberg i 1815 havde en række konflikter med fattigdirektionen i København, idet han imod direktionens ønsker fortsat lod børnene arbejde uafbrudt hele dagen. Selv om sådanne forhold er kildemæssigt underbygget, må det erkendes, at der råder totalt ukendskab til børnelønarbejdets omfang. I denne artikels sammenhæng er et nøjagtigt kendskab hertil heller ikke nødvendigt. Her er det tilstrækkeligt, at det kan fastslås, at børnelønarbejdet i det mindste havde udviklet sig i et sådant omfang, at myndighederne havde fået kendskab dertil og måtte tage hensyn i overensstemmelse hermed, jvf. den nævnte Nordberg-affære. Allerede før skolelovenes fremkomst i 1814 havde myndighederne endvidere erkendt, at der kunne opstå modsætninger mellem barnets forpligtelser som lønarbejder, d. v. s. fabrikkens interesser, og ønsket om undervisning. I en kancelliskrivelse af 1812 fik fabrikkerne således samme forpligtelse som forældre til at sørge for, at børnene modtog undervisning:¹⁰ »Kan dette ikke bestå med fabrikkens tarv og gang, tillades det, at børnene på fabrikkens egen bekostning undervises 2 à 3 timer daglig på en for fabrikkens tarv mere passende tid og af en erkendt duelig lærer.«

I overensstemmelse med tendensen i denne bestemmelse blev undervisningen i fabrikkeskolerne i resten af landet uden for København ofte henlagt til aftenen eller søndagen.¹¹

Oprettelsen af Københavns offentlige kommunale skolevæsen og aftenkole.

Omordningen af Københavns skolevæsen faldt ikke under den store skolekommissions domæne. Samtidens interesse for skolereformer samlede sig først og fremmest om landsbyskolens reformering, et arbejde der betragtedes som et nødvendigt led i bondefrigørelsen. Hertil kom, at der i hovedstaden herskede særlige forhold, som vanskeliggjorde et reformarbejde og hindrede en direkte overførsel af erfaringer fra landsby- og købstadsskolevæsenets reformering. Erfaringsgrundlaget blev dog tilvejebragt efterhånden.¹²

I 1803 blev Frederik Plum, der var kendt som ivrig skolemand, udnævnt til stiftsprovst ved Vor Frue kirke i København. Allerede

året efter påbegyndte han sine undersøgelser over skoleforholdene. Disse bestræbelser mandede i 1806 ud i et forslag om organisationen af skoletilsynet i København. Den 15. april forkastede danske cancelli hans forslag, men benyttede dog lejligheden til at nedsætte en kommission for Københavns skolevæsen. Denne skulle udarbejde et forslag angående ordningen af overopsynet med visse københavnske skoler.¹³ Plum blev denne kommissions mest aktive medlem. Han fremlagde et par måneder senere på en række møder et forslag til en helt ny plan for skolevæsenet i byen. Denne plan kom til at danne grundlag for selve Reglementet for borger- og almueskolevæsenet i København, som udkom den 29. juni 1814, på effektiv måde samme dag som skoleanordningerne for landet og købstæderne.

Reglementet indeholdt ikke alene retningslinier for overopsynet med det københavnske skolevæsen, men var en hel skoleplan med bestemmelser om skolegangens øjemed, om undervisningens indhold og gang, om bøder for skulkeri (mulktering) etc. Ifølge forestillingen havde man under udarbejdelsen af planen taget hensyn til de allerede godkendte regler for almueskolevæsenet på landet og i købstæderne. I denne forbindelse blev følgende betragtning tilføjet:¹⁴

»Men de mange forskellige lokalomstændigheder som adskiller København fra landet og de øvrige stæder og de forskellige slags skoler som udfordres i København selv, have måttet foranledige adskillige modifikationer . . .«

I overensstemmelse hermed adskilte reglementet sig fra de andre skolelove på en række væsentlige punkter. I emnets sammenhæng er det først og fremmest nødvendigt at behandle de tre lovkompleksers forskellige bestemmelser vedrørende skoletiden.

I den store skolekommissions forestilling om og udkast til en forordning for skolerne på landet fra 1799 hed det i forestillingen:¹⁵

»Dog kunne vi ved at have en så meget mulig vedholden skolegangs befordring for øjnene, tillige ikke tilsidesætte den retsmæssige fordring, som bonden kan gøre til sine børns understøttelse og hjælp, dels ved hans arbejde på marken i den travleste årstid, dels ved hans huslige sysler og forretninger . . .«

I samklang hermed tog udkastet i bestræbelserne for at skabe en vedholden skolegang hensyn til den på landet udbredte anvendelse af børns arbejde. Dette ses i udkastet til regler om skoletiden. I § 10

hed det blandt andet: »I fire uger fra kornhøstens begyndelse at regne, ophører skolegangen, på det at børnene i den tid kunne være deres forældre eller husbonder til hjælp ved hostarbejdet, og skoleholderne tillige have lejlighed til at udvide deres kundskaber. Skulle høsten vedvare længere end 4're uger, da må skoletiden efter skolekommissionens eragtning udsættes så længe som det for hostens skyld behøves.«

I kancelliets bemærkning til dette udkast fremhævede man¹⁶ »(sidste punktum i ovenstående citat) formener kancelliet at burde udelades. Den travle høst kan med temmelig sikkerhed antages stedse i 4 uger at være forbi«.

Også fra kancelliets side søgte man således at tilpasse skoletiden til anvendelsen af barnets arbejde. Men da hensynet til den vedholdne skolegang her ansås for mere tungtvejende, søgte kancelliet at fastholde skolens ret til at disponere over barnets tid. I skoletidsspørgsmålet rettede kancelliet sig endvidere imod bestemmelserne i udkastet om muligheden for anvendelse af børn til hoveriarbejde og diskuterede spørgsmålet om læretimernes fordeling på dagen. Det drejede sig her om størrelsen af pausen mellem formiddags- og eftermiddagstimerne, da: »... hvis pausen varede fra 11 til 16 ... dog den ganske dag var spildt for deres arbejde.«

Da anordningen for almueskolevæsenet i købstæderne fulgte principperne i landsbyskoleloven, er der ikke her grund til at uddybe skoletidsbestemmelserne i denne anordning.¹⁷ For begge lovkomplekser gælder det, at skoletidsbestemmelserne ikke, som man måske kunne tro, har været behandlet udfra tanker om, at børnene kunne trænge til fritid og ferie. Disse bestemmelser har været diskuteret og er udformet under hensyntagen til den form for bornearbejde, som var fremtrædende på landet. Anvendelse af barnets arbejdsevne var, som arbejde på landet i det hele taget, overvejende afhængig af landbrugsproduktionens natur, d. v. s. af de vilkår som vejrliget og afgrødens art frembød. Da bornearbejdet på landet ikke foregik hver dag fra kl. 7 til 18, men var knyttet til blandt andet høst og sædetid, tilpassede man skoletidsbestemmelserne hertil og det endda temmelig detaljeret, idet hensynet til den vedholdne skolegang også måtte tilgodeses.

For det københavnske skolereglement er det karakteristisk, at

mens paragrafferne om undervisningens gang og indhold er forholdsvist detaljeret udformet, så er de mere praktiske sider af skolevæsenets indretning såsom bygning af skoler, beregning af udgifter og regler om skoletid yderst nødtørftigt behandlet. Reglementets bestemmelser om skoletiden er optaget uændret fra kommissionens forslag af 1810. De lyder i al korthed:¹⁸

- »12. Ligesom skolerne på anførte måde kunne være forskellige i henseende til undervisningens grader og grænser, således kunne de og være det i henseende til tiden, når undervisningen gives, så det er:
- a) Nogle hvori de samme børn både formiddag og eftermiddag, kunne nyde undervisning.
  - b) Andre hvori en afdeling af børn om formiddagen og en anden om eftermiddagen, hver afdeling i visse timer undervises.
  - c) Andre hvori undervisningen gives i aftentimer, alt efter indvånernes, især de næringsdrivende borgeres og den arbejdende klasses lejlighed og tarv.«

Som nævnt ovenfor havde de forhold som adskilte København fra landet foranlediget en række forskelle mellem landsbyskoleloven og det københavnske reglement. I bestemmelserne vedrørende skoletiden ses en af disse. For alle tre skolelove gælder det, at reglerne for skoletiden tilpasses efter næringsdrivendes og forældres tarv, eller med andre ord efter den lokalt bestemte fremherskende form for anvendelse af børnearbejde. Hvor interessen modsætningerne omkring retten til at disponere over barnets tid på landet kom til udtryk i regler om høstferie, sædetid, huslige sysler etc., blev de erhvervsmæssige interesser i det københavnske reglement tilgodeset i bestemmelsen om henlæggelse af en del af undervisningen til aftentimerne. Denne ændring skyldtes, at der i København gjorde sig den særlige omstændighed gældende, at en del af børnearbejdet her havde antaget lønarbejdets karakter. En del af de børn, som reglementet tog sigte på, var i deres arbejde underkastet kravet om en lang og uafbrudt arbejdsdag. Stillet over for modsætningen mellem næringsdrivendes og den arbejdende klasses tarv og ønsket om at udbrede undervisningen til alle, indrettede direktionen en del af skolevæsenet som et aftenskolevæsen. Man havde således løst problemet på en måde, der

svarede til den omtalte ordning af undervisningen i fabrikkskolerne uden for København. I skolereglementet fremstod aftenskolesystemet således ikke som en midlertidig hjælpeforanstaltning, men snarere som en institution der på planlagt måde skulle modsvare de forhold, som gjorde sig gældende i byen.

Reglementets aftenskolesystem havde en forløber i det københavnske skoleliv. Efter bombardementet i 1807 havde den ihærdige stiftsprovst Plum indsendt en forestilling til kancelliet om skolemanglen. Kancelliet svarede med at nedsætte en undersøgelseskommission, hvori Plum og juristen J. H. Bärens fik sæde. I august 1809 fremlagde kommissionen en rapport og et forslag. Ifølge rapporten manglede 676 børn undervisning. Skolekommissionen fulgte undersøgelseskommissionens hidtidige praksis og fik efter forhandlinger med fattigvæsenet oprettet aftenundervisning i fattigvæsenets skoler til 280 børn.¹⁹ Endnu en gang i 1810 gjorde Plum opmærksom på, at der var børn, som manglede undervisning, men i 1811 blev han udnævnt til biskop på Fyn. Her fortsatte han sit skolearbejde og oprettede blandt andet aftenskoler for tjenestepiger og læredrenge i Odense.²⁰

Den i reglementet nævnte aftenskole er imidlertid på enkelte udtagelser nær et enestående fænomen i dansk skolehistorie. Hvor aftenskoler nævnes i anordningerne for landet og købstæderne, udgjorde disse et tilbud til allerede konfirmerede og altså udskrevne børn og ældre i sognet om at holde deres kundskaber vedlige ved frivillig aftenundervisning.²¹ Denne aftenskole var således et ekstra tilbud og står som sådan som forløber for den nuværende aftenskoleinstitution. Den københavnske aftenskole efter 1814 var nok frivillig i den formelle forstand, at barnet kunne sendes i privat- eller fattigskole om dagen og på den måde undgå aftenskolen. Men blev lovens krav om undervisning ikke tilgodeset på anden måde, var aftenskolen tvungen. Aftenskolen var derfor et integreret led i det københavnske borger- og almueskolevæsen.

Aftenskoleideen er formodentlig bragt til København af Plum. Ønsket om afhjælpning af skolemanglen lå bag ideens første realisering. I 1814 muliggjorde reglementet i § 52 (jvf. citatet nedenfor) en fortsat anvendelse af aftenundervisning som midlertidig hjælpeforanstaltning. I § 12, der drejede sig om skoletiden, fremstod aften-

skoleinstitutionen imidlertid som resultat af konflikten mellem ønsket om at sikre undervisning for en restgruppe af børn fra fattige familier, som ikke sendte deres børn i privatskole, og de arbejdsmæssige krav som man vidste nogle af disse børn var underkastet. Hermed var grundlaget skabt for udviklingen af et aftenskolesystem, som havde en klar funktion over for et angivet klientel. Det københavnske aftenskolesystem var derfor fra starten knyttet til forekomsten af børnelønarbejde i byen.

Den kommunale aftenskole i København 1814 til 1844.

Den nye skoledirektion, som var blevet udnævnt i 1813, ventede med at træde i funktion til efter udstedelsen af reglementet. I den første tid iværksatte man undersøgelser over antallet af de børn, som ikke gik i skole og forældre og værger blev kontaktet. Samtidig blev 7 skolekommissioner oprettet til at føre tilsyn med skolerne i sognene. Først i slutningen af 1815 oprettede man de første kommunale skoler. Om skolebygninger hertil hed det i reglementets § 52 blot at:²² »Der- som de nuværende skoler i sognene ikke kunne modtage dem alle (d. v. s. eleverne) bør nye skoler oprettes, så snart det kan ske, og imidlertid undervisning anvises ved timelærere i de offentlige skoler, på sådan tid, da disse værelser fra den der ellers bestemte undervisning kunne undværes.«

Det var i begyndelsen denne mulighed man benyttede. Efterhånden blev der dog skaffet også andre lokaler, således at undervisningen i de næste 30 år kom til at foregå i lånte eller lejede lokaler i privatskoler, i de offentlige fattig- og kirkeskoler eller i nogle værelser som læreren havde lejet i et eller andet privathus.²³ Disse lejligheder, der jævnlige skiftedes, og måtte tages som de kunne fås, var ifølge beretningen for året 1847 som oftest højst mådelige med hensyn til såvel værelset som til de ydre omgivelser. Små urenlige gårdspladser, slette og smudsige opgange, uhyggeligt naboskab og deslige.

I den første tid kom al undervisning til at foregå i aftenskoler. Ved udgangen af året 1816 var der således ifølge Collegialtidende etableret 24 aftenskoler med 653 elever.²⁴ Disse aftenskoler udgjorde ikke, som reglementet påbød det i §§ 8 og 9, et planmæssigt system af klasser, der i løbet af et barns skoletid kunne gennemløbes successivt. De 24 aftenskoler bestod af aftenklasser uden indbyrdes forbindelse,

som havde børn på de forskellige alderstrin samlet.²⁵ Denne identitet mellem skole og klasse kom i vidt omfang til at gælde op til 1844. I 1819 var antallet af aftenskoler steget til 26 med 792 elever. Udvidelsen kunne dog langt fra dæmme op for skolemanglen. I Trinitatis sogn, der var byens største og fattigste, oprettedes i 1820 to dagskoler for i alt 60 børn. Året efter fulgte skolekommissionen dette op med etableringen af en skole for indbyrdes undervisning, hvor 160 elever blev undervist i to afdelinger. Mens skolekommissionerne hidtil havde indsat børn, som manglede undervisning, i de private dagskoler, de såkaldte kommissionsskoler, voksede et offentligt dagskolevæsen nu langsomt frem.²⁶ I de følgende år bevarede aftenskolesystemet dog sin fremtrædende plads i det kommunale skolevæsen. Dette fremgår af de spredte oplysninger i Collegialtidende:²⁷

1820	28	aftenskoler	med	851	elev	
1821	33	-	-	945	-	
1822	33	-	-	936	-	11 dagskoler
1823	33	-				12 -
1824	30	-				13 -
1825	26	-				
1826	25	-				

Opgivelserne over antallet af dagskoler indbefatter formodentlig en del kommissionsskoler. Faldet i antallet af aftenskoler efter 1824 skyldtes den samtidige udbredelse af den indbyrdes undervisnings metode.²⁸ Joakim Larsen har delvis ret i, at det var besparelshensyn, som lå bag aftenskolesystemets hurtige udbredelse. Desto mere tiltalende måtte den indbyrdes undervisningsmetode forekomme. Da en sådan klasse kunne bestå af op til 200 elever, frembød denne metode endnu billigere muligheder for afhjælpning af skolemanglen. I 1826 var der oprettet 7 skoler for indbyrdes undervisning, hvortil aften- og dagskolernes knyttedes som øverste klasse. Hermed var denne metodes ekspansion også forbi.

I 1827 slutter meddelelserne i Collegialtidende, men på grundlag af de skolekasseregnskaber, som de 7 skolekommissioner indsendte, kan udviklingen i antallet af skoler i årene 1827 til 1843 dog spores.²⁹

Tabellen synes at vise en temmelig jævn udvikling i antallet af klasser. Bevægelserne i oprettelser og nedlæggelser af klasserne er

	Aftenklasser	Dagklasser	I.U.-Skoler
1827	25	10	6 (10 klasser)
1828	25	10	6 (9 -)
1829	27	10	6 (7 -)
1830	28	10	6
1831	26	10	6
1832	27	12	6
1833	28	12	6
1834	28	13	7 (10 -)
1835	28	14	7
1836	28	15	7
1837	29	18	7
1838	30	14	7
1839	30	15	7
1840	30	16	7
1841	30	20	8
1842	28	21	7
1843	26	21	7

dog større end det fremgår af tallene, de har blot opvejet hinanden. Det ses, at skolerne med indbyrdes undervisning (I.U.-skolerne) udbredtes i 1820'rne.³⁰ Væksten i antallet af klasser i det kommunale skolevæsen berørte især dagklasserne, men helt op i 1840'rne bevarede aftenskolesystemet sin fremtrædende plads. Dette gjaldt også med hensyn til elevantallet. I slutningen af 1834 undervistes således 1088 børn i I.U.-skolerne, mens 836 børn gik i aftenskole og 558 i dagskole.³¹ Efter 1834 indeholder stort set alle skolekasseregnskaberne oplysninger over antallet af elever. Trinitatis sogn, der var byens største skoledistrikt, udgør desværre en undtagelse herfra. Først i 1839 opgives dette sogns elevantal fordelt på de forskellige skoler. Til gengæld mangler der oplysninger om elevantallet i Vesterbros ene aftenskole. Denne skole havde sjældent over 20 elever. I 1839 undervistes således 987 elever i I.U.-skoler, 711 i dagskoler og 830 i aftenskoler.³²

På baggrund af den nære sammenhæng mellem forekomsten af børnearbejde og aftenskolesystemets udbredelse kan det undre, at

I.U.-skolerne, der jo var dagskoler, havde et så forholdsvis stort elevantal. Forklaringen er imidlertid, at I.U.-skolerne kun tog sig af de yngste børn d. v. s. elever fra 6 til 10 år. Denne aldersgruppe har således kun i mindre omfang haft heldagsarbejde. Når børnene blev over 10 år oprykkedes de i dag- eller aftenskoler. Den øvre aldersgrænse i aftenskolerne kunne derimod variere meget. Som et ekstremt eksempel herpå oplyser Stenersen Gad i sin beretning, at der i 1831 »... i staden var en aftenskole i hvilken den største del af eleverne havde fyldt det 16. år, og nogle 21 og 22«.

Ved indsættelse af eleverne over 10 år i enten dag- eller aftenskole tog man ifølge Collegialtidende udtrykkeligt hensyn til³³ »... om de ældste ved arbejde om dagen bidroge til forældrenes underholdning«.

Det bevarede materiale giver ikke mulighed for at undersøge i hvilket omfang dette hensyn blev tilgodeset. Antallet af aftenskoleelever, som havde arbejde om dagen, kan således ikke bestemmes, men til gengæld kan selve det forhold, at en del af disse elever havde lønarbejde, underbygges ved Stenersen Gads ankeskrift fra 1833.³⁴ »Da der i året 1816 var stor mangel på skoler i den del af Trinitatis sogn, som ligger uden for porten, tilbøede trende fabriksejere efter vedkommende skolekommissions opfordring uden vederlag at overlade et undervisningsværelse og for hver elev i de trende nye oprettede aftenskoler, som om dagen arbejde på deres fabrikker, månedlig forud at erlægge 1 rdl.«

I aftenskolerne blev der undervist 5 dage om ugen fra kl. 17 til 20. I det omfang bestemmelserne blev overholdt var fagene religion, skrivning, læsning og regning. Visse steder havde pigerne også håndarbejde. Hvor aftenskoleundervisningen foregik i dagskolernes lokaler, anvendte man dagskolernes inventar og lære-redskaber. Derimod ved vi ikke meget om, hvilket inventar man anvendte i de andre aftenskoler. De pædagogiske resultater i aftenskolerne har i almindelighed næppe været store. I 1844 påpegede A. Smith således, at dagskolernes undervisning sammenlignet med aftenskolerne naturligvis var den fuldstændigste. Kritikken imod aftenskolernes var imidlertid også kommet til udtryk før omordningsbestræbelserne efter 1844. Allerede i 1833 nævnte Stenersen Gad, at³⁵ »flertallet af konfirmanderne fra aftenskolerne og tildels fra fattigvæsenet kunne derfor, strengt taget, ikke bestå den befalede prøve; mange have i lærebogen

kun læst 2 eller 3 kapitler, som de endda ikke forstå; og hvor langt mange stå tilbage i skrivning, en genstand, på hvilken dog de fleste lærere (hvad enten det er for egen mageligheds eller for konfirmandprøvens skyld) synes at anvende mere flid end på nogen anden, derom kan man overbevise sig i vore søndagsskoler, som det nu i tyve år organiserede skolevæsen ikke har gjort overflødige«.

Det var dog især efter at beslutningen om at ophæve aftenskolen var taget, at man fra officiel side fandt anledning til at udtrykke sig kritisk om aftenskolerne. I 1854 gjorde skoledirektionen således opmærksom på, at aftenskoleeleverne kun blev undervist i 15 timer om ugen d. v. s. i kortere tid end i nogen anden offentlig skole. Denne undervisningstid blev yderligere forkortet ved, at børnene ofte kom for sent, og ved at en del af tiden måtte bruges til at læse dagens lektier,³⁶ »... hvortil dagens arbejde ikke levede tid.«

Direktionen beskrev timernes forløb med følgende søvndyssende billede.³⁶ »Kom nu hertil, at undervisningen meddeltes i den sildige aftenstund til børn, der udmattede og sløvede ved dagens arbejde kun vare lidet oplagte til eller modtagelige for åndelig sysselsættelse, og at den varme luft i skoleværelset ikke mindre end roligheden, der fordredes, ofte i forening med trætheden efter arbejdet med uimodståelig kraft virkede bedøvende og søvndyssende på barnet, ville det indses ... at det var den stærkeste opfordring til at søge en forandring i forholdene tilvejebragt.«

Selv om det var ovennævnte betragtningers formål at plædere for, at den nye direktions bestræbelser for at afskaffe aftenskolerne var velbegrundede, må det antages at denne beretning om forholdene i aftenskolerne i det væsentlige ramte plet.

På baggrund af den senere brede enighed om aftenskolesystemets pædagogiske utilstrækkelighed forekommer det bemærkelsesværdigt, at de pædagogiske problemer, som nødvendigvis måtte opstå under de betingelser, som aftenskolesystemet udgjorde, overhovedet ikke blev behandlet på ansvarligt plan før i midten af 1830'erne. Selv i Stenersen Gads meget indgående skrift mangler der en kritik af aftenskolen som institution.

I kølvandet på dette skrifs udførlige kritik af skolevæsenets tilstand fulgte dog nedsættelsen af kommissionen af 16. december 1834.

Det blev pålagt denne at foretage en revision af 1814-ordningen. Kommissoriet omtalte ikke aftenskolespørgsmålet, men da kommissionen valgte den noget uinspirerede arbejdsmetode at gennemgå 1814-reglementet punkt for punkt, blev aftenskolen behandlet, da man nåede til § 12 (vedrørende skoletiden). Allerede i det første udkast til en anordning hed det, at det nok burde³⁷ »... udtrykkeligen bestemmes, at aftenskolerne ikkun for sådanne børn finde sted, der arbejde om dagen, og derhos har de kundskaber inde, der læses i første klasse.«

Denne formulering kom til at dække kommissionens standpunkt i den afsluttende betænkning af 12. august 1836.³⁸ Selv om det københavnske skolevæsen i væsentligt omfang bestod af klasser, som kommissionen ikke betragtede som heldige, fremstod aftenskolediskussionen i betænkningen rent faktisk som et biprodukt af en generel revisionsdiskussion, hvor andre problemer betragtedes som mere afgørende. Man foreslog ændringer i den gældende mulktteringspraksis, regler for antallet af elever i klasserne og vigtigst en sondring af de københavnske kommuneskoler i betalings- og ikke-betalingskoler. Gads kritik af, at skoledirektionens embeder blev bestridt som bihvert og hans forslag om ansættelse af en administrerende lønnet direktør kunne kommissionen ikke følge.

Betænkningen blev sendt til Danske kancelli, hvor den kom til at danne grundlag for et udførligt motiveret forslag, der efter 6 års vandring mellem en række instanser og efter en sidste omarbejdelse den 15. juli 1842 forelagdes for stænderforsamlingen i Roskilde. Forslaget indeholdt få, men betydningsfulde, nye bestemmelser. Vigtigst var det, at kancelliet gik ind for ansættelse af en lønnet administrerende direktør. Desuden indeholdt forslaget en bestemmelse om ansættelse af inspektører for skolerne.

Formuleringen af aftenskolebestemmelserne var direkte overtaget fra revisionskommissionens betænkning, men kancelliet føjede dog en egen motivering til. Det hed her, at aftenskolerne unægtelig var³⁹ »... de ufuldkomneste undervisningsanstalter, der helst ganske måtte undværes, idet hverken den behørig opmærksomhed hos børnene, eller livlighed hos læreren kan ventes ved en undervisning om aftenen efter dagens forskellige trættende sysler«.

På trods heraf fastholdt man i forslaget, at aftenskolerne måtte anses for uundværlige for drenge og piger, der hele dagen havde arbejde blandt andet i fabrikker og i husholdninger. Hvis disse børn mistede arbejde ved at skulle søge skole om dagen, ville forældrene efter kancelliets vurdering ikke: »... kunne have det fornødne, men (ville) ofte . . . blive tvungne til at ty til fattigvæsenet«.

Det havde desuden allerede under revisionskommissionens arbejde været overvejet, om aftenklasser burde oprettes både i betalings- og friskoler. Kancelliet fandt, at afgørelsen i dette spørgsmål helst måtte overlades til skoledirektionen og skolekommissionerne.⁴⁰ Dette kunne stænderforsamlingen ikke godtage. Ved den endelige behandling af forslaget den 12. september 1842, blev det vedtaget, at aftenklasser for piger skulle bortfalde, at aftenklasser for drenge, hvis disse skulle bibeholdes, kun måtte findes i betalingsskoler og, at der burde henstilles, om ikke morgenklasser kunne oprettes i stedet for aftenklasser. Herudover anbefalede man stærkt ansættelse af en administrerende direktør, men henstillede dog af forskellige grunde, at udgivelsen af en anordning for det københavnske skolevæsen blev udsat.⁴¹

I den følgende tid indhentede den københavnske skoledirektion skolekommissionernes erklæringer angående disse forslag.⁴² Med hensyn til muligheden for at afskaffe pigeaftenklasserne og at indskrænke aftenklasserne for drenge viste det sig, at kommissionerne var uenige afhængigt af forholdene i de enkelte sogne. Skoledirektionen tilrådede derfor, at man intet bestemte vedrørende aftenklassernes afskaffelse og indskrænkelse i betalingsskolerne, men blot pålagde direktionen og kommissionerne »... efter evne at virke til at pigeskolerne bortfalde og betaling erlægges i de tilbageblivende aftenskoler såvidt omstændighederne tillade det«.

Derimod var der ingen tvivl at spore i direktionens stilling til spørgsmålet om oprettelse af morgenklasser. Dem måtte man aldeles fraråde: »Hvor tidligt om morgenen de end holdtes, så som fra kl. 6–9 om sommeren, ville de være børnene til væsentlig hinder i deres beskæftigelser . . .«

Den 20. marts 1844 udkom anordningen angående det københavnske borger- og almueskolevæsen.⁴³ Foruden den administrative nyordning bibeholdt man sondringen mellem betalings- og friskoler. I

betalingsskolernes aftenklasser skulle der ifølge § 14.2.b undervises i tre timer om dagen i læsning, religion, skrivning, regning, retskrivning, skriftlæsning og begyndelsesgrundene af geografi, især fædrelandets. Det hed endvidere: »I aftenklasserne må ikkun optages sådanne børn, som er på arbejde om dagen, og derhos have de kundskaber inde, som fordres for at opflyttes fra indbyrdes undervisningsklasser. I øvrigt påligger det såvel skoledirektionen som vedkommende skolekommission efter evne at virke hen til, at disse klasser efterhånden indskrænkes, og at navnlig pigeklasserne aldeles bortfalde og børnene derimod indsættes i dagskoler«.

I anordningens § 15 fremgik det endvidere, at der også kunne være aftenklasser i friskolerne efter samme regler som i betalings-skolerne.

Nok indeholdt anordningen af 1844 således retningslinier i aften-skolespørgsmålet, men som anordningen var formuleret, var initiativet i realiteten overladt til skolevæsenets nye administration.

Ved oprettelsen af det offentlige kommunale skolevæsen i København havde gennemførelsen af almen undervisning været et af hovedmålene. Op til 1820 søgte man overvejende at afhjælpe skolemanglen for børn over 11 år ved oprettelse af en række aftenskoler. I 1820'rne opstod de første kommunale dagskoler, og for børn mellem 6 og 10 år søgte man samtidig at afhjælpe skolemanglen gennem oprettelse af indbyrdes undervisningsskoler. På trods af disse bestræbelser eksisterede der fortsat i 1830'rne en betydelig gruppe børn, som manglede undervisning. I.U.-skolernes udbredelse ophørte i slutningen af 1820'rne, og da udviklingen i dagskolernes antal kun foregik langsomt, bevarede aftenskolesystemet sin fremtrædende plads i det københavnske skoleliv.

Det billede af stagnation, som udviklingen i antallet af dag-, aften- og I.U.-skoler antyder stod allerede klart for samtiden. Således beskrev H. N. Clausen i skriftet »Om bestyrelse af kirke og skole« tidsrummet mellem 1814 og 1844 som en lang tid med stilleståen. Historikerne Joakim Larsen og Kyrre støtter denne kritik af skoleforholdenes tilstand. Om årsagerne hertil skriver Joakim Larsen:⁴⁴ »Hovedårsagen til skolevæsenets elendighed lå hos bestyrelsen, der hverken besad energi, sagkyndighed eller myndighed, og dette gælder alle bestyrelsens trin.«

Det er imidlertid spørgsmålet, om Joakim Larsen ikke her under-vurderer de problemer, som kancelliet, direktionen og kommissionerne stod over for. Aftenskolesystemet kunne næppe uden videre afskaffes i et skolevæsen som det københavnske, med en ineffektiv mulktteringspraksis og flere hundrede børn, der manglede en skole, uden at man samtidig måtte slække på ønsket om gennemførelse af en almen skolegang. Spørgsmålet er, om styrelsen og selve skolevæsenet overhovedet var hensigtsmæssigt organiseret med hensyn til gennemførelse af forbedringer i skolevæsenets tilstand.

Afviklingen af den kommunale aftenscole 1844–1857.

Administrationen af det københavnske offentlige kommunale skolevæsen var i perioden 1814 til 1844 en æres- og bihvervsadministration, eller med andre ord en honoratioresforvaltning. Både skoledirektionens og skolekommissionernes embeder var ulønnede hædershverv. Styrelsen af og opsynet med skolevæsenet blev således varetaget af personer, hovedsagelig gejstlige, som havde deres hovedbeskæftigelse andetsteds, og for hvem skolearbejdet i almindelighed måtte blive en mindre bibeskæftigelse. Disse embedsbetingelser kunne ikke danne grundlag for livslange karrierer inden for skoleadministrationen, hvis personale derfor havde en omskiftelig karakter. Under sådanne forhold kunne en livsvarig specialisering i skolearbejdet særegne problemer kun alt for sjældent opnås.

Disse forhold bevirkede, at mulighederne for at føre en konsekvent skolepolitik af længere varighed og for at gennemføre en effektiv kontrol med skolevæsenet blev væsentligt begrænsede. Hertil kom, at styringen og kontrollen blev yderligere besværliggjort af en række uhensigtsmæssige forhold i selve skolevæsenets organisation. Det kommunale skolevæsen var opdelt i 7 distrikter, hverken ud fra et kendskab til fordelingen i antallet af skolesøgende børn i København eller på grundlag af en vurdering af distriktsopdelingens fordele, men ud fra de eksisterende sognegrænser. Forbindelsen mellem de enkelte skoler inden for sognene var i almindelighed ringe. I Trinitatis sogn var de børn, der hørte under den kommunale skole, i 1830'erne fordelt på 12 forskellige steder, hvoraf lokalerne på de 9 steder var lejede og på de tre andre steder overladte til midlertidig brug og tildels knyttede til lærerens person.⁴⁵ Den økonomiske sty-

relse af skolerne var ligeledes spredt. Ifølge tidsskriftet *Skolens Reform* var det praksis,⁴⁶ »... at der til leje af et sådant lokale indrømmedes læreren 100 rdl. årligt. Kunne han nu få et hul for 40 rdl., som af tilsynshavende blev fundet brugbart, puttede han de 60 rdl. i sin egen lomme. Også af brænde og lys blev der tilstået ham et vist deputat ... hvad der heraf kunne spares, f. eks. ved at oplyse værelset med et à to præse, i stedet for 12 eller 16 lys, blev anset for bonne prise«.

I hvor høj grad læreren udnyttede sådanne muligheder for ekstra indtjening er vanskeligt at afgøre, og var det også i samtiden. Men det kan siges, at denne praksis ikke var egnet til at skabe kontrollerbare og regelmæssigt ordnede skoleforhold. Hertil kom, at lærerlønnen var forholdsvis lav, også selv om læreren underviste i både formiddags-, eftermiddags- og aftenskole. I sammenhæng med de usikre ansættelsesvilkår (uden bestalling, med en måneds opsigelse, d. v. s. med mindre lovbestemt betryggelse end tyende-bestemmelserne gav)⁴⁷ kan det ikke undre at læreren som påstået ovenfor, kneb på budgettet, i hvert fald forekom det samtiden acceptabelt.⁴⁸

Lærerstandens svage stilling uden karrieremuligheder, dens generelt lave uddannelsesniveau og stadige udskiftning udgjorde sammen med de nævnte forhold i skolevæsenets styreform ikke noget godt grundlag for skabelsen af en fast skoletradition endside en konsekvent skolepolitik. Under sådanne betingelser var mulighederne for at kontrollere en politik, der strakte sig over bare 10 år, alvorligt forringede. Da afskaffelsen af aftenskolen med bibeholdelse af en almen og vedholden skolegang krævede en konsekvent og langvarig kamp mod forældres og næringsdrivendes interesser i at disponere over barnets tid, var det kommunale skolevæsen i dets daværende tilstand ikke egnet til at gennemføre en sådan politik.

På denne baggrund må de bestræbelser som blev rettet mod en omorganisering af skolevæsenet og dets styrelse betragtes som særdeles betydningsfulde. Med anordningen af 1844 var det nu muligt at bryde med bivervstraditionen. Herud over øgede man mulighederne for at føre kontrol med den vedholdne skolegang gennem bestemmelser om en forbedret og hurtigere virkende mulktteringspraksis. Der blev fastsat uddannelsesmæssige minimumskrav ved besættelse af lærerembederne og mulighederne for at føre tilsyn med

skolelivets gang og funktion blev forøget gennem en række bestemmelser om føring af protokoller, afgivelse af beretninger etc. Den nye skoledirektion fortsatte i de følgende år disse bestræbelser. Den oprettede lønnede embeder for skoleinspektører og viceinspektører, hvilket efterhånden medførte, at højt specialiserede »professionelle« overtog størstedelen af det tilsyns- og dirigeringsarbejde, som hidtil havde påhvilet kommissionerne i de enkelte sogne.⁴⁹ Lærerlønningerne blev forhøjet, hvorved personalet mistede noget af sit skiftende præg, skoledistrikterne blev omorganiserede og eleverne samlet på få store skoler. Resultatet af denne bureaukratisering og omorganisering var, at skolevæsenet blev teknisk forbedret i den forstand, at styrings- og kontrolmulighederne nu var afgørende forøgede. Forudsætningerne for afskaffelsen af aftenskolesystemet under bibeholdelse og realisering af den almene skolegangs ideal var samtidig i væsentlig større omfang til stede.⁵⁰ Selv om anordningen af 1844 havde overladt initiativet i aftenskolespørgsmålet til den nye administration, havde den samtidig sikret denne større muligheder for at nå til en løsning.

Den 30. juni 1844 blev Vilhelm August Borgen udnævnt til administrerende skoledirektør i Københavns skolevæsen.⁵¹ Den 22. december udsendte han efter forhandlinger med kommissionerne og kancelliet det første cirkulære, hvis mission det var, at tilvejebringe betingelserne for en fordeling af de skolesøgende børn i få store betalings- og friskoler. Dette skete ved bestemmelsen om, at sognegrænserne ikke måtte være til hinder for en planmæssig organisation af skolerne på den for kommunen mindst bekostelige måde.⁵² Efter en række overgangsforsøg kunne den nye ordning fuldt ud træde i kraft i 1847. Elever, som ikke kunne betale skolepenge, var nu, med undtagelse af eleverne fra Christianshavn, samlet i én stor friskole, mens alle betalende elever var samlet i 2 betalingsskoler. Under overgangsperioden var det i Trinitatis sogn, hvor Stenersen Gad sad i skolekommissionen, lykkedes⁵³ ». . . kommissionen at gennemføre et princip, der vistnok må erkendes for aldeles rigtigt, såvidt muligt kun at gøre aftenskolerne tilgængelige for betalende børn . . . Muligt vil også fastholdelsen af dette princip for direktionen blive et middel til . . . at disse klasser efterhånden indskrænkes, og navnlig pige-skolerne aldeles bortfalde og børnene derimod indsættes i dagklasserne«.

Indsnævringen af adgangen til aftenklasserne til betalende elever blev i tiden op til 1847 direktionens principielle og praktiske politik, hvilket fremgår af følgende tabel:⁵⁴

Aftenklasser i

	Betalings-sk.			Frisk.			Betalings- + Frisk. (blandede)		
	dr.	piger	bl.	dr.	piger	bl.	dr.	piger	bl.
1844	4	2	0	0	1	1	11	6	0
1845	8	8	0	3	2	1	1	0	0
1846	11	4	0	3	2	1	0	0	0
1847	13	4	0	0	0	0	0	0	0

Endvidere var aftenskolesystemet i disse år proportionsmæssigt under aftrapning. Antallet af aftenklasser faldt, mens dagklasserne steg stærkt:

	aftenkl.	elever	dagkl.	elever	I.U.-kl.	elever
1844	25	694 ⁵⁵	32	1046	13	1189
1845	23	722	41	1250	14	1128
1846	21	662	46	1435	12	944
1847	17	512	51	1646	15	1144

I tiden op til 1857 benyttede skoledirektionen en række givne lejligheder til yderligere at indskrænke aftenklassernes antal. Resultatet ses i følgende tabel:

Aftenklasser i betalingsskoler.

	drengekl.	pige-kl.	total antal kl.	antal elever
1848	13	4	17	479
1849	12	4	16	501 ⁵⁵
1850	11	2	13	423
1851	11	2	13	376
1852	10	2	12	372
1853	10	0	10	340
1854	10	0	10	323
1855	5	0	5	131
1856	2	0	2	42
1857	0	0	0	0

De sidste pigeaftenklasser var således afskaffet i året 1853. Direktionen gjorde i sin beretning opmærksom herpå og tilføjede,⁵⁶ »... at der nu ... kun er 10 drengeklasser tilbage, til hvis formindskelse enhver given lejlighed benyttes«.

I årene op til 1857 fandt direktionen en række gunstige lejligheder hertil. Den påpegede således, at opdelingen i dag- og aftenklasser medførte en række ulemper, idet der forekom en idelig og for undervisningen højst fordærvelig strømning frem og tilbage af elever.⁵⁷ I 1852 påpegede man endvidere, at skolernes klassesystem siden 1844 var blevet ændret fra et to-klassesystem til et system med 4 eller 5 på hinanden følgende klasser. Aftenskolerne havde som nævnt hidtil modtaget elever direkte fra I.U.-klasserne. Men det pensum, som tidligere havde tilhørt I.U.-klassetrinet, hævdedes efter den nye ordning at tilhøre det nærmest følgende 4. klassetrin. Da aftenklasserne imidlertid ikke havde dagklassernes udviklede 4-5 klassesystem, måtte konklusionen være, at aftenklasserne under den nye ordning måtte modtage mindre velforberedte elever end tidligere. Direktionen mente derfor, at det måtte »... anses for en væsentlig forandring til det bedre, dersom aftenklasserne ikke behøvede at modtage elever fra dagskolerne, medmindre de foruden indbyrdes undervisningsklassen også havde gennemgået den nærmest dertil sig sluttende klasse (d. v. s. dagskolernes 4. klasse)«.

Skolevæsenet fik ministeriets tilladelse hertil og benyttede lejligheden til at fremhæve, at⁵⁸ »... tillige den mislighed ville forebygges, at forældre overgav deres børn i en utilbørlig tidlig alder til anstrengende arbejde hele dagen igennem.«

Direktionen havde således med henvisning til både skoletekniske og socialpolitiske ræsonnementer fået gennemført, at adgangen til aftenklasserne blev indskrænket gennem en stramning af alderskriteriet herfor. Det kan ikke undre, at der det følgende år 1853 fandtes at forekomme et »misforhold« mellem det store antal af 4. klasser og det mindre antal af 3. klasser i dagskolerne. I beretningen fra samme år fremlagde direktionen en klage herover fra den Forenede Friskole. Det hed deri, at det navnlig var aftenskolen, der drog børnene fra 3. klasse.⁵⁹ »Men da der ikke altid er så mange pladser ledige i aftenklasserne, som der er søgende, bliver der altid et antal tilbage,

som i håbet om snarest muligt at forlade skolen kun skænke den ringe opmærksomhed.«

Det skal ikke her drøftes, om Den Forenede Friskole virkelig troede på, at disse elever ville blive mere opmærksomme, hvis muligheden for at gå i aftenklasse afskaffedes, men man har lov at tvivle. I hvert fald mandede klagen ud i et forslag om, at aftenklasserne skulle nedlægges ikke successivt, men på én gang med et passende varsel, »... for at vedkommende fabriksjere da i tide kunne arrangere sig, ved antagelse af to sæt arbejdsbørn, et hver halve dag«.

Året efter i 1854 fremlagde direktionen sin stilling til dette forslag i skolevæsenets beretning.⁶⁰ Indledningsvis gjorde man opmærksom på, at indskrænkningen af aftenklasserne stadig havde været genstand for ledelsens bestræbelser. En nedsættelse af de sidste 10 klassers antal blev imidlertid hindret af den stadige tilgang af elever. Direktionen forsøgte derfor endnu en gang at begrænse adgangsmulighederne til aftenklasserne. Den fremlagde en undersøgelse, som hævdedes at påvise, at en del af eleverne i aftenklasserne ikke efter loven var berettiget til at gå i aftenklasse. Ifølge anordningen af 1844 § 14.2.b. måtte som nævnt i aftenskolerne »ikkun optages sådanne børn, som er på arbejde om dagen«. Da undersøgelsen blandt andet viste, at et anslået antal af 60 elever i aftenklasserne besorgede byærinder for forskellige håndværkere »... kunne det ikke om disse børn siges, at de var på arbejde om dagen«.

Adgangsbegrænsningen til aftenklasserne var hermed formuleret endnu strengere, idet nu kun bestemte former for arbejde kunne falde ind under § 14.2.b. Begrundelsen for denne nytolkning var, at elevernes beskæftigelse med at besørge byærinder godt kunne tåle afbrydelse midt om dagen. Myndighederne var imidlertid også klar over, at forholdene var anderledes for de børn som arbejdede på fabrikker. »I disse, og navnlig gjaldt det om tobaksspinderier, ved hvilke 78 vare beskæftigede, er nemlig arbejdet ordnet således, at den enkelte arbejder (dreng) ikke kan fratræde uden at gøre det umuligt for flere andre at fortsætte arbejdet, heraf følger, at den enkeltes nærværelse er nødvendig i hele arbejdstiden.«

På trods heraf mente direktionen alligevel, at der var grund til at afskaffe aftenklasserne. Begrundelsen for dette standpunkt var dels, at det ikke var muligt for skolen at opfylde sine forpligtelser over

sådanne »legemligt og åndeligt« ødelagte børn dels, at »... det nu måtte anses for en utilborlig og uforsvarlig misbrug af forældres myndighed over for deres børn at tage deres uudviklede kræfter i beslag på anførte måde...«

Skoleledelsen fremhævede endvidere, at børn i flere andre lande ved lov var beskyttet mod forældres vilkårlighed i denne henseende, og henviste udtrykkeligt til begrænsende lovbestemmelser vedrørende børnearbejde på fabrikker i Preussen og England. Efter direktionens mening behøvede man imidlertid ikke i København sådanne lovbestemmelser: »... hos os synes det nemlig at være aftenskolerne, der begunstiger hine beklagelige arbejdsforhold... når disse ophører, ville eleverne, henviste til dagskolerne, ikke hele dagen kunne være til disposition for fabrikkerne, der da ville tvinges til at arrangere sig på anden måde.«

Som resultat af disse overvejelser konkluderede direktionen, at de sidste 10 aftenklasser burde ophæves. Problemet for de elever, der ikke gik byærinder, men faktisk havde heldagsarbejde, ville, ligesom det havde været tilfældet ved afskaffelsen af pigeaftenklasserne, efter direktionens mening⁶¹ »... af sig selv ordne sig på en naturlig og ønskelig måde«. Efter at forslaget var godtaget i kirke- og undervisningsministeriet og i kommunalbestyrelsen, blev der nægtet skolevæsenet tilladelse til at optage flere elever i aftenklasserne.

Da direktionen udtrykkeligt havde henvist til, at dette skridt svarede til bestræbelserne i andre lande for at begrænse børnearbejde ved fabrikslove, kan det ikke undre, at den også ønskede at begrænse nattearbejde for børn. Man androg derfor kirke- og undervisningsministeriet om at formå justitsministeriet til at træffe foranstaltninger til at forhindre en sådan »uforsvarlig« benyttelse af børns kræfter.⁶² Her havde skoleledelsen imidlertid overskredet sin kompetence, og det lykkedes ikke at få gennemført sådanne foranstaltninger.

Som det fremgår af tabellen ovenfor blev antallet af aftenklasser i de næste to år reduceret. Som venteligt var en stigning i friskolens elevantal følgen.⁶³ I 1857 nedlagde Vestre Betalingsskole sin sidste aftenklasse ved slutningen af maj måned, idet 4 af klassens 14 elever blev udskrevet. De sidste elever blev overført til aftenklassen i Østre Betalingsskole, som bestod et par måneder længere.

Sammenfatning.

Aftenskolesystemets afskaffelse blev først debatteret af folk uden tilknytning til det kommunale skolevæsen i midten af 1850'erne.⁶⁴ Beslutningen herom var dog taget på ansvarligt hold langt tidligere og havde tilknytning til skabelsen af den nye administration, som blev resultat af anordningen af 1844. Havde sognekommisionernes, den gamle skoledirektions og kancelliets indbyrdes modstridende opfattelser af aftenskolespørgsmålets løsning udviklet sig til en gordisk knude, så havde den nye administration hugget denne over. Selv om aftenskolesystemet fra 1834 var erkendt som et onde, havde det skortet på muligheder for at komme dette onde til livs. Disse muligheder blev skabt i og med, at skolevæsenets organisation blev omordnet og bureaukratiseret.

Den afgørende beslutning om indskrænkning og afskaffelse af aftenklasserne synes at være truffet allerede i 1845. Meget tyder på, at valget af Borgen, med de praktiske erfaringer fra det københavnske skoleliv, har haft afgørende betydning herfor, og at dette valg har været noget heldigere, end Kyrre giver udtryk for.⁶⁵ Spørgsmålet er, om ikke de grundtvigianske forestillinger, som Kyrre gerne havde set anvendt som grundlag for det københavnske skolevæsens udvikling, netop på grund af deres gammelliberale præg, havde vist sig ude af stand til at løse aftenskoleproblemet. Også Stenersen Gads virke spillede en væsentlig rolle i det afgørende beslutningsmoment.

Indskrænkningen af aftenklassernes antal foregik ved en gradvis stramning af betingelserne for adgangen til aftenskolen. Først ved aftenklassernes udelukkelse fra Den Forenede Friskole, dernæst ved en ændring af de faktisk aldersbetingede kvalifikationskrav (I.U.-klassen til 4. klasse) og endelig ved den snævrere tolkning af anordningens krav om arbejde om dagen. I argumentationen for disse indsnævringer i adgangsmuligheden henviste direktionen på den ene side på typisk bureaukratisk vis til en række skoleteknisk set uhenigtsmæssige forhold, så som den fordærvelige strømning frem og tilbage mellem de forskellige klassetyper o. s. v. På den anden side henviste ledelsen også til mere »politiske« betragtninger angående begrænsningen af børnearbejdet. De facto kom afskaffelsen af aftenklasser systemet derfor til at stå som en forløber for 1870'ernes lovgivningsbestræbelser for begrænsning af børnearbejdet gennem fabriks-

love. Denne første lovgivning i skolelovens form vedrørende børnearbejdet var ikke et resultat af en pression skabt gennem »klassekamp«, men var snarere forårsaget af kombinationen af de muligheder, som bureaukratiseringen af skolevæsenet skabte, med humanistisk og rationalistisk indstillede embedsmænds samfundsengagement.

Det bør ikke undre, at den første arbejdslovgivning i Danmark kom i skolelovgivningens regie. Også i andre lande gav de interessekonflikter omkring retten til at disponere over barnets tid, som lå bag det københavnske aftenskolesystems opståen og fortsatte eksistens, anledning til, at der opstod en nær forbindelse mellem skole- og fabrikslovgivning. I England kom de første skolelovsbestemmelser således i fabrikslovenes regie.

Sammenhængen mellem arbejde og skole, udtrykt i mødet mellem børns lønarbejderstilling og ønsket om indførelse af en undervisning for alle, volder i øvrigt den dag i dag problemer i storbyer i en række udviklingslande.⁶⁶

HENVISNINGER OG NOTER

1. Forholdene i de enkelte skoler er endvidere kort behandlet i Vogelius: Københavns kommuneskole gennem 100 år. Kbh. 1914.
2. Gunhild Nissen undersøger i sin disputats: Bønder, skole og demokrati, Odense 1973, hvorvidt det »kom an på læreren«. Hun konkluderer, at lærerens muligheder var begrænset af en række forhold i landbosamfundet, som udgjorde betingelserne og rammerne for lærerens virksomhed. Også i denne artikels begrænsede omfang er det sådanne betingelser og rammer som skal behandles.
3. Dette forhold er grundigst belyst i J. Kuczynski's utallige værker.
4. Se herom i Karl Marx: Das Kapital bd. 1. Dietz Verlag, Berlin 1972.
5. Bro-Jørgensen: Industriens historie i Danmark. Kbh. 1943 bd. 2, s. 225.
6. Lønarbejderbegrebet, som det her anvendes, er yderligere uddybet i Das Kapital bd. 1.
7. Nielsen, A.: Industriens historie i Danmark bd. 3 s. 157 og 159 ff. Kbh. 1944.
8. Larsen, Joakim: Bidrag til Københavns offentlige skolevæsens historie s. 97 Kbh. 1881.
9. Denne noget sene beretning er citeret fra Nielsen, A.: Industriens historie i Danmark bd. 3 s. 163 Kbh. 1944.
10. Sst. s. 165.
11. Sst. s. 165. Forholdene i disse skoler er beskrevet i Mynsters visitatsdagbøger 1835-1853 s. 108 f. Kbh. 1937.
12. Larsen, Joakim: Skolelovene af 1814 og deres tilblivelse aktmæssigt fremstillet, s. XX Kbh. 1914.
13. Forhandlingsprotokol for den københavnske skolekommission 1809-15. Københavns Stadsarkiv 21 I. Kommissoriet findes heri.
14. Larsen, Joakim: Skolelovene af 1814, s. 544 Kbh. 1914.
15. Sst. s. 156, 167.
16. Sst. s. 337, 374.
17. Sst. s. 417, 505 og 508. Her findes den endelige udformning af landsby- og købstadsskolelovens skoletidsbestemmelser.
18. Sst. s. 557.
19. Se journalen sag nr. 4 og 14. Den københavnske skolekommission 1809-15 Journal. Stadsarkivet i Kbh. 21 I.
20. Larsen, Joakim: Bidrag til den danske folkeskoles historie bd. 1. 1784-1818. s. 264. Kbh. 1893. Jvf. Bricka.
21. Larsen, Joakim: Skolelovene af 1814 s. 391. Se også s. 422, 513 og 505. Kbh. 1914.
22. Sst. s. 565.
23. Skolens Reform. s. 471 og 480 f. Kbh. 1853.
24. Collegialtidende årg. 23 s. 744. Det følgende afsnit bygger på de få og spredte oplysninger i Collegialtidende op til 1827. Se årg. 19 s. 467, 483, 499, 530. Årg. 23 s. 741. Årg. 24 s. 616. Årg. 26 s. 667, 702, 716. Årg. 30 s. 220. Årg. 31 s. 43. Årg. 32 s. 237.
25. Larsen, Joakim: Bidrag til Københavns offentlige skolevæsens historie s. 82. Kbh. 1881.

26. Jvf. Smith, A.: Frue sogns offentlige skolevæsen. Kbh. 1844.
27. Skolekasseregnskaberne opstod i 1824. Før den tid hørte skolevæsenets regnskaber under kærmerens regnskaber. Disse tillader ikke en kontrol af Collegialtidendes oplysninger. Jvf. note 24.
28. Jvf. Kyrre og Langkilde: Byens skole s. 238 ff. Kbh. 1926.
29. Skolekasseregnskaber 1827–1843. Stadsarkivet 31 i, København. Regnskabernes skelen mellem »skole« og »klasse« er skiftende og præget af tilfældigheder. Det angives således ikke konsekvent, om en skole bestod af en eller flere afdelinger. Omregningen til antallet af dag- og aftenklasser, som er foretaget for sammenlignelighedens skyld, indeholder derfor en vis usikkerhed. Garnisonsskolen for børn af civile forældre er ikke medregnet. Oplysningen om, at I.U.-skolerne i 1834 bestod af 10 klasser, stammer fra Revisionskommissionens optælling. Stadsarkivet 21 III særlige kommissioner. Stigningen på 1 i antallet af I.U.-skoler i året 1841 skyldes, at regnskaberne dette år oplyser, at Blegdammens I.U.-skole var opdelt i en drenge- og pigeskole.
30. Når Joakim Larsen i Bidrag til Københavns offentlige skolevæsens historie s. 109. Kbh. 1881 angiver at der i 1834 var 13 I.U.-skoler og 7 dagskoler i København, må dette bero på en forveksling og er i alt fald forkert.
31. Jvf. Revisionskommissionens optællinger. Stadsarkivet 21 III, særlige kommissioner.
32. Stadsarkivet 31 i, Skolekasseregnskaber 1839. Vesterbro sogns aftenskole er ikke medregnet.
33. Collegialtidende årg. 30 s. 229.
34. Gad, P. C. Stenersen: Anker, ønsker og forslag med hensyn til almue- og borgerskolevæsenet i København. s. 31 og 9. Kbh. 1833.
35. Sst. s. 32. Se også Smith, A.: Frue sogns offentlige skolevæsen. s. 20 og 39. Kbh. 1844.
36. Beretning for det Københavnske borger- og almueskolevæsen 1854. S. 52.
37. Stadsarkivet 21 III. Særlige kommissioner. Revisionskommissionens forhandlingsprotokol.
38. Stadsarkivet 21 III. Særlige kommissioner. Revisionskommissionens betænkning s. 38 ff.
39. Øernes Stændertidende 1842. sp. 564 f.
40. Sst. sp. 578.
41. Sst. sp. 3788 f.
42. Se Collegialtidende 1844 s. 533 f.
43. Forordningen er aftrykt i Cronologisk Register over Kgl. Forordninger og Åbne Breve. Del XXIV 1844–1848. Kbh. 1848. Se §§ 14 og 15.
44. Larsen, Joakim: Bidrag til Københavns offentlige skolevæsens historie s. 94. Kbh. 1881.
45. Skolens Reform s. 561. Kbh. 1853.
46. Sst. Denne beretning om skolens økonomiske styrelse bekræftes af skoleregnskaberne.
47. Lærernes lønningsforhold kritiseredes skarpt i Gads nævnte skrift.
48. Skolens Reform s. 561. Kbh. 1853. Hvorvidt læreren modtog betalende elever for egen regning kunne heller ikke kontrolleres.

49. Se mere herom i Kyrre og Langkilde: Byens skole s. 265. Kbh. 1926.
50. I fremstillingen af de organisationsmæssige forudsætninger, som måtte være til stede, for at skolevæsenet i København kunne opnå større ydelsesmuligheder, bygges der på Max Webers idealtypiske fremstilling af det moderne bureaukrati og dets tekniske potentiale i værket *Wirtschaft und Gesellschaft*. 5. udg. Tübingen 1972.
51. Problemerne i forbindelse med denne udnævnelse er behandlet i Kålund-Jørgensen, F. C.: *Skoleinspektørembedet i København*. I *Historiske Meddelelser om København*, 4. rk. bd. IV, s. 497-546. Se også Kyrre og Langkilde: *Byens skole*. s. 261. Kbh. 1926.
52. Beretning om det københavnske borger- og almueskolevæsen 1844. s. 31.
53. Sst. 1845 s. 30 f.
54. Disse tabeller bygger på oplysningerne i skolevæsenets årlige beretninger.
55. Dette tal afviger fra det af Joakim Larsen i *Bidrag til Københavns offentlige skolevæsenets historie* s. 199. Kbh. 1881, opgivne. Årsagen er, at Joakim Larsens talopgivelse i dette år indbefatter Blegdammens Aftenskole. Da denne skole ikke er medregnet i Larsens andre opgivelser, er den for sammenlignelighedens skyld ikke medregnet her.
56. Beretning om det københavnske borger- og almueskolevæsen 1853. s. 20.
57. Sst. 1851 s. 31 f. Gentagne klager over dette forhold findes i skoleberetningerne 1849 s. 23, 1852 s. 31, 1853 s. 30.
58. Sst. 1852 s. 39.
59. Sst. 1853 s. 30 f.
60. Sst. 1854 s. 52 og sag 6.
61. Sst. 1854 s. 54.
62. Sst. 1855 s. 35 sag 4.
63. Sst. 1855 s. 27.
64. Rothe, C.: Om nogle reformforslag i den københavnske almueskole s. 10. Kbh. 1854.
65. Kyrre og Langkilde: *Byens skole*. s. 261. Kbh. 1926. En del af myterne om Borgens udnævnelse har vundet indpas i Kyrres fremstilling. Se herom i Kålund-Jørgensens artikel i *Historiske Meddelelser om København*, 4. rk. bd. IV, s. 497-546. Her gøres der med rette opmærksom på at Borgens faglige kvalifikationer var afgørende for hans udnævnelse til skoledirektør.
66. Jfr. *World Survey of Education*, bd. 2, udg. af FN 1958.

KØBENHAVNERE OG SØNDERJYDER

AF HARALD JØRGENSEN

I 1979 fejrer »Hovedstadens Grænseforening« som den ældste af de eksisterende sønderjyske foreninger i København sin 100-årsdag. I den anledning præsenterer dr. Harald Jørgensen i efterfølgende artikel foreninger og organisationer samt kendte københavnske borgere, der gennem de 100 år har deltaget i arbejdet for Sønderjylland.

I »Nationaltidende« for 24. januar 1879 kunne man læse et »Opraab til Slesvigere« om at komme til stede i restauratør Simons lokaler på Købmagergade søndag den 26. januar om aftenen for at danne en forening af slesvigere. Blandt underskriverne var foruden restauratør Simon inspektør Juhl og detailhandler Kristensen. Der holdtes nye møder såvel 2. februar som 2. marts, og resultatet blev oprettelsen af en »Sønderjysk Forening«, der i starten fik 84 medlemmer. Det var hverken den første eller den sidste sønderjyske forening, som blev grundlagt i København, men den er i dag den ældst eksisterende.

Allerede på krigens første dag i 1864 blev danske embedsmænd i Sønderjylland fjernet fra deres embeder af de indrykkende preussiske og østrigske tropper, og i de følgende uger og måneder fulgte adskillige efter. De søgte vel ikke alle til hovedstaden, men det har nu nok været et ret anseligt antal, der tog hertil. Krigens sørgelige gang medførte, at de ingen mulighed havde for at vende tilbage til de embeder, de havde beklædt, og i statsrådsmødet 28. oktober 1864 underskrev Christian IX deres afsked af dansk statstjeneste. Blandt de afskedigede var både departementschefer og retspræsidenter, men også et betydeligt antal post- og toldtjenestemænd i beskedne stillinger. For nogle af dem åbnede der sig senere mulighed for genansættelse, men de fleste måtte henleve resten af deres liv på vartpenge eller fortidspension. Ved hærloven et par år senere fik de civile embedsmænd følgeskab af et betydeligt antal officerer med højere og lavere charge.

Sammen med embedsmændene var der adskillige almindelige søn-

derjyder, der brød op fra hjemstavnene og nedsatte sig såvel i hovedstaden som rundt i de danske provinser. De repræsenterede alle erhverv og alle aldre. Med årene tog udvandringen til, og det var nu i stigende antal unge mænd, der ved udvandring unddrog sig den forhadte preussiske militærtjeneste. Efter krigen mellem Preussen og Østrig i 1866 blev Sønderjylland indlemmet i det preussiske kongerige. I Pragerfredens § 5 var der givet løfte om, at de nordlige distrikter af Slesvig efter en afholdt folkeafstemning kunne blive genforenet med Danmark. I flere år både håbede og troede man på, at dette løfte ville blive opfyldt. Mange unge mennesker så derfor ingen grund til at gå på session, men foretrak at forlade Sønderjylland.

Det var kun naturligt, at de landflygtige sønderjyder under de nye og ukendte forhold i hovedstaden søgte nærmere kontakt med hinanden, og så tidligt som i 1866 oprettedes et »Sønderjysk Samfund«. Det var den senere lærer Jep Jakobsen fra Broager, der tog initiativet hertil, og foreningen blev stiftet ved et møde på Borchs kollegium i Store Kannikestræde. Et fremtrædende medlem af dette samfund var den unge lærer fra Flensborg A. D. Jørgensen (1840–97). I denne kreds kom både studenter, håndværkssvende og gårdskarle. Man lyttede til foredrag og oplæsninger, og foreningens gæster var ofte fremtrædende personligheder. Således læste Bjørnstjerne Bjørnson op ved et festmøde i 1867. Foreningen fik aflæggere i provinsen, men dens virksomhed sygnede efterhånden hen. Nye sammenslutninger tog arbejdet op. Der kom stadig nye sønderjyder til hovedstaden, fordi de preussiske myndigheder fra 1870'ernes begyndelse lagde hindringer i vejen for danskheden i Sønderjylland, og der var stadig mange unge, der ikke ville springe preussisk soldat. I 1878 enedes Preussen og Østrig om ophævelsen af § 5, og meddelelsen herom offentliggjordes i 1879. Håbet om en snarlig genforening blev dermed udskudt, og såvel i Sønderjylland som i kongeriget måtte man indstille sig på en langvarig nationalitetskamp.

Formålet med oprettelsen af »Sønderjysk Forening« i 1879 var i første række at samle de i hovedstaden boende sønderjyder til selskabeligt samvær, men i længden kunne dette begrænsede formål ikke opretholdes, og i 1887 spaltedes foreningen i »Sønderjysk selskabelig Forening« og »Sønderjysk Centralforening«. Den meget energiske københavnske tandlæge Axel Carstens (1847–1927) blev central-

foreningens formand. Samtidig grundlagdes omkring i provinsen en række sønderjyske foreninger, som Carstens i 1889 fik sammensvejset i en fælles organisation, som kaldtes »De samvirkende sønderjyske Foreninger«. Hovedformålet med denne nye organisation var at støtte trængende sønderjyder, at udbrede kendskab i kongeriget til sønderjyske forhold og i det hele taget at støtte enhver lovlig bestræbelse for vedligeholdelse af danskheden i Sønderjylland. Man afholdt møder og kunstneriske aftener, og der indsamledes betydelige beløb til støtte for danskheden i Sønderjylland. »Sønderjysk Centralforening« søgte sine medlemmer blandt det mere velhavende københavnske borgerskab, og det var en udpræget konservativ forening. Stridighederne omkring forsvarspolitikken medførte i 1908 en sprængning af foreningen, idet en kreds af medlemmer brød ud og stiftede en ny forening under navnet »Sønderjysk Forening for København og Omegn« med konsul Waldemar Hanssen (1866–1936) som formand. Foreningen havde omkring dette tidspunkt ca. 1.000 medlemmer. Tandlæge Carstens var medlem af styrelsen, og fra 1913 var kaptajn C. G. Schack (1855–1930) formand.

Ved siden af »Sønderjysk Centralforening« eksisterede fra 1884 et nyt »Sønderjysk Samfund«, stiftet på initiativ af frk. Anna Thalbitzer og med den kendte industrihistoriker Camillus Nyrop (1843–1918) som en meget initiativrig og mangeårig formand. Meget virksom for denne forening var ligeledes den i Flensborg fødte murermester Carl Kruse og hans søster Marie Kruse (1842–1923), leder af den kendte pigeskole på Frederiksberg (Frk. Kruses skole). Denne forening så det også som sin opgave at vække og vedligeholde interessen for den sønderjyske sag hos den københavnske befolkning. Rigsarkivar A. D. Jørgensen var en yndet foredragsholder i denne forening.

I slutningen af 1880'erne lykkedes det at aktivere den akademiske ungdom for nationalitetskampen i Sønderjylland. Studenterverdenen var på det tidspunkt som den øvrige befolkning stærkt splittet i anledning af det Estrupske provisoriestyre og fæstningsbyggeriet i København. De konservative studenter samledes i den gamle Studenterforening, medens de mere radikale mødtes i Studentersamfundet. Inden for denne forening oprettedes i 1888 en særlig fraktion, som kaldte sig »Studentersamfundets sønderjyske Samfund«, forkortet

til »4 S«. Initiativtageren var den unge historiker Johan Ottosen (1859–1904), og det lykkedes ham at få professor Harald Høffding (1843–1931) til at overtage formandsskabet. Til kredsen hørte også en anden historiker H. V. Clausen (1861–1937), og uden at forklejne andre må man sige, at han var den drivende kraft i det arbejde, som »4 S« udførte. Han stammede fra Odense, men havde tidligt fået interesse for danskhedens sag i Sønderjylland, og ved talrige rejser i landsdelen skaffede han sig et nøje kendskab til lokale forhold og de stedlige førere. Han kom tidligt i forbindelse med den unge H. P. Hanssen og den kreds af yngre lokale kræfter, der lidt efter lidt samledes om denne. Senere knyttedes også historikere som M. Mackeprang (1869–1959) og Aage Friis (1870–1949) til arbejdet i »4 S«.

Omtrent samtidig med oprettelsen af »4 S« stiftedes inden for rammerne af Studenterforeningen en sammenslutning af konservative studenter, som kaldte sig »To Løver«. Som formand virkede i mange år den velansete højesteretsadvokat Sophus Nellemann (1833–1915), og blandt de unge og aktive studenter, der tidligt meldte sig til tjeneste inden for denne kreds, må i første række nævnes den senere rektor H. P. Hansen (1867–1942), søn af den kendte københavnske kommunalpolitiker H. N. Hansen (1835–1910). Trods de eksisterende modsætninger mellem de to studenterforeninger, lykkedes det for deres to sønderjysk-interessererede fraktioner at etablere et nært samarbejde. Det skyldtes først og fremmest A. D. Jørgensens formidlende evner, og der udgik fra begge fraktioner adskillige frugtbare initiativer, der i perioden op mod verdenskrigen havde afgørende betydning for nationalitetskampen. I 1896 organiserede »To Løver« en særlig studenterfraktion, som fik navnet »Hejmdal«, og blandt de opgaver, som denne sammenslutning påtog sig, var uddeling af dansk litteratur i sønderjyske hjem og retning af danske stile. »To Løver« og studenterforeningen »Hejmdal« eksisterer endnu, medens »4 S« er gået ind (1920).

I 1890'erne påbegyndtes fra tysk side et systematisk opkøb af landejendomme, der hidtil havde været på danske hænder. Aktionen blev navnlig sat ind i egnen omkring Rødding, altså ganske nær landegrænsen. Mange ejendomme blev udbudt til salg, fordi de tidligere ejere på grund af alderdom ikke mere kunne fortsætte driften,

og som følge af den kraftige udvandring fandtes der mange steder ingen naturlige arvinger. Man savnede også i landsdelen de nødvendige kreditinstitutioner, som kunne hjælpe ubemidlede til at overtage de udbudte ejendomme. I denne situation var en hurtig hjælp nødvendig, og H. V. Clausen tog i samarbejde med sin skolekammerat og nære ven skolebestyrer Niels Hjørth (1862–1917) i dybeste stilhed initiativet til oprettelsen af »Foreningen af 5. Oktober 1898«, som påtog sig at fremskaffe den fornødne kapital til, at en køber kunne disponere over de midler, der var nødvendige, og som ikke kunne skaffes andetsteds fra. Bag de to venner stod den kendte københavnske grosserer og fabrikkejer Holger Petersen (1843–1917), der stillede en væsentlig del af kapitalen til rådighed. Ved hjælp af disse midler blev henved 180 nordslesvigske ejendomme sikret på danske hænder.

Der var således i årene op mod verdenskrigens udbrud i 1914 etableret mange forbindelser mellem københavnske borgere og den sønderjyske befolkning. Adskillige initiativer til støtte for det nationale arbejde i Sønderjylland var udgået fra disse foreninger og organisationer, og der gik til stadighed en strøm af indsamlede midler til forskellige formål i det tabte land. Mange af de eksisterende foreninger havde desuden lidt efter lidt ved arv og gave fået rådighed over ikke helt ubetydelige kapitaler, hvis afkast kom det nationale arbejde til gode. Udadtil gik man meget stille med dørene, og offentligheden fik ikke meget at vide om, hvad der foregik. Når man i dag har gode muligheder for at danne sig et indtryk af, hvad der egentlig skete, hænger det sammen med, at de offentlige arkiver forlængst har igangsat et systematisk indsamlingsarbejde, der har reddet mange af de dengang eksisterende foreningers arkiver. Også værdifulde privatarkiver er bragt i hus, hvis omfattende brevsamlinger er meget oplysende. Det bør også fremhæves, at der i denne periode så godt som udelukkende var tale om et arbejde, der udførtes af privatpersoner og for privat indsamlede midler. Offentlige tilskud kunne ikke stilles til rådighed, og af hensyn til det mægtige Tyskland måtte alle officielle myndigheder og embedsmænd optræde med den største varsomhed. Det bør dog i denne forbindelse nævnes, at man omkring 1910 oprettede det endnu eksisterende »Dansk Kultursamfund«, som gennem årene har formidlet økonomisk støtte til nationalt arbejde i

Nordslesvig. Der var her tale om statsmidler, men bevillingen var godt gemt. I den ældste periode var det professor Høffding, der havde hovedansvaret for fordelingen, men der blev ikke talt herom.

Under verdenskrigen 1914–18 var det vanskeligt at opretholde de tidligere års nære forbindelser mellem hovedstaden og Sønderjylland. Foreningsvirksomheden i København måtte indskrænkes, men »Sønderjysk Forening for København og Omegn« igangsatte dog en indsamling af mad- og tøjpakker til sønderjyske krigsfanger. I 1917 afløstes kaptajn Schack som formand af oberstløjtnant Chr. Lund, som allerede i 1919 blev efterfulgt af den kendte københavnske læge Valdemar J. Harsløf (1867–1943).

Tysklands sammenbrud i oktober–november 1918 banede vejen for en løsning af det nordslesvigske spørgsmål, men gav også anledning til en bitter strid om, hvor langt mod syd den nye landegrænse skulle trækkes. »Sønderjysk Forening for København og Omegn« under ledelse af Harsløf var stemt for en meget aktiv optræden til fordel for en sydlig grænse, og man bekæmpede ikke alene regeringens nordslesvigske politik, men også de sønderjyske organisationer i kongeriget, som man ikke fandt aktive nok i den hårde kamp om grænsespørgsmålet. Det gjaldt i første række »De samvirkende sønderjyske foreninger« under tandlæge Carstens ledelse.

Ved folkeafstemningen i 1920 i 1. og 2. zone blev grænsespørgsmålet afgjort. Nordslesvig vendte tilbage til Danmark, medens 2. zone omkring Flensborg forblev ved Tyskland. En tidligere foreslået 3. zone fik ingen mulighed for at deltage i afstemningen. Grænsedragningen i 1920 betød, at der fortsat eksisterede et lille dansk mindretal syd for grænsen, hvis fremtid kun kunne sikres ved åndelig og materiel støtte fra Danmark. Ved den store genforeningsfest på Dybbøl Banke i sommeren 1920 udtalte statsminister Niels Neergaard de ofte citerede ord: »De skal ikke blive glemte«. Udtalelsen var henvendt til de danske sydslesvigere, der var blevet skuffede i deres forventninger om genforening med Danmark. Det blev herefter de eksisterende sønderjyske foreningers opgave at indfri dette løfte, men dette krævede en omorganisering af det sønderjyske arbejde i kongeriget.

Allerede i sommeren 1920 havde redaktør Ernst Christiansen (1877–1941), der havde spillet en afgørende rolle i kampen for 2.

zone, rettet en henvendelse til det danske folk indeholdende en kraftig appel om støtte til danskheden syd for grænsen. Da rigsdagen efter nyvalg trådte sammen i oktober 1920, foretog de nyvalgte nord-slesvigske rigsdagsmænd en lignende henvendelse, hvilket satte fart i de igangværende forhandlinger om etablering af en ny og aktiv centralorganisation for det fremtidige sønderjyske arbejde. På det tidspunkt havde en mindre gruppe af sønderjyske foreninger og herunder »Sønderjysk Forening for København og Omegn«, allerede organiseret et fællesråd under ledelse af generalmajor Hjalmar Ulrich (1856–1937). Andre foreninger oprettede »Grænseforeningen« under ledelse af professor Fr. Vinding Kruse (1880–1963), der ligeledes havde været aktiv under grænsekampen. I februar 1921 enedes man om at sammenslutte de to nye centralorganisationer til »Grænseforeningen. De sønderjyske Foreningers Fællesråd« med Vinding Kruse som formand og Ulrich som en af de to næstformænd. Hermed var den centralorganisation for det sønderjyske arbejde skabt, som indtil i dag har været det samlende organ for hjælpen til danskheden i Sønderjylland og navnlig i Sydslesvig. Organisationen fik sit hovedkontor i København, og herfra er det omfattende nationale arbejde blevet organiseret og sat i værk.

»Grænseforeningen« var tænkt som det samlede organ for de mange sønderjyske foreninger, der på det tidspunkt og senere eksisterede ud over landet. Disse indbetalte en fast procentdel af deres medlemskontingent til »Grænseforeningen«, og de var i øvrigt sammensluttet i amtsforeninger, hvor enkeltpersoner ligeledes kunne optages som medlemmer. I 1937 var 179 foreninger med ca. 61.500 medlemmer samlet i »Grænseforeningen«. Hvert år afholdtes et såkaldt »sendemandsmøde« med repræsentanter for alle tilsluttede foreninger, og dette var sammenslutningens øverste organ. Desuden fandtes en hovedbestyrelse. I de første år finansieredes virksomheden hovedsagelig ved kontingentmidler. I 1921 foreslog redaktør C. Willemoës i Ribe (1867–1954), at man skulle etablere et mærkesalg. Siden da har man hvert år den 18. april solgt det såkaldte »Dybbøl-mærke«, og det har betydet en værdifuld finansiel støtte til grænsearbejdet. Samme redaktør Willemoës tog i 1924 initiativet til oprettelsen af »Grænsefonden«, hvis renter ligeledes indgår i »Grænseforeningens« kasse.

I henhold til vedtægterne ydede »Grænseforeningen« støtte, både materielt og åndeligt, til det nationale arbejde i hele Sønderjylland. Nord for den nye grænse støttede man forsamlingshusarbejdet og endvidere driften af det danske kontor og det danske bibliotek i Tønder, hvor tyskerne endnu en årrække efter 1920 havde flertal i byrådet. Hovedindsatsen skulle imidlertid ifølge lovene gå til Sydslesvig, hvor det lille danske mindretal i mellemkrigstiden havde meget vanskelige vilkår og til stadighed var udsat for både chikaner og direkte undertrykkelse. Særlig vanskelige blev forholdene efter 1933, da den nazistiske bevægelse tog magten og gennemførte almindelig værnepligt, arbejdstjeneste og tvunget medlemsskab af »Hitler-Jugend«. I Flensborgområdet, hvor flertallet af de dansksindede sydslesvigere boede, oprettede og drev man det såkaldte generalsekretariat og Flensborghus-bogsamlingen. Man fik oprettet Kobbermølleskolen og forskellige børnehaver i Flensborg by, og man organiserede endvidere en privat aftenskoleundervisning samt en landbrugskonsulentvirksomhed. Længere mod syd drev man en privatskole og en børnehave i Slesvig by.

De enkelte sønderjyske foreninger, der var tilsluttet »Grænseforeningen«, levede hver for sig deres eget liv, afholdt egne møder og sammenkomster og støttede de grænselandsopgaver, som medlemskredsen først og fremmest havde interesse i. Man tog dog ikke nye opgaver op undtagen efter aftale med »Grænseforeningen«. Således var forholdet også med hensyn til »Sønderjysk Forening for København og Omegn«. I hele mellemkrigstiden og indtil 1943 var læge Harsløf formand, og foreningen havde i en årrække lokalefællesskab med »Grænseforeningen«. Sammen med andre foreninger udgav man bladet »Sønderjylland«. I begyndelsen af 1920'erne havde man et medlemstal på ca. 1.000, men under indtryk af den nationale bevægelse, der gik over landet i kølvandet fra advokat Vogelgesangs opkøb af dansk jord og det såkaldte »Landeværns« oprettelse, fik foreningen en betydelig medlemstilgang og nåede op på ca. 9.000 medlemmer. Dette store tal kunne ikke fastholdes i længden, men medlemstallet lå dog i en årrække på omkring 6.000. Dette muliggjorde, at foreningen i 1939 kunne etablere sig i egne lokaler i »Ab-salons Gaard«.

Af de arbejdsopgaver, som foreningen tog op i mellemkrigstiden,

skal bl. a. nævnes vandrelærervirksomhed i Ejdersted og hjælp til det nationale arbejde i Flensborgs 1. distrikt. Man tog sig ligeledes af den danske børnehøve i Højer og hjalp mange unge sydslesvigere til en videregående uddannelse i Danmark under forudsætning af, at de ville optage en fremtidsgerning i Sydslesvig.

En anden københavnsk forening, tilsluttet »Grænseforeningen«, var »Flensborg-Samfundet«, oprettet i 1920 af personer, der havde haft stemmeret i 2. zone. En ledende personlighed indenfor denne forening var i de første år den i Flensborg fødte københavnske industrimand Poul Larsen (1859–1935). »Flensborg-Samfundet« blev i 1921 sammensluttet med den ældste sønderjyske forening i Danmark, nemlig »Foreningen Dannebrog«, der oprindeligt havde sit hovedsæde i Kolding. I 1934 skiltes »Flensborg-Samfundets« og »Grænseforeningens« veje. En ledende kraft indenfor »Flensborg-Samfundet« var i mange år generalmajor H. U. Ramsing (1868–1946) og hans hustru Julie Ramsing (f. 1871).

Udbruddet af 2. verdenskrig og den tyske besættelse af Danmark 9/4 1940 måtte i mange henseender virke hæmmende på de københavnske foreningers nationale indsats både nord og syd for grænsen. Arbejdet gik dog ikke helt i stå, og navnlig udfoldedes der indenfor de givne indskrænkede forhold et vidtforegret understøttelsesarbejde. Til gengæld væltede det ind med nye og spændende opgaver, da Tysklands kapitulation i maj 1945 var en kendsgerning. Hidtil havde det danske mindretal udgjort en lille, trofast skare. Nu da det nazistiske åg var fjernet, meldte tusinder af sydslesvigere sig til den danske bevægelse, idet man øjnede et håb om at slippe bort fra det forarmede og krigshærgede Tyskland og opnå national tilslutning til Danmark. Også nord for 1920-grænsen mellem Danmark og Tyskland, var der mange, der håbede på en genforening med Sydslesvig, men dette håb brast meget hurtigt. Derimod var der i den danske befolkning mere enighed om, at den dansksindede befolkning i Syd-Slesvig burde støttes, og at målet måtte være at opnå fuld ligestillethed mellem de dansksindede sydslesvigere og deres tyske naboer på alle samfundslivets områder. Det ligger udenfor denne artikels rammer at skildre enkeltheder i den lange og sejge kamp for at nå dette mål, men målet er nu i sigte.

Når det danske mindretal i Sydslesvig, som talmæssigt langt over-

stiger det tyske mindretal i Nordslesvig, i dag kan bekende sit danske sindelag og efter ønske og behov deltage i dansk kulturliv, skyldes det i første række den trofasthed, hvormed den dansksindede befolkningssdel i Sydslesvig bekender sig til dansk kultur. Betydning har det også, at der er indtruffet et afgørende omslag i den tyske indstilling overfor det danske mindretal. Hertil må endelig føjes den meget omfattende både åndelige og materielle støtte, der siden 1945 er kommet fra såvel det officielle Danmark som fra udstrakte privatkredse. Siden 1945 er der på de årlige finanslove bevilget betydelige beløb til opbygning af danske institutioner i Sydslesvig, og på de festlige årsmøder i landsdelen deltager nu altid danske regeringsrepræsentanter. Et højdepunkt i denne udvikling var regentparrets officielle besøg hos det danske mindretal i sommeren 1978.

Nu som før er »Grænseforeningen« med hovedkontor i Peder Skramsgade i København det samlende kongerigske organ for støtten til Sydslesvigs danskhed. Foreningen støtter stadig visse institutioner i Nordslesvig, men den vigtigste arbejdsmark er Sydslesvig. Foreningens regnskab balancerede i regnskabsåret 1977-78 med godt 24 mill. kr. I dette beløb indgik imidlertid også de 20,6 millioner kr., som var optaget på finansloven, og som »Grænseforeningen« administrerer. Resten af indtægterne kan kaldes privat indsamlede midler, nemlig medlemskontingenter, legatindtægter, salg af »Dybbølmærket« (i 1979 ca. 568.000 kr.) og indtægten af det såkaldte »Sønderjydske Lotteri«. Dette arrangeredes første gang i 1953, og er fortrinsvis anvendt til støtte for det sydslesvigske ungdomsarbejde. For de på denne måde fremskaffede midler kunne foreningen i 1977-78 anvende ca. 1,3 millioner kr. til nationale formål i Sønderjylland foruden de statslige midler. Foreningens formand er i øjeblikket landsretssagfører E. Friebling, København. Foreningen har i dag godt 65.000 medlemmer, fordelt på 183 enkeltforeninger, 8 særlige medlemskredse samt amtsorganisationerne.

Blandt »Grænseforeningens« tilsluttede enkeltforeninger vil det i denne oversigt over hovedstadens og dens indbyggers indsats i grænselandskampen være rimeligt at slutte af med en kort oversigt over virksomheden indenfor den særlige københavnske sønderjyske forening. Sit nære forhold til »Grænseforeningen« har den markeret ved i 1958 at tage navneforandring til »Hovedstadens Grænsefore-

ning«. Det brud, der som foran omtalt indtraf indenfor den i 1879 stiftede forening ved udskillelsen af »Sønderjysk Centralforening«, er samtidig blevet helet. Kendte københavnere som borgmester Alfred Bindselev (1896–1954) og fhv. udenrigsminister Ole Bjørn Kraft (f. 1893) har virket som formænd, i dag ledes foreningen af red. Poul Melgård (f. 1909). Som andre foreninger har også denne oplevet en betydelig tilbagegang i medlemstallet, og den tidligere så udstrakte mødevirksomhed har måttet indskrænkes. Foreningen har imidlertid altid indenfor sin medlemskreds haft personligheder, der var dybt engageret i det nationale arbejde, og man har også været istand til at fremskaffe det økonomiske underlag for en positiv indsats på forskellige områder indenfor sydslesvigsk kulturliv. I denne forbindelse bør navnlig fremhæves oprettelsen af den i 1955 stiftede »Grænselandets legatfond«. Foreningen har altid lagt vægt på at etablere kontakter med repræsentanter for sydslesvigsk danskhed, og man har været meget positivt indstillet over for fadderskabsarbejdet. Meget tidligt gik man aktivt ind for støtte til skoler og børnehaver syd for Dannevirke-linien, og i denne forbindelse skal blot nævnes interessen for oprettelsen af en dansk børnehave i Rendsborg-forstaden Büdelsdorf. I 1969 tog foreningen initiativet til at indbyde sønderjyske krigsveteraner til et besøg i hovedstaden i anledning af 50-årsdagen for deres hjemkomst til København i 1919 fra de allierede krigsfangelejre.

Adskillige andre initiativer kunne fremdrages fra den jubilerende og nu 100-årige københavnske forenings historie, men interesserede vil kunne få mere besked herom gennem det jubilæumsskrift, som er udsendt. Kun eet forhold bør afsluttende fremdrages, nemlig den aldrig svigtende bestræbelse i foreningen for at tilvejebringe og fastholde en stærk folkelig opinion til støtte for danskhedens sag i grænselandet. Set i historisk perspektiv er det nok denne indsats, som har haft størst betydning i fortid og nutid.

BORGMESTER PEDER HEDEBOL

AF SIGURD JENSEN

Ung mand med opdrift. Af oprindelse var han jyde.¹ Han var født 1874 i hedelandsbyen Skjolding i Givskud sogn et par mil nordvest for Vejle. Forældrene, Ane Katrine og Niels Jensen Nielsen havde et husmandssted. Peders fødenavn var altså Nielsen, men i 1909 tog han navneforandring til Hedebol, et navn med klang af jysk soliditet og nøjsomhed.

Da Peder var seks år, flyttede familien til Vejle, hvor faderen blev arbejdsmand og moderen fik en rulleforretning. Børnene måtte hjælpe til med at trække rullen og gå i byen med rulletøjet. Peder skaffede sig også lidt håndører ved at løbe byændringer for andre. Han var flink i skolen og fik bl.a. en gang lov at springe en klasse over.

Hans moder skal have været sprogbeğavet på den særlige måde, at hun beherskede tre dialekter (fynsk, hedejysk og købstadjysk) og med øjeblikks varsel kunne slå over fra den ene til den anden.² Peder arvede hendes sprogøre. Uden at have modtaget ret megen skoling, tilegnede han sig i sin ungdom betydelige sprogkundskaber (engelsk, tysk og fransk), først og fremmest ved at lytte og tale med folk.

Peder Hedebol har kun pæne ord om sit hjem. Tonen var god, og børnene lærte de dyder, som karakteriserede også ham livet igennem: flid, sparsommelighed og forståelsen af, at hver måtte klare sig selv.

Efter endt skoletid kom Peder i gartnerlære og flyttede derefter først til Korsør og så (i 1893) til København. Men han fandt, at udsigterne herhjemme var for ringe, og som så mange andre i de år, besluttede han at søge lykken i Amerika. Her opholdt han sig i halvfjerde år, men det viste sig, at også herovre var vilkårene hårdt legemligt arbejde, og beskeden indtjening. Han arbejdede ved landbrug og gartneri, og til sidst fik han en »loppetjans« som herskabskusk hos en lægefamilie. Så brød han resolut af og rejste hjem igen. Udbyttet var nu alligevel ikke helt uvæsentligt. I kontanter havde

Foto 1896 af den unge Peder Nielsen, der dengang endnu ikke havde antaget navnet Hedebol. Kgl. Bibl.

han ca. 800 kr. i lommen, da han var vel hjemme. Dem lånte han til en broder, som havde brug for startkapital til egen virksomhed, og han fik dem til sin tid tilbage med gode renter; vi er blandt ordentlige folk! Noget andet, det vigtigste, han havde med hjem, var sprogkundskaber og erfaringer om samfundsforhold. Amerikaturen havde ingenlunde været spildt.

På ny slog han sig ned i København og arbejdede i sit gamle fag, gartneriet, men efter den store lockout i sommeren 1899 kom han ud i en langvarig arbejdsløshedperiode, og så begav han sig på ny ud i verden. Han gik »på valsen« i Tyskland. Hvor han kom frem, tog han arbejde indenfor sit fag. Stort tjente han naturligvis ikke, men han sugede indtryk og viden til sig: sprog, kendskab til samfundsforhold, kendskab til mennesker.

De folk, man træffer på et emigrantskib, et svendeherberge eller lignende steder, er folk af mange slags. Man skal tænke sig om, når man er sammen med dem, vogte sin tunge og sin pengepung. Peder Hedebol havde åbenbart gode naturlige anlæg for mistroiskhed og forsigtighed. De blev skærpet i disse vandre- og læreår. Men medens han fik sin psykologiske indsigt skærpet på nogle områder, blev muligvis andre sider af hans evne til at forstå mennesker trængt i baggrunden. Det har næppe heller været uden betydning for ham i hans senere karriere, at han tilegnede sig sine sproglige færdigheder ved at lytte og efterligne.

I 1901 var han tilbage i København, og her fik han beskæftigelse som kernemager på Titans støberi. Kernemageren laver støbeforme. Det kan næppe siges at være noget ønskejob; det er hårdt, ubehageligt og snavset arbejde. Men i 1903 fik han så en mere behagelig beskæftigelse, men ikke en af de vellønnede. Han blev målerkontrolør ved belysningsvæsenet. I denne gerning kom han i kontakt med en masse mennesker, ikke mindst københavnske husmødre. På ny sugede han erfaring til sig.

I 1903 var han blevet gift med den fire år yngre smededatter Agnes Emilie Christine Alexandra Poulsen (tidligere gift Hansen). Sammen påtog de sig en opgave af de usædvanlige, nærmest som en slags fritidsjob. De ledede en lille ligbrændingsforening. Folkelig Ligbrændingsforening hed den, og den var i svære økonomiske vanskeligheder, da Hedebol kom ind i ledelsen. Foreningens aktivitet blev

nu lagt om på forsikringsbasis og kom snart under ordnede forhold. Familien Hedebols sans for orden og økonomi fejrede en lille triumf.

Det var naturligt for Hedebol at slutte sig til Socialdemokratiet. At hans kones familie var politisk engagerede indenfor dette parti, betød også noget. Hedebol blev bl. a. et interesseret og aktivt medlem af Karl Marx klubben, men typisk nok nævner han i sine erindringer, at de teoretiske drøftelser interesserede ham mindre end den praktiske politik. Fagfællerne havde tillid til ham, for han var nøgtern, ordholdende og ædruelig, og hans bryske væsen kunne være nyttigt i en forhandling med arbejdsgivere. Han formulerede sig godt, først og fremmest mundtlig. Men han havde også lyst til at skrive. Han sendte nogle ting ind til partipressen, og efter at have fået artiklerne tilbage nogle gange fik han foden indenfor. Med årene blev han en rigtig habil skribent, selv om han ikke altid formåede at udtrykke sig lysende klart. I skrift som i tale havde han en vis tilbøjelighed til at benytte sig af veltjente clichéer.

I 1908 var han så stærkt engageret i fagligt arbejde, at der blev en sekretærpost til ham i Kommunalt Arbejderforbund. I 1913 blev han sekretær i De samvirkende Fagforbund. Det sidste betød, at han kunne opgive sin stilling som målerkontrollør. Nu var han fagforeningsmand på heltid.

Så gik det stærkt. 1914 blev han medlem af Københavns borgerrepræsentation, og allerede tre år senere blev han socialdemokratisk gruppeformand her. 1918–20 sad han i folketinget som repræsentant for Hillerød-Kredsen, 1920–24 var han landstingsmand.

Det var arbejdet i kommunalbestyrelsen, der blev hans skæbne.

Kamp mod kirken. Ved århundredskiftet var der blandt aktive socialdemokrater ikke så lidt uvilje mod kirken. De fandt, at den og dens præster stod på borgerlighedens side i klassekampen; de fandt alt for megen ligegyldighed overfor sociale problemer i kristelige kredse. Den dårlige kirkelige betjening af småfolk, især i København, understregede modsætningerne. Den fattige måtte tage til takke med bunke dåb, hunkebryllup og hunkebegrovelse. Den hævede pegefinger i moralske anliggender var altid rede, den kristelige hjælpsomhed kunne være langt borte. Ingen kan fortænke standsbevidste, samfundskritiske arbejdere i, at de reagerede.

Kirken havde monopol på at betjene borgerne i afgørende situationer, og betjeningen havde værsgo at foregå på præsternes præmisser. En af de ting, kirkens folk på den tid var stærkt imod, var ligbrænding. Der var mange forhold, der fik progressive kredse, i og udenfor arbejderbevægelsen, til at gå ind for anvendelse af ligbrænding. Præsternes modstand gjorde ikke interessen herfor mindre. Her fik man i hvert fald slået et lille skår i præstevældet.

Der er således ikke noget mærkværdigt i, at den unge aktive socialdemokrat Peder Hedebol vendte sig mod kirken. Det, som kan interessere, er derimod den personlige begrundelse, han giver for sin holdning.

I sin selvbiografi fra 1931 skriver han bl. a.: – Mit barndomshjem var fra landet dybt religiøs, og vi tog også det alvorligt. Men enten må jeg have været uheldig, eller også tåler kirken og dens tjenere ikke at ses på vrangsidens. Min kirketro gik til bunds under min tjeneste som kordreng. –

Med betegnelsen kordreng mener han, at han som dreng sang i et drengekor i kirken i Vejle. Så man bliver jo helt nysgerrig efter at få at vide, hvad der gik i svang i sakristiet i de år.

Han fortsætter sin beretning og fortæller: – Mit næste bekendtskab med kirken kom langt senere . . . i Amerika var det en af mine pligter at køre husets irske tjenestepiger til kirke hver anden søndag. Men jeg måtte jo blive ved hestene, mens Maggie Fitzpatrick og Kate O'Brien og hvad de nu hed opgjorde 14 dages regnskab med Vorherre. Det var først endnu senere, at jeg kom lidt i nærheden af katolicismens på samme tid inderlige og inderligt overfladiske gudsdyrkelse.³ –

Vi føjer disse noget banale betragtninger ind som en brik i det puslespil, der gerne skulle ende med at være noget i retning af et billede af mennesket Peder Hedebol.

At han lod sig borgerligt vie, siger næsten sig selv. Det var ikke almindeligt i de tider og var så afgjort en protesthandling.

Det, som blev Hedebols største indsats i kampen mod kirke og præsteskab, var dog noget helt andet: han var en af hovedmændene ved stiftelsen af Foreningen mod kirkelig Konfirmation, der begyndte sin virksomhed i 1915. I foreningens formålsparagraf hed det, at dens formål var at virke hen til afskaffelse af den kirkelige kon-

firmation ved at samle de medborgere, som var af den anskuelse, at denne kirkelige handling var overflødig eller urimelig, *at* foranstalte en stemningsfuld og passende borgerlig højtidelighed i stedet for den kirkelige konfirmation, *at* sprede kendskab om unødvendigheden af deltagelse i de konventionelle kirkelige handlinger (dåb, konfirmation m. v.), og *at* virke hen til, at de borgere, som undlod disse kirkelige handlinger, ikke af den grund i nogen henseende blev stillet økonomisk eller retsligt ugunstigere end andre.

Taktisk set var det naturligvis klogt at angribe kirken ved at gribe ind netop overfor konfirmationen, der ikke er et sakramente, men en relativ ny overbygning på kirkens aktiviteter. At de unge nodig ville snydes for fest og gaver, var klart. Men ved at tilbyde dem en stilfuld borgerlig højtidelighed i stedet mente man at kunne tilfredsstille deres og deres pårørendes ønsker. Beregningen kom til at slå til. Ved den første ungdomsfest (borgerlig konfirmation), der holdtes søndag den 11. april 1915 i Folkets Hus på Enghavevej festedes der ganske vist kun for fire unge, men inklusive pårørende og andre interesserede nåede deltagerantallet op på over 100. Landstingsmand Herman Trier (der i øvrigt havde advaret Hede-bol mod at skabe denne nye skik) var hovedtaler. Allerede ved ungdomsfesten i efteråret 1915 var der fest for 14 unge, og i den følgende tid steg tallet støt. Hede-bol var foreningens første formand, men afløstes efter et par års forløb af H. P. Sørensen.⁴

Som det fremgår af formålsparagraffen var foreningens sigte ikke blot at erstatte den kirkelige konfirmation med noget andet, men over en bred front at bekæmpe kirkens indflydelse. Hede-bol var for alvor gået ind i en kirkekamp – men han meldte sig ikke ud af folkekirken.⁵ I erindringsværket fra 1956 indrømmer han i øvrigt, at borgerlig konfirmation måske var en af hans »ikke fuldt vel gennemtænkte bedrifter«.⁶

Politisk ordfører. 1917 var de københavnske socialdemokraters store år. Ved kommunevalget fik de absolut flertal i borgerrepræsentationen, og også i magistraten fik de flertal. Der skete nogle omflytninger i gruppen, der medførte valg af ny politisk ordfører, og valget faldt på Peder Hede-bol.

Hans første indlæg som ordfører er traditionelle, saglige og tørre, men en gang imellem kommer der en og anden af de lune bemærkninger, som han efterhånden tog en del kegler på. Som eksempel kan nævnes følgende. – I et møde i februar 1918 forvildede drøftelserne i borgerrepræsentationen sig som så mange gange før og siden ind på hundespørgsmålet, og man havde også været inde på, om politiet skulle blive ved med at have hunde. Hedebol sagde i den forbindelse, at disse politihunde i grunden ikke interesserede ham synderligt. Budgetudvalgets motiv til ikke at stille forslag om, at de skulle afskaffes, havde været, at det fra magistratens og embedsmændenes side var blevet stærkt betonet, at politihundene var til for at beskytte politibetjentene. Nu var han (Hedebol) nysgerrig efter at se, hvad det næste måtte blive. »Politiet skal beskytte borgerne, hundene skal beskytte politibetjentene, og der kommer vel så noget nyt der skal beskytte politihundene.«⁷

Allerede i sin ordførertid rykkede Hedebol ind på livet af et af de problemer, der lå ham særligt på sinde, og som skulle beskæftige ham intenst lige til hans sidste dag som borgmester, nemlig forholdet mellem København og Frederiksberg. 1913–14 havde der været ført forhandlinger om spørgsmålet, og der herskede ingen tvivl om, at de københavnske socialdemokrater ønskede en håndfast løsning, men under første verdenskrig, hvor der havde været et intimt – og godt – samarbejde mellem kommunalbestyrelserne i København og på Frederiksberg om de problemer, som krigs- og dyrtid havde skabt, havde man klogeligt og taktfuldt ladet den slags tanker hvile. Allerede den 21. november 1918, mindre end 14 dage efter at der var sluttet våbenstilstand mellem de krigsførende, kom Hedebol så under debatten om byens regnskab og budget ind på spørgsmålet. Rent konkret rettede han en henvendelse til borgmesteren for 5. afdeling om sporvejsproblemet de to kommuner imellem, men formuleringen lod ane, at hans tanker gik videre.⁸ Borgmester Christiansen, 5. afdeling, der formentlig har været indforstået, svarede, at et nært samarbejde mellem de to kommuners sporveje ville være til stor fordel for begge parter. Resultatet af dette initiativ blev da også, at de københavnske og frederiksbergske sporveje blev sluttet sammen med gyldighed fra 1. juli 1919. Men i 1919 fik Frederiksberg kommune ny forfatning med egen borgmester og magistrat. Med venlig hilsen

til Københavns socialdemokrater: Vi lader os ikke uden videre sluge!

Et af de synspunkter, Hedebol forsvarede, var kommunal sparsommelighed, selv om denne sparsommelighed medførte angreb på andre værdier. Vi kan f. eks. kaste et blik på debatten om opførelse af fire nye kommuneskoler i 1918. En af dem skulle anbringes ved Nyboder på et areal, som kommunen ejede ved siden af Den frie Udstillings bygning og beliggende ud mod boulevardbanens terræn. Da disse planer blev kendt i offentligheden, lød der betænkelige røster, der advarede mod at lægge en skole netop på det sted. Men kommunen ejede jo grunden. Den havde man skam ikke råd til at lade ligge uudnyttet hen som parkområde, hvad den hidtil nærmest må siges at have været.

Vi ser da den konservative skoleborgmester Kaper (selv gammel skolemand) og socialdemokraten Hedebol møde op og sammen forsvare skolens placering. Kaper harcellerede over disse »æstetikere«, som havde betænkeligheder, fordi skolen ville skæmme udstillingsbygningen. Han mente, at de bare var sure, fordi det var en skole det drejede sig om. »Der eksisterer i æstetiske kredse en vis uvilje mod skolen, fordi det er noget pedantisk noget, som står i modsætning til kunst og videnskab og andre høje ting.« Hedebol sagde det på sin egen måde: – Man må på skolens vegne glæde sig over, at den får en skolemæssig set ideel beliggenhed; der er lys og luft, udsyn til grønne træer, naboskab til en jernbane, som kan sætte fantasien i bevægelse, og fra visse skoleværelser vil man vistnok endogså kunne se skibsmasterne i Frihavnen. At man skulle blive generet af jernbanen, troede han ikke. Man kan sige mange ting om gutterne fra Pilestrædekarveret, men det er i hvert fald københavnere med K, som ikke vil lade sig genere af en smule rummel fra et jernbanetog, der suser forbi, tværtimod vil det sikkert bekomme dem særdeles vel. – Senere i debatten tog Kaper problemet med støjen fra jernbanen op og sagde, at han ikke var bange for, at det skulle volde skolen kvaler, »en sådan fast forbiflyvende støj« gjorde i virkeligheden ikke synderlig indtryk.

Den radikale Elna Munch var ikke enig, og også den konservative Anna Hoffmann (som var lærer) var betænkelig. Hun formulerede sig forsigtigt, for hun ville naturligvis nødtigt støde sin partifælle

og borgmester. Men hun fik det sagt. Valdemar Koppel holdt ved denne lejlighed en af sine markanteste taler i borgerrepræsentationen, hvori han skarpt bebrejdede både socialdemokrater og konservative deres ligegyldighed overfor det, man med et nutidsudtryk ville kalde miljøproblemer. Han nævnede bl. a. ødelæggelsen af Aborreparken, indhugget i Ørstedsparken, mishandlingen af Østre Anlæg og forskelligt andet.⁹

Hedebol handlede naturligvis i denne sag i overensstemmelse med sit parti, men den banale bemærkning, om »gutterne fra Pilestræde-kvarteret« er typisk hedeboisk.

At være ordfører for borgerrepræsentationens største parti er ingen sinecure, og Hedebol sled med sagerne; partilinen blev holdt, men hvor der var meningsforskelle i partiet, kunne man regne med at finde Hedebol på højrefløjen – i sine erindringer lægger han ikke skjul på, at i den side befandt han sig bedst – og det ses ofte i hans indlæg i salen.

Der var ingen tvivl om, at Peder Hedebol var på vej mod noget stort i det københavnske bystyre. Men der var andre dygtige og ærgerrige folk i partiets rækker. En af dem var en skolemand ved navn P. J. Pedersen (født 1870). Han var begyndt nedefra ligesom Hedebol. Hans fader var husmand og landarbejder, men blev senere brugsforeningsuddeler. Drengen Peder Jørgen viste tidligt store evner og fik ved hjælp fra forskellig side mulighed for at komme på seminarium. Han blev en dygtig lærer og avancerede hastigt indenfor Københavns skolevæsen, hvor han blev ansat i 1893. I 1919 blev han skoleinspektør ved Oehlenschlägersgades skole. Han var kommet ind i borgerrepræsentationen i 1913, valgt af Socialdemokratiet. I 1917 blev han medlem af budgetudvalget, og i 1919 blev han dette vigtige udvalgs formand. I 1920 kom han med i forretningsministeriet Friis. Dette skulle efter det forlig, der sluttede påskekrisen, rumme to socialdemokrater. Jens Jensen var selvskreven som den ene. Han blev socialminister. Efter forskellige overvejelser bestemte man sig for at gøre P. J. Pedersen til undervisningsminister. Det er næppe helt forkert at sige, at det var Jens Jensen, der tog ham med.

Hedebol og P. J. Pedersen var altså kommet fra det samme sociale lag, Hedebol var født i Jylland, P. J. Pedersen på Sjælland. Men deres vej opad i samfundet havde været vidt forskellig. P. J.

Pedersen havde fået en traditionel boglig uddannelse, gennem den fattige drengs »universitet«: seminariet. Hedebol havde erhvervet sin – betydelige – viden og kunnen ad den hårde vej. Det sidste gav ham et vist plus i mange partifællers øjne, medens det hos nogle skadede P. J. Pedersen, at han var lærer. Hos partiet Venstre dominerede lærerstanden (sammen med gårdejerne); socialdemokraterne var betænkelige ved tendenserne hos dem selv til en lignende udvikling. Både fysisk og psykisk var de to mænd meget forskellige. Den store, stærke Hedebol med tyrenakken og det olme blik var en mand der ligesom krævede plads omkring sig. P. J. Pedersen var en lille, spids herre, skarp i argumentationen, men med betydelige evner til at tie stille, når det var det mest hensigtsmæssige. Der er bevaret en smule arkivalier¹⁰ efter ham, og de viser bl. a., at han som skolemand lagde vægt på flid og disciplin, selv om korporlig afstraffelse skulle være nødvendig.

Avancement. I foråret 1924 dannede Th. Stauning en socialdemokratisk regering. Det gav oprykning på rådhuset, for Stauning var (siden 1919) borgerrepræsentationens formand. Denne plads tilfaldt nu P. J. Pedersen. Han kan tænkes at have været lidt skuffet over, at han ikke som i 1920 blev undervisningsminister; på den anden side må han vel have været klar over, at han ikke var i kridthuset hos Stauning.¹¹ At blive borgerrepræsentationens formand var jo heller ikke ringe.

Nogle måneder senere blev der imidlertid på ny mulighed for avancement på rådhuset, og denne gang var det en større bid end formandsposten det drejede sig om. J. Jensen ønskede at trække sig tilbage som finansborgmester og i stedet overtage stillingen som overpræsident, der var blevet ledig. Denne stilling var mindre krævende, rent arbejdsmæssigt, end borgmesterstillingen, og Jens Jensen var efterhånden kommet op i årene, tilmed havde han i 1924 været ude for et færdselsuheld, hvorved han var kommet alvorligt til skade.

At hans efterfølger skulle være enten P. J. Pedersen eller Hedebol, lå nogenlunde klart. Men hvem af dem?

Lad os nu et øjeblik se på omfanget af den den ledige borgmesterstillings kompetence. Efter den daværende forfatning var der i København fem borgmestre, der i princippet var ligestillede. Men borg-

mesteren for magistratens 2. afdeling havde blandt andre opgaver den at tilrettelægge byens budget samt udstikke rammerne for tjenstemændenes antal og løn, før disse forhold gik til endelig afgørelse i borgerrepræsentation. Når hver enkelt afdelings borgmester havde sine forslag færdige vedrørende disse områder, oversendte han dem til 2. afdeling, og her blev de samordnet – og i reglen beskåret – inden det endelige budgetforslag blev opstillet. Herefter gik forslaget til overpræsidenten, der var den der formelt forelagde det i borgerrepræsentationen. Dette var imidlertid efterhånden en tom formalitet. Vilh. Jespersen (der en tid var den embedsmand i 2. afdeling, der rent faktisk tilrettelagde budgettet) fortæller, hvorledes han hvert år foretog den »rituelle« handling at »vandre op til overpræsidiets sekretariatschef og indhente hans tilladelse til at trykke hans navn som paragraf under rådstueplakaten om det vedtagne budget, – den han gav med et haruspicalt smil.«¹²

Den afgørende indflydelse på de centrale økonomiske afgørelser indenfor den københavnske administration lå således hos 2. afdelings borgmester, naturligvis under forudsætning af, at han havde politisk rygdækning i magistraten og borgerrepræsentationen. Men da det største parti havde besat denne borgmesterpost, og partiet i disse år havde absolut flertal begge steder, skulle det ikke være noget større problem.

Borgmesteren for 2. afdeling var følgelig magistratens vigtigste person, selv om overpræsidenten formelt var magistratens formand, og selv om borgmesteren for 1. afdeling nu og da kunne slå sig lidt i tøjret og pukke på, at det jo dog i hvert fald var sådan, at sager der ikke umiddelbart kunne henføres til nogen bestemt afdeling, behandlede af første. Ikke mindst den lille, energiske Ernst Kaper, 1. afdelings borgmester siden 1917, havde svært ved at acceptere, at nogen anden borgmester var mere betydningsfuld end han. Så længe Jens Jensen var borgmester for 2. afdeling, var det hele dog ganske ligetil. Hans position var sådan, at ingen drømte om at betragte ham som andet end magistratens førstemand. Men nu skulle han altså have en afløser.

Jens Jensens egen kandidat til posten var P. J. Pedersen,¹³ men han havde både Stauning og Frederik Andersen imod sig, og det var unægtelig modstandere i sværvægtsklassen. Hvad Frederik Ander-

sen angik, da var han på dette tidspunkt rådmænd i 2. afdeling, og han kunne let selv være blevet afdelingens borgmester, hvis han havde været interesseret. Men det var han ikke. Han skulle fungere som Socialdemokratiets formand, så længe Stauning var statsminister, og en travlt optaget borgmester ville have svært ved at få tid til at følge med i de landspolitiske problemer. I øvrigt var han 62. Det var Frederik Andersen, der bragte Hedebol i forslag som borgmesterkandidat.¹⁴

Det var naturligvis den socialdemokratiske gruppe i borgerrepræsentationen, der havde den endelige afgørelse, og her var meningerne delte. To forhold vejede tungt i Hedebols vægtskål: han var »rigtig« arbejder, og han var fagforeningsmand. Der måtte imidlertid en kampafstemning til, og den vandt Hedebol.

Få måneder senere blev posten som borgmester for magistratens 4. afdeling ledig. Den omfattede de tekniske afdelinger (stadsbygmester, stadsarkitekt, stadsingeniør etc.). Den fik P. J. Pedersen. Men han ville hellere have haft byens finanser.

Modvind. Der var mange, der satte et spørgsmålstegn ved den nye finansborgmesters evne til at håndtere kommunens økonomi. Det var jo ikke småpenge det drejede sig om, og hvilke forudsætninger havde den gamle gartner og måleraflæser i grunden? Ja, han havde da i hvert fald gamle erfarne Frederik Andersen ved sin side, og han nævner selv, at han fik vejledning af ham.

Det første årstid gik det uden det store drama, men så brød stormen løs.

I efteråret 1925 forelagde Hedebol, som han skulle, budgettet for regnskabsåret 1926/27. Det skete 19. november. Situationen var vanskelig, fordi kroneopskrivningen havde fremkaldt en sænkning af indtægtsniveauet for byens borgere. Der ville altså, alt andet lige, komme færre penge ind i indkomstskat. Hedebol mente, at der kun var ét at gøre, at sætte skatteprocenten i vejret, for nedgangen kunne ikke udlignes ved besparelser. Det sagde han i sin forelæggelsestale, idet han dog udtalte sig ret vagt om skatteforhøjelsernes omfang. Han mente, man skulle vente med den endelige afgørelse til marts måned, når skattevæsenet havde taget stikprøver af selvangivelsesmateriale. Så kunne man se, hvordan indtægterne lå i forhold til

det foregående år. Til gengæld for den forventede skatteforhøjelse, som han løseligt anslog til 10–20 pct., nævnede han muligheden af at foretage en lille nedsættelse i forbrugerprisen på gas.

Som det fremgik af den påfølgende debat havde Hedebol ikke gennemdrøftet disse planer grundigt nok med den samlede magistrat, hvad der stred mod den hidtidige fremgangsmåde. Desuden indflettede han i sin budgetforelæggelse en del polemik, bl. a. mod pressen. I det hele taget var det en budgettale af en lidt anden karakter end den, man var vant til. Der var udfordring i den, og udfordringen blev taget op.¹⁵

Stærkest reagerede Kaper. Han begyndte med at sige, at medens Jens Jensen altid gennemdrøftede sine budgetplaner med den samlede magistrat, havde Hedebol undladt dette. Budgettet repræsenterede altså »en overraskelse for den samlede magistrat«. Visse drøftelser må der dog have været, for Kaper nævnede, at de konservative havde advaret mod en afvigelse fra den budgetopstilling, der var arvet fra Jens Jensen, mod en »forceret pessimisme«, mod »fremkaldelse af sensation« og mod »en eventuel nedsættelse af magistratens anseelse«. Efter nogle bemærkninger om den påtænkte nedsættelse af gasprisen tog han disse stærke ord i sin mund: – Det er udelukket, at nogen ansvarlig person kan give sig til at lege politik med storbyens finanser og dens deraf afhængige næringsliv som en kattekillings leger med et nogle garn.¹⁶ – At bemærkningen ikke var et udslag af et øjeblikks ophidselse, men en fuldt overlagt fornærmelse fremgår af Vilh. Jespersens erindringer, hvor det oplyses, at Kaper senere privat fortalte Jespersen, at han havde ligget vågen det meste af en nat og overvejet og var kommet til det resultat, at han burde sige det han sagde.¹⁷ Det fremgår i øvrigt af en udtalelse i den påfølgende debat, at Kaper ligefrem læste de famøse ord op af et stykke papir, han havde medbragt.¹⁸

Kaper stod ikke alene med sit angreb på Hedebols budgetoplæg, den konservative Fritze Teisen, den radikale Valdemar Koppel og venstremanden V. Rubow talte ham alle hårdeligen til og – værst af alt – den støtte han fik fra den socialdemokratiske ordfører Ole Andersen var, mildest talt, lunken. Partifællerne i magistraten har nok også været noget skeptiske, således har borgmesteren for 5. afdeling

formentlig ikke været begejstret for ideen om at sætte gasprisen ned. Der havde lige været én nedsættelse. Rubow ramte næppe meget ved siden af, når han afrundede sin ordførertale med at sige: – Det var nogle svære trusler, borgmester Hedebol udstødte i sin budgettale om at nedsætte gasprisen yderligere og sætte indkomstskatten op. Jeg tror, eller rettere sagt jeg ved, at borgmesteren her talte ganske for egen regning. Sin kollega for 5. afdeling, borgmester Anthon Andersen havde han afgjort ikke med sig, den socialdemokratiske gruppe havde han næppe heller med sig, og jeg tror, det hele i virkeligheden var et slag i luften, et udtryk for ærgrelse, som man ikke skal tage for højtideligt.¹⁰ –

Budgettet for 1926/27 blev vedtaget uden skatteforhøjelser og uden ændringer i gasprisen. Hedebols nederlag var komplet. Dertil kom, at han ved den kluntede måde, han havde grebet sagen an på, havde isoleret sig politisk. Oppositionens holdning var blevet trukket skarpere op, og han havde ikke fået alverden af rygdækning hos partifællerne, hverken i borgerrepræsentationen eller magistraten.

I sin budgettale 19. november 1925 havde Hedebol sået vind, og han kom til at høste storm. Men denne storm lagde sig ikke, da budgettet var vedtaget, tværtimod, og det specielle ved den storm, der fulgte, var, at angrebene fra konservativ og anden side gjaldt finansborgmesteren selv. Det blev ikke så meget en politisk som en personlig strid. Hedebols hovedangriber var Kaper, der blev bakket op af partifællen Fritze Teisen og partiorganet Nationaltidende. I sin ulyksalige tale den 19.11.25 havde Hedebol også fornærmet Politiken, derfra skulle han ikke vente støtte, og i øvrigt var der ikke noget hjerteligt forhold mellem ham og Politikens redaktør Valdemar Koppel. Socialdemokrater og radikale kunne samarbejde så meget det skulle være på Christiansborg. På rådhuset skulle man ikke vente at se Hedebol og Koppel eller (senere) Hedebol og Hermod Lannung arm i arm.

Partifællerne var i vildrede. Havde oppositionen måske alligevel ret i, at Hedebols forstand på økonomi var for ringe til, at man kunne betro ham byens finanser. Havde det mon alligevel ikke været et fejlgreb at tage Hedebol i stedet for P. J. Pedersen. Hedebol mener selv, at der var kontakt mellem hans kritikere i oppositionen og

i hans eget parti, og han forestillede sig, at sådanne kontakter plejedes ved tværpolitiske herremiddage.²⁰ Det kan da godt have været rigtigt.

Krisen kulminerede under budgetdebatten i foråret 1927. Det var en vidtspredt opfattelse, at Hedebol og P. J. Pedersen burde bytte magistratsafdelinger. P. J. Pedersen havde mest forstand på regnskaber, og Hedebol var en praktisk mand, som nok skulle kunne klare den tekniske afdeling. Budgetdebatten sluttede 24. marts, og her gik det hårdt til. Vilh. Jespersen var til stede og sad i embedsmandslogen lige overfor Kapers og P. J. Pedersens pladser. Hedebol var ikke rask, men havde alligevel givet møde, »han skønnede formodentlig, at hans politiske liv var i fare. Derfor veg han heller intet øjeblik fra sin plads – heller ikke for at spise eller drikke, eller det modsatte – han ville være sikker på at høre alt, der kunne trænge til svar. Og han gav svar, skarpe svar; han sagde rent ud at borgmester Kaper og frk. Teisen byggede deres angreb op på en bevidst, en håndgribelig usandhed, og det fastholdt han uanset formandens påtale. En enkelt socialdemokrat kom borgmester Hedebol til undsætning, men alligevel følte det som en rent personlig kamp, hvor det var Hedebol og ham alene det gjaldt. Og når Hedebol talte, sad Kaper og P. J. Pedersen og vekslede meget talende blikke.«²¹

Det, der gav anledning til de hårde ord, var – blandt meget andet – Kapers og frk. Teisens udtalelser til den konservative presse og de to's behandling af budgettallene, herunder drøftelsen af en forventet overskridelse af hospitalsvæsenets budget. Efter de mange drøje ord virkede det som en antiklimaks, da Fritze Teisen ved afslutningen stod op og meddelte, at hendes parti var indstillet på at stemme for budgettet, og at der ikke fra hendes partis side næredes noget ønske om, at der blev foretaget afstemning over de enkelte ændringsforslag eller de enkelte punkter.²²

Den socialdemokrat, som havde støttet Hedebol i debatten var Marinus Kristensen, redaktør ved Socialdemokraten (i Borgbjergs ministertid chefredaktør), en mand der var lige skarp som taler og skribent. I sine indlæg fik han lejlighed til at drille Kaper – det var en af hans yndlingsfornojelser – samt til at påpege, hvordan Koppel nu havde fundet sammen med de reaktionære kræfter. Det har sikkert ærgret Koppel, men den aften synes alt at have drejet sig om at

slå løs på Hedebol, ligegyldigt hvem man derved kom i kompagni med.

Men budgettet blev altså vedtaget i den form, hvori Hedebol og socialdemokraterne havde fremlagt det, så da krudtrøgen var drevet bort fra valpladsen, måtte Kaper & Co. se i øjnene, at slaget var tabt. Hedebol sad støt i finansborgmesterstolen.

Stor mand. Med begivenhederne på afstand er det naturligvis let at se, hvorfor oppositionen tabte – og måtte tabe – slaget. Socialdemokratiet var borgerrepræsentationens største parti. Når oppositionen rettede en formelig trommeild mod partiets førstemand på rådhuset, skulle der være stærke, meget stærke grunde til at forhindre dets medlemmer i at bakke ham op. Det tilsagde almindelig politisk fornuft. Det ville have været et nederlag for partiet, om oppositionen havde fået Hedebol fjernet fra finansborgmesterposten. Man kan ikke sige, at partifællerne overanstrengte sig med at tale Hedebols sag i forsamlingen. Men de vidste, Hedebol vidste, og oppositionen burde have vidst, hvor deres stemmer ville være i det afgørende øjeblik. At Fritze Teisen ikke forstod det, er måske ikke så underligt. Hun nåede aldrig i sin kommunalpolitiske karriere at demonstrere den helt store politiske indsigt. Men at Kaper kunne tage så alvorligt fejl, må forbavse. Ingen vidste bedre end han, hvor værdifuld en god, kraftig opposition kunne være for en politiker. Under påskekrisen i 1920 havde han arbejdet godt sammen med socialdemokraterne. Det havde hans partifæller ikke været glade for. Men i de følgende år havde man skældt ham så bravt ud fra socialdemokratisk og radikal side, at nu måtte dog vist selv den mest højhalsede læserinde af Nationaltidende være klar over, at han var en god konservativ. Hver gang Marinus Kristensen kom med en grovhed eller Valdemar Koppel med en spydighed, måtte hans politiske aktier nødvendigvis stige. Kan det tænkes, at P. J. Pedersen har fået ham til at løbe med limpinden; kan det tænkes, at P. J. Pedersens evner for »fjernstyring« ikke var så fremragende, som Hedebol hævder i sin erindringsbog? Vi får det næppe nogensinde at vide. – Vi skal om lidt se på, hvordan Kaper nogle år senere generede P. J. Pedersen. Var det tak for sidst?

De følgende år synes at have været en god tid for Hedebøl. Han kunne sætte sig til rette i borgmesterstolen og administrere, og han var en omhyggelig, flittig og nøjeregnende administrator. Til sine embedsmænd fik han etableret et godt samarbejdsforhold. Det gjaldt en af hans mest effektive medarbejdere, direktør Vilh. Jespersen, som først ledede løndirektoratet og senere direktoratet for kommunens bogholderi og revision, og det gjaldt hospitalsdirektør K. M. Nielsen. Hospitalerne var efter finanserne det vigtigste område under Hedebøls afdeling, og hans forudsætninger for at klare hospitalsproblemerne må i starten have været små. K. M. Nielsen var blevet hospitalsdirektør i en meget ung alder, og da Hedebøl blev borgmester, havde han allerede været direktør i en længere årrække, nemlig siden 1910. Han havde derfor betydelig erfaring. Men det, at han var kommet i topstilling i en ung alder, mobiliserede Hedebøls mistroiskhed, og i den første tid så han K. M. Nielsen nøje på fingrene. Men efterhånden fik de et godt samarbejde.²³ En af dem, der efterhånden kom til at stå Hedebøl nærmest var den energiske og skarpsindige cand. polit. Aksel Andersen, som blev Hedebøls sekretariatschef. (I 1945 blev han K. M. Niensens afløser som hospitalsdirektør). Flere af Hedebøls tidligere medarbejdere har givet udtryk for, at de kunne lide ham. Det fremgår klart af Vilh. Jespersens erindringer, at han satte endog stor pris på Hedebøl,²⁴ og en pensioneret tjenestemand, som i sin ungdom tjente under Hedebøl, har overfor forfatteren af denne artikel givet udtryk for noget lignende. Han bruger det muligvis ganske dækkende udtryk, at Hedebøl var »jævn og venuesæl«.

Det var i disse år, at hans image tegnede sig i publikums bevidsthed. Man så den værdige, stoute herre, der syntes fuldt klar over sit eget og sit embedes værd, som ofte virkede noget gnaven, men som også kunne udstråle mild patriarkalsk venlighed og forståelse. Ved repræsentative lejligheder hævdede han sig smukt. Han forstod at formulere sig, også på fremmede sprog. Hans sprogbevarelse er omtalt foran.

Han kunne, som nævnt, lide at skrive og publicerede småting her og der. I 1931 offentliggjorde han – på opfordring – i Gads Danske Magazin en artikel om sin karriere. Han gav den overskriften Min Løbebane. Den er ganske kort, overfladisk og rigt forsuret med

floskler; den viser os en mand, der stort set har det rart med sig selv.

Men svære tider var i anmarch. I 1931 kom den store internationale krise til Danmark med valutaproblemer og med udenlandske varer til dumpingpriser, der ødelagde markedet for dansk produktion. Landbruget kom ud i svære vanskeligheder, som smittede af på hele samfundet. Arbejdsløsheden blev enorm.

Under disse forhold måtte også Københavns kommune få økonomiske vanskeligheder, og disse vanskeligheder blev forøget ved, at man i slutningen af tyverne under indtrykket af den noget lysere økonomiske situation havde sat en række projekter i gang. I krigstid og efterkrigstid havde der kun været råd til de mest nødtorfte nybygninger og nyanlæg, der var derfor meget, man trængte til: skoler, hospitaler, sporvejsanlæg, udvidelse af værkerne o. m. a. Blandt de dyreste planer kan nævnes en udvidelse af H. C. Ørstedsværket og opførelse af en ny slagtehal (Kødbyen). De mange planer skulle finansieres ved lån, og en tid var det gået meget godt. Store indenlandske lån var bragt i havn i løbet af 1930, og i slutningen af dette år gik man i gang med at optage et stort udenlandsk. Det skulle efterfølges af et nyt stort indenlandsk og derefter af et stort udenlandsk. Selv om lånemuligheder og lånebetingelser lige i øjeblikket tegnede sig meget gunstigt, huede denne vældige gældsstiftelse ikke Hedebol, men flertallet af hans partifæller i kommunalbestyrelsen ønskede, at disse ting skulle sættes i værk og sættes i værk nu, og de konservative var gennemgående positive. Hedebol måtte følge trop.

Så kom begivenhederne i 1931. Det internationale lånemarked brod sammen, England gik fra guldet i september, og Danmark fulgte efter. Det nye store indenlandske lån var netop blevet startet i maj; nu stod kommunen med en masse obligationer, som det var svært ved at sælge. Et par dage før England gik fra guldet havde kommunen fået optaget en kortfristet kassekredit i Privatbanken. Det gav en stakket frist, men da man nåede frem til 1. december 1931 var situationen så alvorlig, at man måtte se i øjnene, at der muligvis ikke var penge til lønudbetalingerne pr. 31. december.

Situationen i 1931 havde givet Hedebol ret i, at aktiviteten og den dermed forbundne gældsstiftelse havde været for stærk. Han kunne

med rette sige: Hvad sagde jeg! (Og det har han sikkert også gjort). Situationen i december 1931 blev klaret ved, at Privatbanken gav kommunen lov til at overtrække sin kassekredit med 2–3 millioner. Hedebol mente, at dette overtræk reelt var et lån og derfor i henhold til de gældende regler skulle forelægges for borgerrepræsentationen. Låneudvalget, der havde ansvaret for den første lånepolitik, og som havde gennemtvunget den mod Hedebols vilje, mente, at dette var en overflødig formalitet – der var jo ingen grund til at reklamere med, at udvalget havde dummet sig. Hedebol fik dog forelæggelsen gennemtvunget. Han ville have, at så mange som muligt kunne få kendskab til låneudvalgets fejltagelse. Sagen fik imidlertid ikke den publicity, han kunne have ønsket.²⁵

På ny havde man fået en stakket frist. Nu måtte der gøres noget alvorligt. Det kom til en række drøje forhandlinger mellem borgerrepræsentationens partier, og man nåede 14. januar 1932 frem til et politisk forlig, der banede vej for en ny udvikling, en udvikling i Hedebols ånd. De kommunale projekter skulle nedtrappes og i det hele lægges under stram kontrol (det gik især ud over belysningsvæsenet, Kødbyen og skolerne), skatter og afgifter skulle forhøjes, og (som en speciel cadeau til de konservative) nogle af kommunens beboelsesejendomme skulle sælges.

I disse dage rejstes der på ny tvivl om, hvorvidt Hedebol nu også magtede at styre kommunens økonomi i disse vanskelige tider og i en situation, hvor det politiske forlig havde lagt større magt i hænderne på ham end tidligere. I samme forbindelse rejstes spørgsmålet, om han havde fornøden ekspertise ved sin side. Man tænkte her på, at hans højre hånd i økonomiske anliggender, direktør Vilh. Jespersen, var teolog, ikke økonom. Betænelighederne kom til orde både fra konservativ og radikal side. Men Hedebol var klar over, at det endelige mål for kritikerne var at få ham sat under en slags formynderskab, og det lykkedes ham at afværge sådanne planer.²⁶

Sparebestræbelserne dannede grundlag for, at kommunen kunne opnå indenrigsministeriets og Nationalbankens tilladelse til at optage et stort indenlandsk lån, samt for at bankerne ville hjælpe til med at få det tegnet.

Det lån, som kommunen nu optog, fik navnet »borgerlånet«. Det blev udbudt på en sådan måde, at folk følte, at de gjorde en god

Scene i den gode Borgers Hjem

Far skal hen og tegne,

Pressen bakkede »borgerlånet« op. Her forestiller Carl Jensen sig, hvordan en god borger bereder sig til at tegne sit bidrag. Hedebols kontrafej beskuer situationen.

Politiken 4. februar 1932

gerning mod deres by ved at tegne sig for et beløb, og det blev muligt at tegne sig for obligationer lige ned til et beløb af 50 kr., så selv småfolk kunne være med. Man kunne tegne sig både i pengeinstitutterne og på rådhuset. Det blev en rigtig folkesag. Hertil kom at

lånet fristede med en ganske høj årlig rente, effektivt ca. $7\frac{1}{2}$ pct. Det var meget efter datidens forhold. Lånet blev en stor succes. Indenrigsministeriet havde givet kommunen lov til at låne op til 30 mill. Da der på få dage var tegnet 52 mill., gik kommunen til ministeriet for at få lov til at sætte lånegrænsen op, og ministeriet, der naturligvis havde bemærket sig lånets folkelige opbakning, var lydør og hævdede grænsen til 50 mill.²⁷

Tilbage stod den uundgåelige politiske storvask i borgerrepræsentationen. Den fandt sted 29. marts 1932 i forbindelse med den afsluttende budgetdebat. Den socialdemokratiske ordfører Ole Andersen og den konservative Alfred Bindslev udvekslede drabelige hug. I betragtning af at de begge havde bidraget væsentligt til at forliget af 14. januar var kommet i stand, forekommer slagsmålet et meningsløst spil for galleriet.

Alfred Bindslev, der havde afløst Fritze Teisen som konservativ ordfører, var på det tidspunkt præst ved Citadelskirken og konservativ folketingsmand. Han var meget vidende og en elegant og vittig taler. Han hørte til den inderkreds af unge, der netop i disse år var ved at føre sig frem i første række indenfor Det konservative Folkeparti (Christmas Møller, Ole Bjørn Kraft m. fl.). At man havde overladt til netop ham at dække den konservative front i borgerrepræsentationen, kan forbavse. Han syntes mere egnet til den højere teori end til det trælsomme detailarbejde i kommunalt regie.

Den 24. november 1932 forelagde Hedebol budgettet for regnskabsåret 1933/34. Det havde ikke været noget morsomt arbejde at forberede det. Kommunen havde ingen penge til at sætte noget i gang med til afhjælpning af arbejdsløsheden. I sit oplæg indflettede Hedebol nu et lille afsnit, som må have forekommet ham selv absolut ufarligt. Det byggede på en ide, som han udmærket selv kan have fået – han var jo gartner. Han sagde:

– Endnu en ting vil jeg gerne nævne ud fra et lille bevillingsforslag på bilag 14. Udgangspunktet er bestræbelsen for at finde fornøftig og økonomisk beskæftigelse for de arbejdsdygtige patienter på Sct. Hans hospital og finde den på områder, der ikke generer de frie erhverv. Min tanke er her faldet på dyrkning af valnødder. Hvad der hidtil har været deraf i Danmark, har været spredt og planløst og vist også nytteløst; danske valnødder er vist mestendels brugt til

at give drengene brune hænder. Men i England har man gjort praktiske erfaringer under klimatiske forhold, som nærmer sig vore egne. Det er ikke helt små interesser, man her rører ved, hvilket man vil forstå, når jeg oplyser, at der i 1931 her til landet er indført valnødder for 345.000 kr. og i samme år valnøddekærner for 131.000 kr. Hvis nu den ærede forsamling vil give den ønskede bevilling på siger og skriver 600 kr., kan altså selv denne mørke og fattige tid række hånden frem med en værdifuld gave til eftertiden. Dette er et vidnesbyrd mere, hvis sådant behøves, for, at der ikke i og for sig er noget i vejen med de økonomiske værdier på denne jord, det er blot menneskenes håndelag, der somme tider glipper.²⁸ –

Denne fede slutfloskel er fæl at sluge, selv nu næsten et halvt århundrede senere, men for Bindslev var sagen en foræring af de helt store. Hans situation var nemlig lidet misundelsesværdig, for selvfølgelig kunne han som ordfører for den konservative opposition gøre vrøvl over socialdemokraternes manglende indsats mod arbejdsløsheden, men det han og hans parti havde at byde på til gengæld var mere end magert (likvidering af de kommunale virksomheder og vage forslag om »en anlægsvirksomhed, der ikke mindst i krisetider sætter arbejde i gang, vel at mærke arbejde, der enten er uomgængelig nødvendigt eller direkte er af værdiskabende produktiv karakter«) og samtidig skulle han kræve sparsommelighed og indskrænkning af det kommunale boligbyggeri, og dette sidste kunne jo ikke siges at være direkte beskæftigelsesfremmende.²⁹

Vi må forestille os ham ilende glad hjem den 24. november. Den 1. december var det hans tur. Først holdt dog den socialdemokratiske ordfører Ole Andersen en lang og floromvunden tale, der mandede ud i et krav om offentlige beskæftigelsesarbejder. Så fik Bindslev ordet.

Han begyndte med at lægge sagen op i det højest mulige niveau. Når Københavns finansborgmester holdt sin årlige budgettale i november måned, da talte han »ikke alene til kommunalbestyrelsen, ikke alene til København – og her må vi måske have lov til at tage Frederiksberg med – men for så vidt til hele Danmark, så vist som de, der har ansvaret for hovedstadens økonomi, derigennem har et medansvar for det ganske land«. Han mente, at forventningerne denne gang havde været større end nogensinde på grund af krisen.

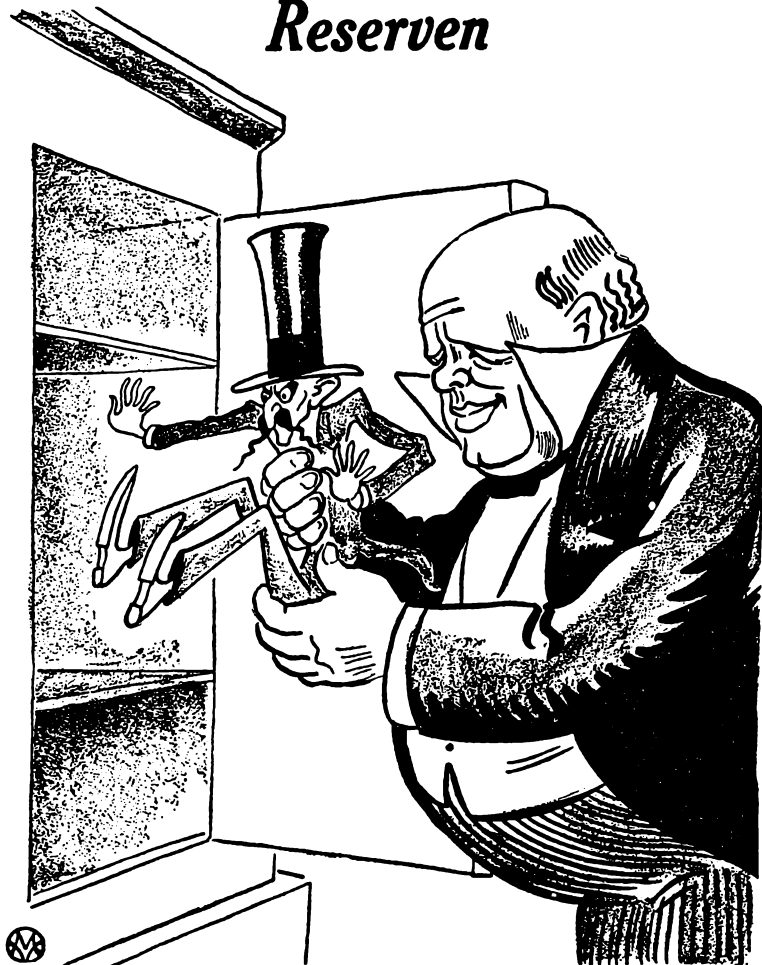
Spørgsmålet var så, om Hedebols tale havde imødekommet disse forventninger. Ja, hvad fortiden angik, da havde borgmesteren vedmodsfyldt lagt en krans på det afsluttede regnskabsårs bære; balance blev der, men kun ved at stryge de vedtægtsmæssige henlæggelser, altså ved på ny at angribe kommunens formue. – Men, – fortsatte han – var der da slet ingen krans til fremtiden, ingen sejrskrans, ingen laurbærkrans, ingen håbets krans? Jo, vist så! Der var både et vist lyssyn, som vi nu har hørt uddybet i den første tale, der er blevet holdt i aften (altså: Ole Andersens tale), der var fremtidsperspektiv og fremtidsplaner. Og nu da vi taler om krans, må vi have lov til at sige med digteren, at

den skønneste krans
bli'r dog din, Sankte Hans!

Når beboerne på Sct. Hans engang om 30 år eller så – thi før bliver det vist næppe – sanker valnødder i sækkevis, vil et kor af nøddehøstere istemme en hyldestsang til minde om hin vidtskuende københavnske borgmester, der i den ondeste krisetid for land og folk udfoldede en så strålende opfindsomhed for at gå krisen i møde. Jeg siger: hvilken stolt dag, når vi er blevet selvforsynede på valnødernes område. Om en menneskealder tør vi håbe at have sikret de 345.000 kr. årligt for landet. Hvilket lysende perspektiv! Hvis borgmesteren lever til den tid, vil der blive rejst æresporte for ham. Men hvad man i mellemtiden skal bestille på Sct. Hans, er et andet spørgsmål. Jeg ved ikke, om borgmesteren så forleden, at vi årlig importerer for 300.000 kr. honning. Der var måske her en idé. Der kunne i hvert fald være mulighed for, om jeg må sige, en bibeskæftigelse. Men i hvert fald har vi jo nødderne at falde tilbage på. Om ikke andet har borgmesterens opfindsomhed kildret vor humoristiske sans. I løbet af utrolig kort tid fik medlemmerne sidste torsdag afleveret alle de vittigheder og ordspil, der kan siges i den anledning . . . osv. osv.³⁰

Bindsløv havde høstet en retorisk triumf og den stive, højtidelige Hedebol var blevet til grin (og det var der en del, der undte ham), men de resultater, man nåede i denne debat med henblik på bekæmpelsen af krisen, var kummerlige.

Borgmester Hedebol etablerer Reserven

Borgmester Hedebol hævder, at det vil være nødvendigt at bevare en betydelig Reserve paa den 55 Mill. Kroners Finansplan, der i Øjeblikket drøftes i Budgetudvalget. Det vil bl. a. medføre, at Købbyen, hvortil der oprindelig bevilgedes 16 Mill. Kr., og for hvilken Borgmester P. J. Pedersen har kæmpet som en Løve, muligvis nedskæres til 5-6 Mill. Kr.

— Undskyld, kære Kollega, men . . . til bedre Tider!

Offentligheden var ikke helt ukendt med det spændte forhold mellem borgmestrene Hedebol og P. J. Pedersen. Karikatur af Valdemar Møller i Politiken 25. februar

1932

Omtrent ved denne tid skete der noget, der svækkede Hedebols modstandere indenfor magistraten. Kaper og P. J. Pedersen blev uvenner. Årsagen var ifølge Vilh. Jespersen Kapers trang til at blande sig i torvevæsenets forhold; han mente ikke det hastede med Købbyen.³¹ Samtidig synes den tidligere så udpræget fjendtlige holdning mellem Kaper og Hedebol at være blevet dæmpet noget ned.³² Til gengæld var modsætningerne mellem Hedebol og P. J. Pedersen uudrydelige, og der udviklede sig efterhånden en mærkelig underjordisk krig mellem de to borgmestre og deres afdelinger. Finansborgmesteren kommer ind i billedet ved de fleste kommunale sager, fordi han bestyrer pengene, men borgmesteren for den tekniske afdeling kommer også ret tit med, fordi de andre magistratsafdelinger ustandselig har brug for teknisk bistand, f. eks. fra stadsarkitekt eller stadsingeniør. Foruden at være finansborgmester var Hedebol også hospitalsborgmester, og ved hospitalsbyggeri er der brug for megen teknisk hjælp.

Hedebols vigtigste hospitalsbyggeri blev ombygningen af Sundby hospital. Størstedelen af det lille hospital, der oprindeligt var bygget som forsorgsanstalt, blev brækket ned, og der blev bygget nye bygninger, der kunne give plads for 420 senge. Det tidligere hospital havde kun rummet 126.³³ Stadsarkitekt Poul Holsøe ledede byggeriet, og han og Hedebol så langt fra ens på tingene, bl. a. tørnede de sammen om nedrivningen af en af de gamle hospitalsbygninger. Hedebol hævder i sine erindringer, at den ikke skulle have været revet ned i henhold til det projekt, som Holsøe selv havde udarbejdet, og han fremsætter den formodning, at det var P. J. Pedersen der stod bag. Det kan være rigtigt. Men Holsøe, der havde været konservativ borgerrepræsentant 1917–21, kunne nu i det hele taget godt lide at køre sit eget løb, og forholdet mellem ham og Hedebol var i forvejen ikke godt.

Samarbejdet mellem stadsarkitekten og hospitalsvæsenet kunne ikke fortsætte, og Hedebol tog så det noget drastiske skridt, at han spurgte stadsarkitekten »rent embedsmæssigt, hvem han kunne anbefale til hospitalsbyggeri«, og Holsøe pegede på arkitekt G. Laage. Denne fik derefter forskellige byggeopgaver for Københavns hospitalsvæsen, bl. a. opførelsen af Avnstrup sanatorium og en række nye pavilloner til Bispebjerg hospital. Også rekonvalescenthjemmet

Stenslettegård i Nøddebo sogn, som Københavns kommune i 1932 indrettede til brug for tuberkuløse mænd, blev ombygget med assistance af privat arkitekt.

Det må have pint den sparsommelige Hedebol, at kommunen, oven i købet i en pengeknapp tid, måtte købe dyr arkitektassistance udefra samtidig med at man lønnede en stab af arkitekter under stadsarkitektens ledelse, og det faldt også borgerrepræsentanter for brystet, men knuden kunne ikke løses. Andre stridspunkter mellem 2. og 4. afdeling var der også. Man var bl. a. uenige om planen for udnyttelsen af det gamle banegårdsterræn, en fjernvarmeledning ved Enghavevej o. a.³⁴

Udadtil påkaldte Hedebols administration sig opmærksomhed ved en række sager, som fik sensationel omtale i pressen. Der var opførelsen af en kommunal beboelsesejendom i Torvegade på Christianshavn, som offentligheden fandt dyr og grim. Den blev på grund af de vandrette røde striber ved etageadskillelserne og husets udseende i det hele taget døbt »lagkagehuset«. Arkitekt var Edw. Thomsen, som Hedebol også havde et samarbejde med angående banegårdsterrænet. På hospitalsområdet gjorde Hedebol sig i 1936 bemærket ved at gå imod den lægelige sagkundskab ved udnævnelsen af en overlæge ved Kommunehospitalet.³⁵

I 1933 var striden mellem Hedebol og P. J. Pedersen blevet så hård, at Hedebol fandt sig foranlediget til at forelægge problemet for den socialdemokratiske gruppe, der fastslog, at stridigheder mellem to eller flere af partiets magistratsmedlemmer skulle forelægges til afgørelse i gruppen, og gruppens afgørelser skulle omgående bringes til udførelse.³⁶

I begyndelsen af året 1936 trak Anthon Andersen sig tilbage som borgmester for 5. afdeling. Han blev efterfulgt af den socialdemokratiske ordfører Ole Andersen, og det betød en svækkelse af Hedebols stilling i magistraten, idet Ole Andersen og P. J. Pedersen i reglen kunne finde sammen i modstand mod ham.³⁷

Få måneder senere indtraf en begivenhed, som skærpede eksisterende modsætninger og skabte nye, en begivenhed, som rystede sindene både indenfor og udenfor rådhusets mure – den såkaldte torveskandale. Men før vi ser på den, vil vi ganske kort se på hvor-

dan det gik med en af Hedeboles mærkesager, hans ønske om at få Frederiksberg indlemmet i København.

Problemet Frederiksberg. Dette problem kom stærkt frem i debatten i Københavns borgerrepræsentation i 1922, idet Frederiksberg kommunalbestyrelse påkaldte sig offentlighedens opmærksomhed ved at gennemføre en betydelig skattenedsættelse. Den konservative presse gav lydeligt sin tilfredshed til kende og lod hån regne over Københavns kommune, der ikke kunne præstere noget lignende. Hedebol røg i flint. Han sagde bl. a. i borgerrepræsentationen (5. okt. 1922): – Det er jo således, at mange af de ærede medborgere, som bor på Frederiksberg og er med til at præge det kommunale styre der, har deres virksomhed i København – her har de deres fabrikker eller hvad det nu måtte være, her beskæftiger de et stort personale, som kræver anlæg af skoler, hospitaler, alderdomshjem og hvad det nu alt sammen er –, medens det samme folkeelement i langt ringere grad er til stede på Frederiksberg, og man følger derude fra kommunalbestyrelsens side bevidst en politik, som stadig mere understreger dette forhold.³⁸ –

Hedebol opfordrede kraftigt magistraten til overfor regering og rigsdag at rejse spørgsmålet om en revision af reglerne om erhvervsskatten i København og på Frederiksberg. Alle borgerrepræsentationens partier bakkede sagen op, men den kunne ikke føres igennem på rigsdagen.³⁹

Næppe var Hedebol blevet borgmester, før han på ny tacklede denne sag. I sin første budgettale som finansborgmester (20. november 1924) kom han med følgende spidse bemærkning: – En og anden eller måske mange vil spørge: hvor kan det nu være, at Københavns kommune budgetterer underskud, medens . . . Frederiksberg kommune budgetterer overskud og skattelempelser? Jeg vil dertil svare, at fænomenet Frederiksberg er særdeles nemt at forklare. Hvis jeg lever på lige økonomisk fod med min nabo, men jeg kan få ham til at føde og klæde et par af mine børn foruden hans egne og få ham til at betale en trediedel af min skat og få ham til at fylde min kulkælder hvert efterår, så vil jeg tro, jeg kan tillade mig en og anden luksus, som denne nabo må renoncere på. Men det er ligeså sikkert,

at jeg ikke fortjener nogen ros derfor. Nøjagtigt så enkelt og ligetil er fænomenet Frederiksberg.⁴⁰ –

Hedebols tanke om, at Frederiksberg skulle indlemmes i København havde støtte i hans eget parti, bl. a. hos den socialdemokratiske budgetordfører Ole Andersen. Men han havde dog på fornemmelsen, at støtten ikke var lige helhjertet hos alle i partiet.⁴¹

En ting var der bred enighed om i Københavns kommunalbestyrelse, nemlig at Frederiksberg skulle yde mere til de almindelige kommunale opgaver, som mere eller mindre måtte siges at være fælles. Forhandlingerne herom slæbte sig af sted gennem en årrække. Gentofte blev inddraget i sagen, og i 1936 kunne spørgsmålet tages op i rigsdagen. I 1937 kom loven om økonomisk udligning mellem København, Frederiksberg og Gentofte. Frederiksberg var ikke blevet indlemmet, udligningsordningen tilfredsstillede langtfra de københavnske socialdemokrater, men noget var dog vundet. – Hedebol fejrede begivenheden ved at sætte projektørlys på rådhusårnet.⁴²

Forhandlingerne udvidedes derefter til at omfatte også Gladsaxe og Lyngby-Tårnbæk, men endnu medens disse forhandlinger stod på, gled Hedebol ud af sagen. Om arbejdet med henblik på en indlemelse af de to sidstnævnte kommuner skriver han i sine erindringer: – Muligvis begik jeg en fejl ved ikke at forsøge at mase de fornødne politiske beslutninger igennem hurtigt. Jeg tror nu ikke, det var gået. Der var for lidt aktiv støtte i min partigruppe og rigelig megen positiv uvilje.⁴³

Torveskandalen. Under 1. verdenskrig havde Københavns kommune oprettet en række udsalgssteder, hvor borgerne for en billig penge kunne erhverve nogle af de mest livsvigtige fornødenheder såsom kartofler, brænde, petroleum o. lign. Efter krigen blev de samlet under torvedirektoratet, og man gik i gang med at afvikle dem. I sommeren 1935 studsede revisionen over, at regningen for et parti kartofler, som var leveret næsten en halv snes år tidligere, var ført til udgift på regnskabet for 1933/34. Man anmodede torvedirektøren om en forklaring, og den var han påfaldende længe om at give (8 måneder), og da den kom, var den ikke tilfredsstillende. Revisionen, der hidtil havde taget det hele med en noget døsigt ro, fik pludselig travlt. Efter et par ugers hektisk travlhed var man nogenlunde klar over

sagens beskaffenhed, og 2. april 1936 anmeldte borgmester P. J. Pedersen, der var torvevæsenets borgmester, sagen til politiet, samtidig med at han orienterede pressen.

Det, der var sket var, at udsalgsstedernes inspektør og regnskabsfører i fællesskab havde bedraget kommunen ved hjælp af falske bilag. Bedragerierne havde stået på gennem en længere årrække, og det beløb, bedragerne havde tilegnet sig, var på ikke mindre end godt 700.000 kr. Revisionen havde ikke været i stand til at gennemskue, hvad der var sket.⁴⁴

Offentligheden reagerede meget stærkt. Pressen dundrede, og mand og mand imellem rasede man over den kommunale administration. De småfolk, som gennem årene havde handlet i udsalgsstederne følte sig med rette snydt, for det var jo i realiteten dem, der ved at betale for høje priser på varerne havde betalt til bedragerne.

En række tragedier fulgte. En ung assistent, som de to bedragerer havde lokket (eller presset) til at være medskyldig, begik selvmord. Inspektøren forsøgte selvmord, men det mislykkedes, og på hospitalet aflagde han fuld tilståelse. Torvedirektøren havde lånt et betydeligt beløb af inspektøren og havde givet urigtige oplysninger til revisionen samt i det hele taget indtaget en yderst tvivlsom holdning i sagen; han mistede sin stilling. Det samme gjorde en overassistent, der også havde lånt penge af bedragerne og i øvrigt havde haft roderi i sine tjenstlige forhold. Revisionen, som havde vist sig ineffektiv, blev hårdt kritiseret, og selv borgmester P. J. Pedersen, der jo dog ikke kunne gå rundt og se alle sine embedsmænd på fingrene, blev kritiseret. Her melder hans argeste fjende Hedebol dog fra. Selvfølgelig kunne en borgmester ikke være ansvarlig for noget sådant.⁴⁵ Men der kunne jo slås politisk mønt af affæren og det blev der.

Offentligheden krævede, at affæren fik politiske konsekvenser. Det fik den. Men den fik også rent menneskelige, nogle er omtalt i det foregående, andre omtales i det følgende.

I befolkningen led det københavnske kommunale styre et tab af tillid uden sidestykke. Kommunens medarbejdere fik ry for at være i bedste fald sløve, i værste fald forbryderiske, og deres politiske ledere for at være en bande kivagtige og korrupte pampere. De fremkomne oplysninger blev – naturligvis – fortolket på den værst mulige

måde. Da det f. eks. kom frem, at regnskabsføreren havde arbejdet den halve dag for udsalgsstederne og for den anden halve dags vedkommende været knyttet til revisionen, blev det udlagt således, at han har været sin egen revisor. Så slemt var det dog ikke.

Bedre blev det hele ikke ved, at der i efteråret 1936 afsløredes et nyt bedrageri i torvevæsenet. Bedrageren begik selvmord. Pressen hånede revisionen. Omtrent samtidig forekom der en fejl i kommunens budgetoplæg. Fejlen blev fundet af kommunens egne folk, men budgettet var trykt, og der måtte altså udsendes en berigtigelse i sidste øjeblik. Hovedbogholderiet, der var ansvarlig for fejlen, hørte under samme ledelse som revisionen. Så lød hånletter og krav om reformer med forøget styrke.

En formel afslutning på torveaffæren kom med den redegørelse fra det nedsatte undersøgelsesudvalg, som blev forelagt og drøftet i borgerrepræsentationen 1. juli 1937.⁴⁶ Dens virkninger, også på politisk plan, fortsatte imidlertid.

Side om side med opgøret efter torveskandalen rumlede borgmesterkævet videre. Nerverne blev mere og mere tyndslidte, og de folk i kommunalbestyrelsen, som stod udenfor, men som alligevel direkte eller indirekte blev generet af det, blev mere og mere lede ved situationen.

Den nye borgmester, Ole Andersen, var ikke den mand, der mæglede eller stiftede fred, snarere tværtimod. I efteråret 1936 kom det til drabelige sammenstød i magistraten, fordi Ole Andersen ville flytte nogle grunde, der skulle bruges til remiser, fra Hedeboles til sin egen administration. Et magistratsmøde 26. november 1936 udviklede sig til et så højrostat skænderi, at overpræsidenten måtte afbryde mødet. I den socialdemokratiske gruppe talte man ret højlydt om, at »visse ændringer« kunne blive nødvendige. H. P. Sørensen, der mere og mere fremtrådte som den, der ville have ro, udarbejdede og rundsendte en redegørelse til partimedlemmerne.

Den 7. december tog man det drastiske skridt at gå til Stauning. En repræsentation for gruppen bestående af H. P. Sørensen, Chr. Jensen, Hans Palbo, Sigvard Munk og Julius Hansen mødtes med Stauning, forsvarsminister Alsing Andersen og socialdemokratiets hovedkasserer Charles Klüwer (der forøvrigt også var borgerrepræsentant). Drøftelserne udviklede sig hurtigt hen til det meget kon-

tante spørgsmål: hvor mange borgmestre skulle smides ud. Man enedes om at nøjes med Hedebol og P. J. Pedersen, Ole Andersen skulle få lov at slippe; udsmidningen skulle ske før kommunevalget i 1937.

Gruppen og de to berørte borgmestre blev orienteret. Herefter synes der at være sket noget, som man kun kan gisne om. Hedebol havde i al fald en samtale med Stauning; også andre kan have blandet sig; man må huske, at Hedebol selv når han stod svagest, havde opbakning fra en hel del partifæller.

Den 15. december 1936 holdt bestyrelsen for den socialdemokratiske gruppe i borgerrepræsentationen møde på Christiansborg med statsministeren, der foruden Alsing Andersen og Klüwer også havde taget partisekretær Hedtoft Hansen med. Nu var Stauning blevet betænkelig. Det så ikke godt ud med en så håndfast fremgangsmåde overfor de to borgmestre, og både Alsing Andersen og Hedtoft var tilbøjelige til at mene, at det var P. J. Pedersen og Ole Andersen, der var skyld i balladen, hvorfor det i hvert fald var urimeligt at lade det gå ud over Hedebol. Enden blev, at man lod sagen falde, og bestyrelsen gik hjem for at pålægge de stridbare borgmestre at samarbejde bedre i fremtiden. Der var næppe mange af dem, der regnede med, at det ville hjælpe stort.

Mellem jul og nytår holdt gruppens bestyrelse derefter møde med borgmestrene, og der blev truffet afgørelse om de seneste stridspunkter. Ole Andersen fik det som han ville have det med remisearalerne, og P. J. Pedersen fik tilslutning til en gadeplan, han og Hedebol havde været uenige om. Det var ingen god dag for Hedebol.⁴⁷

Han sad dog stadigvæk godt fast i sadlen, P. J. Pedersen og Ole Andersen ligeså. Men det murrede i partiet. I disse måneder er det da, at tanken om en forfatningsreform kommer stærkt frem i drøftelserne. Hvis man fik en overborgmester, der alene håndterede finanserne, ville man kunne slippe for meget kævl. Efter en forfatningsreform kunne man rokere om med en del sagsområder, hvilket mange fandt opportunt, og en forfatningsreform var et område, hvor man kunne få de radikale i tale. Disse nærede et gammelt ønske om at få borgerrepræsentationens beføjelser i forhold til magistraten udvidet. Hedebol syntes også at en reform, der etablerede en

Hedebol sammen med overrettsagfører Hans Madsen ved en fest på rådhuset 30. oktober 1937. I baggrunden Edel Saunte (borgmester for mag. 2. afdeling 1962–74). Foto Kgl. Bibl.

overordnet finansborgmester, var en god idé. Han havde da ikke noget imod at blive overborgmester, tværtimod.

Man havde ved hans tiltræden sat et stort spørgsmålstejn ved hans evner som økonom, og han måtte til stadighed væрге sig mod kritik for de økonomiske dispositioner, han foretog. Man må imidlertid stadig holde sig for øje, at han mod sig havde en meget højt-talende opposition og i sit eget parti en række modstandere, der af

forskellige grunde var ham meget lidt venligt stemt – og han var for resten heller ikke den, der havde evner eller lyst til at dæmpe deres negative holdning. Det må i al fald fremføres som hans fortjeneste, at han fik udnyttet det pusterum, borgerlånet skaffede kommunen til at gennemføre en sanering af de kommunale aktiviteter; borgerlånet blev betalt tilbage, og et mere langsigtet og derfor billigere lån blev stiftet. Det blev senere konverteret. Modsat må man sige, at han ikke viste særlig megen dristighed med henblik på at få noget sat i gang, der kunne mindske den frygtelige arbejdsløshed i trediverne.

En indsats, der både må ses i lyset af hans småborgerlige snusfornuft og i relation til hans planer om at udvide Københavns kommunegrænser, var de mange gårdkøb i omegnskommunerne, som han lod Københavns kommune foretage. Den socialdemokratiske Hedebøl vandrede altså trøstigt videre i sin konservative forgænger L. C. Borups fodspor. Hans rådgiver og hjælper i denne sag var direktøren for stadens faste ejendomme Knud Bjerregaard.

Af Hedebøls større køb kan nævnes:

- 1929–31 6 ejendomme i Gladsaxe
(556 tdr. land for 1,5 mill. kr.)
- 1929–33 3 ejendomme i Hvidovre
(187 tdr. land for 0,5 mill. kr.)
- 1930–31 17 ejendomme i Lyngby og Lundtofte
(1037 tdr. land for 3,3 mill. kr.)
- 1935–36 8 ejendomme i Herlev
(435 tdr. land for 0,8 mill. kr.)
- 1936 7 ejendomme i Brøndbyerne og Glostrup
(395 tdr. land for 0,9 mill. kr.)
- 1936 4 ejendomme i Ballerup
(298 tdr. land for 0,6 mill. kr.)⁴⁸

I forbindelse med torveskandalen var Hedebøls nærmeste økonomiske rådgiver, direktør Vilh. Jespersen, kommet i skudlinien, fordi han var chef for revisionen. At dennes upraktiske opbygning og underbemanding var resultat af politiske dispositioner, så angriberne

Hedebo ved afskeden fra rådhuset 1. april 1938. Foto Kgl. Bibl.

stort på. Nu tog man også hans evner som økonomisk rådgiver op til debat. Jespersen var, som tidligere nævnt, oprindelig teolog. Det fandt man pudsigt. At han med årene var blevet en meget dygtig regnskabsmand og økonomisk forhandler, kom ligesom ikke rigtigt i betragtning. Hedebo fik afværget, at der blev udnævnt en økonom ved hans side.⁴⁹ Men da Hedebo's borgmestertid var omme, fik hans efterfølger som finansborgmester, den nye overborgmester, en fagøkonom som økonomidirektør. En dybt skuffet Vilh. Jespersen tog sin afsked.

Forfatningsændringen kunne træde i kraft i 1938. Dens tilblivelseshistorie skal ikke udredes her. Den medførte nyvalg til magistraten, og spændingen var stor m. h. t. hvem der skulle være den nye overborgmester. Modstanden mod, at det skulle være Hedebo lededes tilsyneladende af H. P. Sørensen og Sigvard Munk. Sidstnævnte var rådmand i Hedebo's egen afdeling; det var en lidt penibel situation.

Magtkampen i denne periode må ses ud fra to aspekter, der griber ind i hinanden. Det bør ikke betvivles, at mange af de ledende socialdemokrater så faren ved den dybe splittelse mellem magistratens socialdemokratiske medlemmer, og at de havde en redelig vilje til at bringe ro og orden ind i partiet. Men man kan jo heller ikke se bort fra, at de samme folk var dem, der stod for tur til at rykke op, når der blev plads ledig i den celebre forsamling.

Den 28. februar 1938 faldt afgørelsen i den socialdemokratiske gruppe. Dennes bestyrelse havde enstemmigt henstillet til Hedebo og P. J. Pedersen, at de frivilligt trådte tilbage. P. J. Pedersen havde indvilliget. Han var 68, så det faldt egentlig ganske naturligt. Hedebo havde sagt nej. Der måtte en afstemning til. Borgmester Viggo Christensen, som bestyrelsen for gruppen enstemmigt havde indstillet til overborgmesterposten fik 26 stemmer, Hedebo 14, to stemmer var blanke og et medlem fraværende.⁵⁰ Lige til det sidste havde Hedebo altså en hel del tilhængere i gruppen.

Den 31. marts 1938 talte han for sidste gang i borgerrepræsentationens sal. Hans afskedstale var uden bitterhed. Lidt forceret måske talte han om, at det gjaldt om at tage tingene med godt humør, hvordan de end kommer, og han sluttede med jovialt at råde københavnernes til at passe godt på »gysserne«;⁵¹ det var jo også essensen af denne jævne mands økonomiske politik, og ved at pynte sin tale med lidt københavner-slang forsøgte han en sidste gang at understrege, at han var en rigtig københavnere.

Efterspil. Hedebo var 64, da hans borgmestertid var forbi, men han var stadig fuld af energi. Han passede sin store have og skrev lidt til Social-Demokraten om kulturelle emner, men det sidste holdt op efter nogen tids forløb; bladet ville ikke mere bruge hans artikler, hvad han selvfølgelig blev meget fornærmet over. Et forsøg på at

»Hedebols valnøddetræer« på Sct. Hans hospitals område. Fot. P. Lund 1979

komme ind i noget bestyrelsesarbejde mislykkedes, og et medlemskab i partiets hovedbestyrelse opgav han, da der var gået nogle år. Han må have gået og grublet over sin skæbne, og mere og mere har bitterheden mod partifællerne presset på. Han kunne lide at skrive, trængte til at skrive, og så gjorde han det, som folk i hans situation ofte gør: han skrev sine erindringer, og han offentliggjorde dem i 1956. Han var nu 82; han var vel blevet for gammel til at indse, at han hellere burde have ladet været.

Erindringsværket *Spurv i Tranedans* vakte betydelig opsigt. Det, som især faldt i øjnene, var naturligvis opgøret med partifællerne. Der er også enkelte grove ting iblandt. P. J. Pedersen bliver overfaldet og injurieret. Der tales ustandselt om hans »fjernstyring« af alt og alle til skade for Hedebol. Viggo Christensen, Sigvard Munk og enkelte andre får et spark i forbifarten, men bortset fra behandlingen af P. J. Pedersen er angrebene ikke værre end man finder dem i så mange andre erindringsværker. Publikums og især partifællernes

reaktioner blev imidlertid meget stærke, og HedeboL måtte endnu en gang konstatere, at han havde sat uberegnelige kræfter i gang. Han reagerede som han havde for vane – med at slå igen. Han begyndte ligefrem at agitere *mod* sit gamle parti i den borgerlige presse. Vink om at han burde melde sig ud af partiet sad han overhørig – havde han ikke i sine yngre år angrebet kirken uden af den grund at melde sig ud – men så blev den gamle mand ekskluderet (aug. 1957).⁵² Den tålsomme danske folkekirke er ét – et politisk parti noget andet.

Peder HedeboL døde 20. januar 1959. Hans to forgængere som finansborgmestre L. C. Borup og Jens Jensen har begge fået buste på rådhuset, og vigtige københavnske færdselsårer er blevet opkaldt efter dem. Slig ære er ikke blevet Peder HedeboL til del. Men på Sct. Hans hospitals grund står en lund af valnøddetræer, som i kriseårene blev plantet, mens hånsordene regnede ned over HedeboL for dette specielle initiativ. De er meget smukke og giver mange valnødder, til glæde for patienterne og deres pårørende, hospitalets personale og hospitalets naboer. På hospitalet kalder man dem »HedeboLs valnøddetræer«, og så længe de får lov at stå, har man altså her et særpræget minde om den gamle gartner i borgmesterstolen.⁵³

HENVISNINGER OG NOTER

Kildematerialet (de anvendte forkortelser anføres i parentes). HedeboLs selvbiografier er artiklen Min Løbebane i Gads Danske Magazin 1931 (Da.Mag.) og værket Spurv i Tranedans, 1956 (Spuv i Tr.).

Vilh. Jespersen: 37 år i Københavns kommunes tjeneste (Jespersen) er et maskinskrevet manuskript, som beror i Københavns stadsarkiv. Jespersens efterkommere har givet tilladelse til, at disse erindringer offentliggøres i deres helhed, hvilket forhåbentlig på et eller andet tidspunkt bliver økonomisk muligt. De anførte sidetal er naturligvis manuskriptets, hvilket bør erindres af kommende benyttere af den trykte udgave.

En hovedkilde er Borgerrepræsentationens Forhandlinger (BRF).

Desuden er bl. a. benyttet Dansk Biografisk Leksikon (DBL) og arkivalier fra Arbejderbevægelsens Bibliotek & Arkiv (AB & A). Arkivar Henning Grelle ved dette arkiv har ydet mig venlig hjælp, som jeg skylder ham tak for.

I citater er anvendt små bogstaver og å, men ellers er gengivelserne ord- og bogstavrette.

1. Data vedr. hans liv indtil borgmesterudnævnelser er, hvor intet andet anføres, hentet fra selvbiografierne samt artiklen om ham i DBL IX (1936) 493-495.
2. Jespersen 115.
3. Da.Mag. 1931 341.
4. AB & A. Protokol for Foreningen mod kirkelig Konfirmation, København. (Senere Foreningen for borgerlig Konfirmation, Kbh.).
5. Der er intet indført om udmeldelse, hverken i hovedministeriebogen (elskværdigst oplyst af sognepræsten i Givskud) eller i kontraminiesteriebogen (elskværdigst oplyst af Landsarkivet, Viborg). Ved sin vielse meddelte han, at han »ikke tilhørte noget trossamfund«. Han blev kirkeligt begravet.
6. Spurv i Tr. 64.
7. BRF 1917/18 2248.
8. BRF 1918/19 1731 f og 2054 ff.
9. BRF 1917/18 2685 ff.
10. AB & A.
11. Jespersen 115. Jespersen bruger den stærke vending, at P. J. Pedersen ikke havde Staunings tillid.
12. Sst. 113. Haruspicalt: medvidende.
13. Sst. 115.
14. Spurv i Tr. 47 og 81. Jfr. de foran anførte oplysninger hos Jespersen.
15. BRF 1925/26 1154 ff.
16. BRF 1925/26 1532 f.
17. Jespersen 118 f.
18. BRF 1925/26 1552.
19. BRF 1925/26 1285 f.
20. Spurv i Tr. 80.
21. Jespersen 120.
22. BRF 1926/27 2429.
23. Spurv i Tr. 81 ff.
24. Jespersen 120.
25. Jespersen 153 ff.
26. Sst. 167 ff. Jfr. BRF 1931/32 1365.
27. Sst. 164 f. Om indholdet af det politiske forlig af 14.1.1932 se BRF 1931/32 1477 ff.
28. BRF 1932/33 686.
29. Sst. 792.
30. Sst. 757 ff.
31. Jespersen 166 f.
32. Sst. 188.
33. Københavns hospitalsvæsen 1863-1963 v. Sigurd Jensen (1963) 88.
34. Spurv i Tr. 82 ff.
35. BRF 1936/37 557-622.
36. AB & A. Forhandlingsprotokol for den socialdemokratiske gruppe i borgerrepræsentationen. 19.3.1933.
37. Jespersen 154.
38. BRF 1922/23 903 f.
39. Poul Møller, Københavns bystyre gennem 300 år II (1967) 172.
40. BRF 1924/25 1111.
41. Poul Møller, anf. værk 174. - Spurv i Tr. 96.
42. Jespersen 186.
43. Spurv i Tr. 95.
44. BRF 1936/37 184 ff m.fl.st. - Jespersen 191 ff.
45. Spurv i Tr. 109.
46. BRF 1937/38 632 ff. Tillæg 77 ff.
47. Soc.dem. gruppes forh.prot. 26.11. 1936 ff.
48. BRF 1937/38. Tillæg 348 f.
49. Jespersen 234 f. - BRF 1937/38 1580 f.
50. Soc.dem. gruppes forh.prot. 28.2. 1938. - Redaktør *Søren Hansen*, Børsen, der i 30'erne var medlem af borgerrepræsentationens presseloge, oplyser, at Hedebol blandt sine støtter i borgerrepræsentationen ofte havde bl. a. forretningsfører, skrædder Josef Andersson, landstingsmedlem Andrea Brochmann, folketingsmand, rodemester E. Friis, sekretær Robert Nielsen,

Dansk Arbejdsmands Forbund, landsretssagfører Edel Saunte (den senere borgmester), tobaksarbejder-ske Thea Tønder og maskinmester Fr. Vedsø. Jeg skylder Søren Hansen tak for disse og andre oplysninger.

51. BRF 1937/38 2752 ff.

52. Avisårbogen 16.1.1957 og 9.8.1957.

53. Umiddelbart efter at denne afhandling var trykfærdig blev Peder Hedeboles efterladte papirer afleveret til Københavns stadsarkiv. Disse papirer, der tilsyneladende især vedrører rent private forhold, er indtil videre utilgængelige.

KØBENHAVNS STADSARKIV I 1978

I løbet af året 1978 fik stadsarkivet bedre lokaleforhold både for publikum og for arkivets personale. Disse hårdt tiltrængte og meget påskønnede forbedringer opnåedes takket være effektiv hjælp fra rådhusforvaltningen og stadsarkitektens direktorat. Desværre måtte udvidelserne skaffes på bekostning af magasinplads.

Fra 1.1.78 disponerer stadsarkivet over egen varevogn. I betragtning af at ca. 80 pct. af arkivalierne i dag opbevares udenfor rådhuset har dette været stærkt påkrævet.

Foruden de ordinære afleveringer modtog arkivet i årets løb ekstraordinære af større omfang fra Folkekøkkenerne, Øresundshospitalet og Blegdamshospitalet.

Endvidere er der hertil afleveret arkivalier fra to nedlagte københavnske foreninger samt afdøde borgmester Peder Hedeboles privatarkiv.

Fra direktør Aage Kierkegaard har stadsarkivet modtaget 5 pergamentskøder og 21 papirbreve vedrørende ejendommen Købmagergade 18, Købmagerkvarter matr. nr. 19. Ikke mindre end 11 af disse dokumenter er fra før Københavns brand 1728 og dermed fra en tid, der er meget fattig på kilder. Disse ældste dokumenter daterer sig fra 1556, 1575, 1606, 1609, 1648, 1669, 1685, 1690 og 1691.

I tal ser arkivets aktiviteter således ud (i parentes er anført de tilsvarende tal for 1977):

Afleveret fra kommunale institutioner	1.950 bd.	(304)
	15.495 pkr.	(4.335)
publikumsbesøg og tlf. forespørgsler	3.048	(2.854)
hertil fremtagne arkivalier	16.210	(17.396)
arkivalier benyttet til besvarelse af skriftlige forespørgsler	3.093	(1.745)
arkivalier udlånt til kommunale institutioner	6.223	(6.960)

arkivalier modtaget til indsætning	7.814	(11.594)
kassationer	49,1 t	(19,6)

Stadsarkivet har foretaget eller ladet foretage 169.025 fotografi-ske optagelser (dokumentoptagelser) i 1978 mod 155.110 i 1977.

Af større registreringsarbejder kan nævnes, at der er påbegyndt udarbejdelse af et navregister for folketællingen 1787 for København, en omordning og nyregistrering af de indlemmede distrikters arkiver er i gang og nærmer sig sin afslutning.

Husregisterarbejdet er fortsat.

Hr. C. F. Waldorff har elskværdigst påbegyndt en registrering af mandtal over præste-, degne- og klokkepenge 1815-37. Registret vil vederlagsfrit blive stillet til rådighed for stadsarkivet, når det er færdigt.

Der er udsendt årbog 1978 af Historiske Meddelelser om København under redaktion af stadsarkivaren.

I oktober deltog stadsarkivaren i et seminar om demografiske databaser på Hässelby slott ved Stockholm.

Stadsarkivet har haft gruppebesøg af deltagere i slægtshistoriske kurser og af studerende ved højere læreanstalter. Også i 1978 har arkivet haft den glæde at modtage besøg af kolleger fra ind- og udland.

Læsesalen (Ved Egil Skall). I 1891, da rådstuearkivet endnu havde til huse på rådhuset på Nytorv under yderst utilfredsstillende vilkår, gjorde rådstuearkivar Oluf Nielsen borgmester H. N. Hansen opmærksom på, at borgmesteren nogle år tilbage havde peget på den mulighed at flytte arkivet til Helligåndshusets kapel. Sagen blev i sin tid skrinlagt, da kapellet ville være for lille, men nu var Oluf Nielsen kommet på den ide, at man der kunne samle det ældre arkiv fra før 1858, herunder lavsarkiverne og kirkebøgerne foruden selvfølgelig skiftearkivalierne, der på det tidspunkt endnu befandt sig i rådstuearkivet. Kirkebøgerne fandtes hos præsterne og i Universitetsbiblioteket. Dette »historiske« arkiv, der formentlig ville blive benyttet daglig, måtte da bestyres af en videnskabeligt uddannet mand, hvorimod det på rådhuset tilbageværende arkiv, der kun indeholdt nyere administrative sager, kunne bestyres af en kontor-

Stadsarkivets nye læsesal. I højre side 6 borde til forskere. I venstre side trappen ned til magasinet og op til kontorerne, skabe med mikrofiches og rullefilm samt læseapparater. E. Skall fot. 1979

uddannet. Årsagen til, at Oluf Nielsen fremsatte denne plan skal nok søges i hans skuffelse over, at arkivet i Martin Nyrops nye rådhus »i det hele vil være til Byrde og ikke vil faa nogen tilfredsstillende Plads, men trykkes tilbage i Afkroge«.

Så galt gik det nu ikke, rådstuearkivet blev placeret i rådhusets mellembygning, hvor det stadig har til huse. Indretningen skete efter Oluf Nielsens ønsker, men han kom desværre ikke selv til at overvære indflytningen i 1902, da han døde allerede i 1896. Over magasinet (godt 3000 hyldemeter) fandtes arkivarens værelse på ca. 17 kvadratmeter (et af de mindste chefkontorer, der er set på rådhuset), en læsestue af samme størrelse, et ekspeditionslokale på ca. 25 kvadratmeter (der også rummede kort- og tegningssamlingen) og et rum for modtagelse og ordning af sager, også på ca. 25 kvadratmeter. Nyrop bemærkede i 1896 til den nye arkivar Villads Christensen, at der derudover fandtes en sal med 2 rækker piller, der bærer krydshvælvinger, hvori der kunne opstilles 1080 alen hylder, foruden at salen kunne bruges til i monrer at fremlægge seværdige sager. Denne sal blev ca. 1930 indrettet til bryllupssal.

I 1940 blev borgerrepræsentationens arkiv, der lå i stueetagen i umiddelbar tilknytning til stadsarkivet, indlagt under dette, og lokalet, der har direkte indgang fra rådhushallen, blev indrettet til ekspedition af sager til og fra kommunale institutioner. Udover i den siden da forløbne tid at have fået en del reservemagasiner på mere eller mindre afsides steder i byen, har arkivet stort set klaret sig med de kontorlokaler, der blev indrettet i 1890'erne. Efterhånden følte det dog for generende, både for publikum og personale, at skulle arbejde under så indskrænkede forhold. Læsesalen lå i den fjerneste ende af arkivets kontoretage og det har formentlig været temmelig ubehageligt for publikum at skulle passere 2 kontorer og en forbindelsgang, der tjente til ordning af sager, inden man nåede den diminutive læsesal. En større aflevering af protokoller fra begravelsesvæsenet satte skub i tanken om en nyordning, idet der bl. a. af den grund skete en betydelig stigning i besøgstallet og ekspeditionerne.

I 1978 blev det første reolrag i magasinets overste etage (stueetagen) ryddet væk og der blev lagt et gulv over de nedenunder stående reoler, således at der her kunne indrettes en ca. 60 kvadratmeter stor læsesal i tilknytning til det før omtalte i 1940 indrettede

ekspeditionslokale. Dette fungerer nu som almindeligt modtagelseslokale for stadsarkivets benyttere, såvel kommunale som private. Det næste fag med reoler (også 60 kvadratmeter) blev indrettet til selvbetjeningsafdeling for publikum, idet de hyppigst anvendte arkivalier, kopier og registraturer blev opstillet der. At der nu er indført selvbetjening bør selvfølgelig medføre en nedgang i de årlige statistiktal for arkivalier fremtagne til publikum.

De lokaler på 1. sal, der tidligere fungerede som læsesal og ekspeditionskontorer, er inddraget til arbejdsrum for stadsarkivets personale. Der er således ved denne omflytning skabt bedre forhold både for personalet og publikum.

I Stadsarkivets selvbetjeningsafdeling er opstillet:

Protokoller

Mallings Vielser 1720–1724

Kopulationsprotokoller m. Reg. 1735–1868

Uddrag af Skifter 1676–1771 m. Reg.

Lysningsjournaler 1923 ff. m. Reg. (mere end 50 år gl.)

Borgerlige Vielser 1851 ff. m. Reg. (mere end 50 år gl.)

Borgerskabsprotokoller 1682 ff. m. Reg.

Fagregistre til Borgerskabsprotokoller 1863–1932

Matrikelregister (Grundtakst) 1645–1862

Div. Skattemandtaller (på matr. nr.) 1694–1811 m. Reg.

Ildstedsskatten 1812 (lejlighedsindehavere)

Præste-, Degne- og Klokkerpenge 1815–1880 (div. år)

Folketællinger 1787–1801–1834–1845 (Reg. til sidstnævnte på mikrofilm)

Husregistre 1772–1835 (div. år)

Vejvisere 1863 ff. (ældre: se under mikrofilm)

Skødeprotokoller (gravsteder) 1771–1882 (div. år) flere m. Reg.

Begravelsesprotokoller m. Reg. 1805 ff. (mere end 10 år gl.)

Handelsregistre 1889 ff.

Skattebøger 1861–1904

Hovedregistre til Politimandtal 1869–1881/82

Love, Anordninger og Reskripter 1670 ff.

Opmålingsbøger 1755

Opmålingsbøger 1802–1858

Kort

Telefonbøger 1927 ff.

Hof & Statskalenderen 1765 ff.

Politiets Registerblade ca. 1890–1923

Politiets Dødeblade ca. 1890–1923

Film

Politimandtaller 1866–1899 (1901)

Bistrup Gods fæsteprotokoller 1687–1918

Kirkebøger, enkelte københavnske (Reg. fremlagt)

Mikrofiches

Skudsmålsbøger 1858 ff.

Navneregister til Fattigvæsenets hovedmandtal ca. 1810–1856

Opfostringshuset. Elevprotokoller og registre ca. 1755 ff.

Murermestre og -lærlinge 1708–1861

Kort- og Tegningssamling 1536 ff.

Stadsarkivets negativjournal (1943) 1949 ff.

Bistrup Gods jordebøger 1661 ff.

Dødsfald i Danmark, Ehrencron-Müller, 1759–1790

Studenter ved Københavns Universitet 1479–1880

Arkivregistratur (Mormonfilm). Kirkebøger på Landsarkivet

Arkivregistratur (Mormonfilm). Skifter på Landsarkivet

Embedsudnævnelser under Rentekammeret 1660–1848

Danske og norske officerer (Hirsch) 1648–1814

Målebrevsregistre

Målebreve ca. 1702–1860

Dethleffsen, Flensborg: Forretn.korrespondance 1775–1792

Indkvarteringsskatsmandtaller 1771–1808

Grundtakster og matrikelregistre m. m. 1645–1806 (1858)

Gadenavne og ændringer af disse

Vejvisere 1765–1862

Kopskatten 1743

Register til Ekstraskatten 1762

Ekstraskatten 1762

Oeders Efterretninger 1771

Register til Folketællingen 1845

J. C. L. Lengnick: Genealogier over adelige og borgerlige Familier

Politiets registerblade (ved samme). Fra ca. 1890 førte man på de københavnske politistationer et personregister, de såkaldte registerblade, der udveksledes mellem stationerne efterhånden som flytninger fandt sted. Politiet udførte herigennem en folkeregisterfunktion.

Registerbladene, der blev udskrevet fra de halvårsvis førte politimandtaller, blev oprettet, når en person fyldte 14 år eller flyttede til København. Gifte kvinder fik ikke selvstændigt registerblad før de blev enker, blev forladt, separeret, fraskilt eller boede på en anden adresse end manden.

For personer med eget registerblad, der var døde inden 1. maj 1923 blev registerbladet udtrukket, således at man da på grundlag af de resterende kunne oprette et folkeregister. De udtrukne »dødeblade« blev fra folkeregistret afleveret til Landsarkivet for Sjælland, medens Stadsarkivet senere modtog hovedmassen, altså registerbladene for de i 1923 levende.

På Landsarkivet har man lavet et uddrag af »dødebladene« på lister i A4-format. Navnene på de døde er her opstillet i alfabetisk orden og med oplysning om den sidst angivne adresse. De ovennævnte gifte kvinder søges under deres mænds navne. Af disse lister har Stadsarkivet i 1978 modtaget en kopi, der er blevet indbundet i 32 bind. Disse er opstillet i Stadsarkivets læsesals selvbetjeningsafdeling.

Stadsarkivets konserveringsværksted (ved samme). Samtidig med etableringen i 1972 af fjernmagasiner i Amagerforbrændings bygning blev der også indrettet et konserveringsværksted, idet de pladsmæssige forhold på rådhuset ikke gav mulighed for at placere et sådant i forbindelse med stadsarkivets kontorer og hovedmagasin. Værkstedet blev dog først i sommeren 1977 bemandet med personale, der specielt er uddannet til at foretage *alle* slags konserveringsarbejder, som de kan forekomme i et arkiv.

I 1978 blev *Anni Andreasen* ansat som teknisk assistent, i tjenestemandsstilling i 13. lønramme, med den opgave at varetage konser-

veringen af stadsarkivets arkivalier. Anni Andreasen er uddannet som håndbogbinder i Harry Larsens bogbinderi og har derefter gennemgået Konservatorskolens grafiske afdelings 2-årige kursus.

Konserveringsværkstedet består af et 11 x 7,5 m stort lyst værkstedslokale, dertil hører fotografisk atelier og mørkekammer på ialt 14 x 5,5 m og et kontor på 5,5 x 3,5 m.

Værkstedet kan således siges at være arbejdsmæssigt ideelt, men placeringen så fjernt fra stadsarkivets øvrige kontorer og magasiner er en stor ulempe.

SELSKABET FOR KØBENHAVNS HISTORIE

I 1978

Selskabet har i 1978 afholdt følgende arrangementer for medlemmerne: Den 21. februar talte direktionssekretær, cand. jur. *Tore Branth* om Industriforeningens bygning. Herefter introducerede fuldmægtig *Hans Kofoed* filmen »Med flyver over København 1925« efterfulgt af et kort filmglimt med luftoptagelser over hovedstaden 1977 ved vicekontorchef *Torkil Haas*. Medlemmerne beså endelig Bymuseets udstilling »Fabrikanten fotograferede – J. B. D. Beauvais' billeder fra halvfemserne«. Generalforsamlingen fandt sted i Bymuseet den 19. april. Dernæst holdt Kunstakademiets rektor, professor, arkitekt M. A. A. *Tobias Faber* foredrag om teatrets udvikling fra oldtiden til vore dage. Årets ekskursion fandt sted lørdag den 23. september. 90 deltagere begav sig i to busser ud på en tur til »En lørdag på Amager«. Først besøgte Amagermuseet, hvis leder, kunsthistorikeren *Jan Zi-brandtsen* introducerede selve museet og tillige gav en indføring i øens historie. Dernæst drog man til Dragør, hvor arkitekt, M. A. A. *Poul Abrahamsen* fortalte om byens historie og bestræbelserne for at bevare dens særpræg. Frokosten blev indtaget på Dragør Færgetro. Herefter kørte man til Kastrupgård, som blev forevist af museumsinspektør *John Erichsen*, der sidenhen gav en introduktion til fabriksbygningerne Kastrup Værk nede ved havnen. Dagens sidste program punkt var de inddæmmede arealer, hvor man kørte og spadserede i en timestid. 20. november holdt Kulturfondens sekretær, kontorchef cand. jur. *P. A. Tvede*, lysbilledforedrag i Nikolaj kirke om »København og kunsten«, hvorefter tegneinspektør *Markan Christensen* introducerede den aktuelle udstilling »Kunst i skolen – vinderarbejder fra den nordiske grafikkonkurrence«. Årets sidste møde fandt sted i Rådhusets festsal den 4. december. Her fortalte fuldmægtig *Ole Brage*, Danmarks Radio, om filmfotografen Peter Elfelt, hvis Danmarks-kavalkade dernæst vistes. Endelig gav stadsarkivar, dr. phil. *Sigurd Jensen* en introduktion til filmen »Barbermester Jensen«, som afsluttede aftenens program.

Medlemmerne af selskabet modtager gratis årbogen *Historiske Meddelelser om København*. Desforuden har man udsendt det interne meddelelsesblad, *Københavns Kronik*, i 2 numre.

Medlemstallet er ved årets slutning 1112, en fremgang i forhold til 1977 på henved 9 pct.

Selskabets formand er fhv. borgmester *Børge Schmidt*, og bestyrelsen består i øvrigt af fhv. stadsbibliotekar *Frode Jensen*, stadsarkivar *Sigurd Jensen*, fuldmægtig *Hans Kofoed* (kasserer), museumschef *Steffen Linvald*, fhv. professor *Georg Nørregaard*, stadsbibliotekar *Brita Olsson* (næstformand), museumsinspektør *Poul Strømstad* og museumsinspektør *John Erichsen* (sekretær).

Kontingentet er 40 kr. om året; ægtefæller kan deltage i møder og andre arrangementer uden særlig betaling. Indmeldelse sker ved henvendelse til fuldmægtig *Hans Kofoed*, Stadsarkivet, Københavns rådhus, 1599 København V. Tlf. (01) 15 38 00, lokal 2375.

ANMELDELSER

Ole Pedersen Kollerød: Min historie, udg. af Else Margrethe Ransy. Foreningen Danmarks Folkeminder. Nr. 83. 223 sider, ill. Kr. 111,00 indb.

Ole Kollerøds erindringer vil i fremtiden indtage en selvskreven plads blandt eliten af danske levnedsbøger.

Her fortæller en subsistensløs almuesmand om sit liv (1802–1840), og det er ikke en lind grød af tilfældige oplevelser. Han ser sit liv som en skæbne, som ligger fast i uafvendelige ulykker, der tynger så hårdt, at han flere gange prøver at tage sit eget liv. Sine erindringer skriver han, da han i mere end et år afventer den sikre dødsdom fra Højesteret. Med glæde imødeser han afslutningen på sit usle liv.

Skæbnen er den, at han tvinges ud på forbryderbanen simpelthen for ikke at sulte eller fryse ihjel. Og er man først blevet fængselskandidat, er man redningsløst fortabt. Loven beskytter kun de rige, og myndighederne er ikke interesseret i resocialisering. Tværtimod. Når han forlader fængslet, er hans civile tøj »blevet væk« for fangevogterne, og sine papirer kan han ikke få udleveret og derfor heller ikke tage tjeneste. Altså videre på forbryderbanen. Men under alt dette mister Ole ikke fornemmelsen af sin menneskeværdighed, hvad der giver læsningen et opbyggende træk.

For det er en rystende læsning at følge den fra hjemmet mishandlede dreng på hans tunge vej gennem de mange fængselsophold til retterstedet på Amager.

Oles liv udspiller sig såvel i København som over hele Nordsjælland, men opholdet i København og ikke mindst i byens talrige fængsler gør skildringen til central københavnsk socialhistorie.

Skildringen af livet i fængslerne og af fangeres behandling er en helvedesvision. Mindre robuste fanger dør simpelthen af sult, fordi de, der har bespisningen i entreprise, svindler. Flere gange idømmes Ole strenge korporlige straffe, men det er ingenting ved siden af den vilkårlige mishandling, som rundhændet og hårdhændet administreres af politi og fængselspersonale. I årevis sidder fangerne i forvaring uden lov og dom.

Et uhæmmet seksualliv udfolder sig i de blandede fængsler, men værre bliver det i mandsfængslerne, hvor drenge, der blot er indsat, fordi de er forældreløse, misbruges af de voksne forbrydere. I og uden for fængslerne flourer et hemningsløst stikkeri og provokation organiseret af myndighederne, så man vil forstå, at solidariteten mellem fangerne er ringe. Alle mistænker alle.

Vi kender almindeligvis kun tidens proleterer fra statistikkens tørre tal for fattige og fængslede. Men her skriver en af dem sit og deres jammersminde.

Skildringen er ikke altfor let læst. Den omfatter 261 dobbeltspaltede sider, der trofast følger originalens tekst med dens ortografi og stærke præg af sjællandsk dialekt. Men anstrengelserne lønner sig. Heldigvis er bogen forsynet med vidtløftige noter og registre, som dog til tider forklarer indlysende ting, mens mindre indlysende ting lades uforklaret.

Bogen indledes med afsnit om ortografi og dialekt, om Oles livssyn og om hans mange interessante tegninger, som gengives i farver. Derimod savnes unægtelig stærkt en retshistorisk orientering om hele forløbet.

Disse mangler skal dog ikke dølge glæden over det kostelige klenodie, som bogen er. Foreningen Danmarks Folkeminder og udgiverteam'et fortjener hjertelig tak for den smukke publikation.

Jens Vibæk.

Ejvind Slottved: Lærestole og lærere ved Københavns Universitet 1537–1977. Udgivet af Samfundet for dansk Genealogi og Personhistorie. København 1978, 300 sider.

Det udgivende Samfunds højt æstimerede formand i en lang årrække var dr. Louis Bobé, og man søger da uvilkårligt hans navn i registret, men forgæves, endda han i sine erindringer har viet sin universitetsgerning et helt afsnit. Årsagen er, at Slottved definerer sit lærestolsbegreb ret snævert og kun medtager egentlige professorer. Blandt medicinerne er heller ikke professorerne ved den kliniske praktikantundervisning taget med. Herved falder f. eks. Ole Chievitz ud. Til gengæld venter man næppe at finde digteren Jens Baggesen, hvis universitetsindsats da også kun blev ringe; men han har udnævnelsen i orden. Ved disse begrænsninger, og enhver forfatter må jo have ret til at begrænse sit emne, er antallet af biograferede bragt ned på 1082 og bogens omfang til 300 sider. Det er de enkelte lærestoles historie, der er det centrale i Slottveds fremstilling. Eksempelvis blev Erik Arup professor i historie i 1916 i et i 1788 oprettet embede, men opterede i 1935 det rostgaardske professorat, et embede der ikke blev besat ved hans afgang i 1947, skønt det ingen hemmelighed er, at Axel E. Christensen fulgte efter Arup, men formelt i et nyt embede. Betegnelsen »Rostgardianus« forsvandt dermed på lidet pietetsfuld vis. Frederik Rostgaard var dog en af universitetets velgørere. På grund af det strikt formelle synspunkt kan det være svært at overskue kontinuiteten i de enkelte discipliner, ligesom det kan føre til saglige inkonsekvenser. Det nævnes f. eks. korrekt, at Johannes Brøndsted var lektor i årene 1930–41 før han udnævntes til professor i nordisk arkæologi; men Axel Steensberg, der 1959 blev professor i materiel folkekultur, får ikke sin lektortid noteret, fordi faget da havde en anden betegnelse. Hvor mange fag eller discipliner, der har været doceret, fremgår ikke klart. Der er nævnt mere end 400 fag; men der er flere, der er talt med mere end een gang. Personregistret medtager ikke blot navne og data, men også – såre nyttigt – henvisninger til efterladte papirer i arkiver og biblioteker.

En indledning på ca. 50 sider giver en nyttig, handy og velkrevet oversigt over

universitetets historie, dets forskellige stillingskategorier samt det økonomiske grundlag for dets virke. Omtale af provisorier og systemskifte røber, at der er en verden udenfor Frue Plads, som ikke kan negligeres, så meget mindre som universitetet i 1836 mistede sit økonomiske selvstyre og i 1890 måtte erkende den længst fuldbyrdede kendsgerning, at egne indtægter ikke på langt nær slog til mere, emner som vil blive uddybende behandlet i den planlagte 10-binds universitetshistorie, som Slottved også er medarbejder ved. Til de to før nævnte årstal kan, om man så vil, føjes 1972, da den nye stillingsstruktur indførtes. Dermed mistede det gamle lærestolsbegreb sin betydning, om det ikke allerede var sket som en følge af den voldsomme vækst af ikke-professorale lærere. Slottved er ganske klar over det og slutter sin fremstilling med, »at det lærestolsbegreb som danner ryggraden i nærværende arbejde, i dag må siges at repræsentere et afsluttet kapitel i universitetets historie«. Der gives heri en begrundelse mere for emnets afgrænsning.

Sigvard Skov.

Erik Husted: Fra Limfabrik til Bankhus. Nogle træk af Amagerbros historie. Udgivet af Amagerbanken, København 1978, 94 sider.

På Amagerbrogade ligger en lav hvid længe, som tydeligt nok er fra en anden tid end stedets øvrige bebyggelse. Huset har siden 1920 rummet Amagerbanken, eller rettere en del af den, for udviklingen har i 1972 krævet en tilføjelse i form af et stort moderne kontorhus. Den gamle bygning i en enkel og sober byggestil er blevet til ud af en lang historie. Adskillige minder herom findes indenfor murene, og her findes lykkeligvis også en mand med lyst og evne til at give minderne mæle, nemlig prokurist Erik Husted.

Forhistorien går tilbage til de grønlandske hvaler, som man kogte tran af på Christianshavn. I 1776 fattede en apotekersvend C. F. Roggow den idé, at man af affaldet af hvalerne kunne koge lim. Ideen var rigtig nok, men overført til realiteternes verden bevirkede processen en så ilde lugt, at Vor Frelzers nærboende sognepræst måtte protestere. Magistraten gav præsten medhold og anbefalede, at virksomheden, den første i sin art her i landet, flyttede til et mere afsides sted, og det fandt man på Amager. I 1778 etableredes Limfabrikken, der hvor nu banken har sit domicil. Husted gennemgår stedets ejendoms- og bygningshistorie, og da han nu er så godt i gang, fortsætter han med flere nærliggende ejendomme, således at vi får hele kvarterets i øvrigt noget blandede historie spændende over industri, forlystelser, renovation, militærøvelser og henrettelser.

I 1811 blev Jacob Holmblad medejer, senere enejer af Limfabrikken, og med den holmbladske slægt og dens mange foretagender får forfatteren et godt og vel udnyttet personalhistorisk stof i hænde. Jacob Holmblad holdt meget af sin Amagerejendom, og sønnen, L. P. Holmblad, tog fast ophold her, hvad der resulterede i bygningsmæssige udvidelser i flere omgange i årene 1845-63. Det skete ikke uden vanskeligheder, idet bygningerne lå indenfor fæstningens demarkationslinie. Trods den stykkevise udformning blev resultatet en værdig senklassicisme, som også senere ombygninger har bibeholdt. Blandt L. P. Holmblads mange tillids-

hverv var også siden 1860 medlemsskab af komiteen for Frederiksborg slots genopførelse, hvad der har sat sig det ganske overraskende spor på Amager, at Holmblads bevarede havestue har paneler med dekupørarbejde i ædle træsorter, som det findes i slotskirken på Frederiksborg. Heinrich Hansen menes at have forestået indretningen, hvortil også hører et gulv af sort-hvide marmorfliser og et stukloft med indfældede malerier. Også enkelte andre rum i bankbygningen bærer endnu præg af den oprindelige, kunstnerisk betonedede indretning.

»Det ukendte land«, således benævner forfatteren Amager i sit indledende kapitel, et land der – med Chr. Elling – hverken talte til fantasien eller til følelsen, men hvor dog Johanne Louise Heiberg fandt både »sletteskønheden« og et vaudevillemilieu, mens Exner reproducerede den solide gamle bondekultur på sine lærreder. Nu er det industriens tur. Som Kastrop-fajancerne fik deres grundige og kyndige skildring, har nu et andet industrielt milieu fået sin historie skrevet.

Erik Husted kan lide Amager, og han har kunnet fremlægge sin historie i det nydeligste udstyr, illustreret med en rigdom af vel reproducerede billeder, både fotografier og kunstneriske fremstillinger, de sidste helst i farver. I litterær henseende har Erik Husted ellers mest holdt sig til Fredericia-kanten, hvor bogen »Fra Færgesmakke til Hængebro« (1977) først skabte respekt om hans navn. »Limfabrikken« fra en helt anden kant af landet har samme indlevelse i stoffet, og da det er en kyndig bankmand, der er forfatteren, må det rette anerkendende slutningsord vist være: decharge.

Sigvard Skov.

John Erichsen: Et andet København, Gyldendal, København 1978, 170 sider. Kr. 100,00.

Under indtryk af den øjeblikkelige interesse for gamle fotografier i form af indsamlinger og udstillinger har John Erichsen for en stund svigtet sine mere artistisk betonedede studier og udsendt billedbogen »Et andet København«, hvis titel antyder samfundets skyggesider. Det tidsrum, som bogen omfatter, går fra ca. 1880, da der er nogenlunde fotografisk dækning, og op til 1914, et årstal der på så mange måder kom til at sætte skel mellem før og efter. I en kortfattet indledning gøres rede for materialets karakter, for fotografierne så vidt de kendes, og endelig markeres, at folket – altså ikke husene – er skildringens egentlige emne. Vedrørende det meget væsentlige spørgsmål om billedernes kildeværdi, mener Erichsen, at de er »relativt naturtro«, omend nogle af situationerne ser ud til at være arrangerede. I denne forbindelse vil en sammenstilling af de formentlig nøgterne fotografier og samtidige kunstneriske skildringer være uomgængelig. Erichsen gengiver Erik Henningsens velkendte »Sat ud« fra 1892, hvortil det er lykkedes ham at finde et fotografisk sidestykke. Det virker lidt tamt ved siden af Henningsens ingenlunde aggressive skildring. Og tamt kan alle fotografierne til hobe virke sammenlignet med den flammende indignation over et samfund, der kunne tolerere elendighedens vilkår, som den fremtræder på Axel Jørgensens lærreder og skitser og i Andersen-Nexøs prosa.

Der er ingen af fotografeme, der er faldet på at bruge mediet i den politiske kamp, skriver Erichsen. Nej, det gør kunsten med varme eller brod meget bedre. Alligevel vil det nok være muligt at gå bag om det tamt refererede f. eks. i billederne fra prostitutionen, der hverken har noget af syndens sold eller syndens sødme, blot en kamouflerende og arrangeret pænhed, som dog alligevel ikke formår at skjule de spildte skæbners tragedie. Og man gør nok klogt i ikke at tolke en værtshusscene som en munter aften med Søren Bramfri, når den realiter viser alkoholismens forbandelse. Fotografierne kan verificere og korrigere enkeltheder i kunstneriske fremstillinger; men ellers skal og kan de ikke konkurrere, de bør supplere hinanden. Endelig synes de refererende fotografier bedre end den subjektivt betonedede kunst at gå i spænd med statistikker og rapporter, som også må bidrage til emnets belysning. Et af nutidens modeord er nostalgi. Nærværende bog vil ikke kunne bidrage til længslen efter de gode gamle dage. Den viser tværtimod, hvilket enormt spild af menneskelige muligheder, datidens samfund tillod sig. At spildet var størst i hovedstaden, kan næppe undre. Det har man nok vidst, siden biskop Martensen opstillede liberalismens svare synderegister; men det skader ikke at få det fotografisk dokumenteret. Det er en mørk, men ikke nogen uvæsentlig side af Københavns historie, John Erichsen her har lagt frem. Til slut kan man spørge, om der dog ikke findes antydning af smil eller idyl midt i al elendigheden, bortset fra at personerne – som man jo gør – smiler til fotografen? Jeg foreslår de utendenslige billeder af Ladegårdsåen, som skønt kunstigt skabt alligevel helt op mod vor tid gav et menneske- eller i alt fald drengevenligt indslag af natur med ufriserede fiske- og pjaskemuligheder.

Sigvard Skov.

Jens Erik Frits Hansen: Københavns forstadsbebyggelse i 1850'erne, Akademisk Forlag, København 1977 (Statens humanistiske Forskningsråd: Industrialismens bygninger og boliger. Institut for økonomisk historie ved Københavns Universitet. Publikation nr. 12) 105 sider incl. register.

De første resultater af det af Statens humanistiske Forskningsråd etablerede projekt Industrialismens Boliger og Bygninger i Danmark 1840–1940 er begyndt at vise sig på bogmarkedet, og – som man kunne vente – har hovedstaden en fremtrædende plads i projektet. I 1976 kom R. Willerslevs case-study over en bestemt gruppe arbejderes boligforhold på Vesterbro omkring år 1900 (Erhvervs-hist. Årbog 1975 (1976), p. 7–30), nu foreligger Jens Erik Frits Hansens afhandling om de københavnske brokvarterers udbygning i 1850'erne, og der er mere i vente (jvf. *Humaniora* 1974–76. Beretning fra SHF, 1977, p. 162 ff.).

J. E. F. Hansens bog, der bygger på forfatterens specialeafhandling fra 1968, har som sit mål at skildre den økonomiske og sociale side af den voldsomme ekspansion i boligbyggeriet i København i tiden 1850–57 – et problemkompleks, der hidtil kun har været overfladisk eller tilfældigt behandlet i den historiske litteratur.

Afhandlingen, der er meget præget af de samfundsvidenskabelige discipliner, har sin styrke i de klart formulerede problemstillinger over for et mægtigt i hovedsagen

upubliceret og ubearbejdet kildemateriale (især brandtaksationsprotokoller og skøde- og pantebogsprotokoller). Forfatteren ønsker virkelig at belyse og forklare hovedstadens kraftige bebyggelsesmæssige ekspansion fra alle tænkelige sider. Hvordan var behovet for og udbudet af boliger? Hvordan udviklede arbejds-lønninger og priser for byggematerialer sig, og hvordan organiseredes og finansieredes byggeriet? Hvor meget byggedes der, hvilke typer huse var der tale om, og hvordan var »kvalitet og miljø« og hvem boede i de nye udenvoldskvarterer? I et interessant afsluttende kapitel søger forfatteren at anskue hele ekspansionsprocessen i en samfundsøkonomisk sammenhæng og når til den konklusion, at datidens arbejdsmæssige organisationsformer (det mobile arbejdsmarked), langt mere end priser, lønninger, finansiering og ejendomspriser, giver hovedforklaringen på, at byggeriet kunne ekspandere så voldsomt som tilfældet var.

Trods den store mængde ny viden, forfatteren ubestrideligt kan fremlægge, er bogen som helhed ikke blevet rigtig vellykket. Det er som om han har sat sig mellem to stole: Han vil gerne skildre hele forstadsbebyggelsens udvikling og sammenholde denne med det mindst lige så omfattende byggeri inden for voldene, men samtidig har det enorme kildemateriale hurtigt tvunget ham til at indskrænke de systematiske, detaljerede undersøgelser til Blågårdsterrænet på det indre Nørrebro og her i virkeligheden atter til en enkelt parcel (matr. nr. 36 w Udenbys Klædebo Kvarter), der afgrænses af Peblingesøen, Smedegade, Blågårdsgade og Ågade, – et punkt, der allerede vedgås i forordet. Dette dilemma kommer især til udtryk i bogens sidste halvdel, der har selve det gennemførte byggeri som sit hovedemne. Fremstillingen er her ujævn – snart behandlende Blågårdsterrænet og snart forstadsbyggeriet som helhed, og sammenligningerne med og parallelleerne fra byggeriet i den indre by, Østerbro og især Vesterbro er svagt funderede, fordi undersøgelsen her – bortset fra et par enkelte foretagne stikprøver – baserer sig på yderst sparsomme oplysninger i den sekundære litteratur.

På denne baggrund kan man kun beklage, at forfatteren ikke helt har koncentreret sig om sit ekspertfelt, d.v.s. Blågårdskvarteret, derpå sammenfattet sine undersøgelsesresultater herfra og endelig på et mere hypotetisk plan sammenholdt disse med de eksisterende opfattelser af byggeaktiviteterne i de andre forstæder og i den indre by. For resultaterne af undersøgelsen af Blågårdsterrænets byggeri er afgjort bemærkelsesværdige og fejler hidtil fremsatte påstande om 1850'ernes overudnyttelse og overbefolkede Blågårdsterræn af bordet. For det første var bygherrerne og grundejerne ikke en lille gruppe storspekulanter, men overvejende håndværkere, og hele byggeriets organisation var tydeligt præget af decentralisering, og for det andet synes byggeriet oprindeligt at have været af høj standard og langt mere miljøvenligt, end det senere blev. I virkeligheden synes hele kvarteret indrettet til boligområde for middelstanden, og det er da også stort set repræsentanter for denne del af befolkningen, der i første omgang rykkede ind i de nye kun to-tre-etager høje ejendomme, mellem hvilke der var mange grønne områder (baghaver m. v.). Først hen mod 1890 blev den betegnelse, der til i dag har været hæftet på kvarteret, »den sorte firkant«, dækkende for det nu kondemnerede område

Bogen er forsynet med en mængde tabeller og diagrammer, hvis opbygning og kilder diskuteres løbende i teksten. Et kort appendiks (nr. 1) viser i tabelform Blågårdsparcellen 36 w's udstykning. Her ville et specialkort have været nyttigt, idet det bagest i bogen gengivne kort fra 1858 (jvf. den senere udsendte rettelse) er alt for utydeligt til dette formål.

Trods de anførte indvendinger må det dog fremhæves, at forfatteren har leveret en pilot-indsats i dette næsten uopdyrkede område. Der ligger bag den omfangsmæssigt set lille bog et mægtigt indsamlingsarbejde, og der udvises med hensyn til udarbejdelsen af det tabellariske materiale en betydelig opfindsomhed. Anmelderen må dog afslutningsvis anføre, at den stofmættede bog også i formen virker ufærdig, samt at den skæmmes af en række unødvendige trykfejl i teksten og i det uegale noteapparat.

Helge Gamrath.

Historiske specialer – en bibliografi. Red. af N. H. Frandsen. 1966, Tidsskr. f. Hist. Forsk. 1978. 120 s. Kr. 38,50.

For at bestå skoleembedseksamen med historie som hovedfag eller magisterkonferens kræves det, at man behandler et væsentligt område på grundlag af kilde-materialet. Disse specialeafhandlinger er naturligvis af meget forskellig værdi, men generelt tør det dog siges, at der i dem er nedlagt megen solid viden. Denne bliver nu og da gjort tilgængelig for en større kreds ved, at afhandlingen bliver trykt, i reglen vel i et tidsskrift. Men disse afhandlinger lader sig sjældent uden videre trykke. Det skyldes flere forhold. Først og fremmest har kandidaten skrevet sin afhandling for en meget snæver læserkreds, læreren, censorerne og – måske – nogle specielt interesserede kammerater. Et tidsskrifts læserkreds stiller helt andre krav. Den kender f. eks. ikke den videnskabelige terminologi, som kandidaten har været fristet til, måske ligefrem nødt til, at bruge overfor dem, der skulle bedømme specialet. Tidsskriftets læserkreds vil også vise sig uinteressert i mange af de videnskabelige finesser, kandidaten må bevæge sig rundt i, og først og sidst har denne læserkreds et rimeligt krav på, at fremstillingen ikke er for lang; den vil først og fremmest have at vide, hvad der er essensen i det, forfatteren er nået frem til. Kort sagt, afhandlingerne skal skrives om, for at de kan glide ind i et tidsskrift. Men tidsskrifterne vil ofte have vanskeligt ved at betale et honorar, der står i et rimeligt forhold til den tid og møje, der udkræves til en sådan omskrivning. Det er derfor værdifuldt, at der nu er etableret en udlånsordning for disse specialer.

Den her omtalte bog fortæller, hvordan det foregår, og hvilke specialer der står til rådighed. Specialebiografien føres à jour i »1966, Tidsskrift for Historisk Forskning«.

Det skal i denne forbindelse nævnes, at Historiske Meddelelser om København har haft held til at overtale en række kandidater, der har skrevet speciale om københavnhistoriske emner til at omarbejde deres specialeafhandlinger til afhandlinger for vor årbog. Den af vore læsere, der blader det anmeldte værk igennem,

vil nikke genkendende til ikke så få af de nævnte emner. Vi mindes samarbejdet med de unge kandidater med glæde og takker.

Redaktionen.

MEDDELELSE OM KØBENHAVNS BIBLIOGRAFI

Da en fortsættelse af Københavns bibliografi (1966ff) nu er i arbejde og kan ventes afsluttet inden for de nærmeste år, udgår oversigten »Et udvalg af bøger . . . vedrørende København«.

Redaktionen

REGISTER TIL ÅRBØGERNE 1976-79

Registret er person-, sted- og sagregister. Det filologisk behandlede navnestof i afhandlingen i årbogen 1978 s. 39-59 er udeladt. Personer og lokaliteter, der omtales i årsberetningerne fra Københavns Stadsarkiv, Københavns Bymuseum og Selskabet for Københavns Historie, er kun undtagelsesvis medtaget; det samme gælder navne på citerede forfattere. Registret omfatter ikke anmeldelserne. – Årstallet er angivet ved kursiv. De derefter følgende tal er sidetallene. Forfatternavne er kursiverede.

- d'Abis Jean, artist *1977* 201
 Aborreparken *1979* 118
 Abrahams, A. P. C., rådmænd *1976* 126
 Absalon, biskop *1976* 26
 Accisefrihed *1978* 19
 Achilles, A., brygger *1977* 185
 Adelon *1978* 20
 Adelgade *1976* 50, 52-54
 Adils, Jón J., historiker *1978* 159-60
 Adrienne *1977* 122
 Aftenskole 1814-57 *1979* 71-98
 d'Agar, Jacob, maler *1977* 22
 Alexander III, zar *1977* 216, 218-20, 224, 226
 Alexander Nevskijkirken *1977* 216-32
 Algreen-Ussing, Tage, politiker og jurist *1978* 24-26
 Almindelig Hospital *1976* 166
 Amagertorv 5 *1978* 83-85
 Amagertorv 6 *1978* 73-78, 104
 Amaliegade 15-17 *1977* 48-83
 Amalienborg, se også Frederiksstaden *1977* 13, 66, 79
 Ambders, Johannes, fuldmægtig *1978* 144
 Amselsohn, Jacob Meier, grosserer *1976* 56
 Amskov, skrædder *1977* 243
 Amtskommuner *1978* 11
 Anchersen, Hans Peter, bibliotekar *1978* 150
- And, Peder Kristensen, byskriver *1978* 61-62
 Andersen, Aksel, sekretariatschef, hospitaldirektør *1979* 126
 Andersen, Alsing, minister, *1979* 139-40
 Andersen, Anthon, borgmester *1979* 123, 135
 Andersen, Emilius *1977* 243
 Andersen, Frederik, rådmænd *1979* 120-21
 Andersen, I. C., bogbinder *1977* 192
 Andersen, Joachim, musikdirigent *1976* 166
 Andersen, Ole, kommunalpolitiker, sen. borgmester *1979* 122, 131-32, 135, 137, 139-40
 Andersen, Ole, skomager *1977* 141
 Andersen, Peder, islandsk købmand *1977* 90
 Andersen, Peder, maler *1977* 10, 21
 Andersen, Theodor, teaterdirektør *1977* 200
 Andersen, Vilh., forfatter *1977* 256
 Andersen-Gadstrup, J., typograf *1977* 250
 Andersson, Josef, forretningsfører, skrædder *1979* 147
 Andreassen, Anni, teknisk assistent *1979* 155-56
 Andresen, H. A., direktør *1976* 123

- Andrup, Otto, museumsdirektør 1977
21
- Anker, Karen, oberstløjtnantinde,
f. Elieson 1977 154
- Ankersmedien på Gammelholm 1977
128
- Anna Sophie, prinsesse 1977 13
- Annægade, Sct., 13-25 1978 131-32
- Annægade, Sct., 14 1978 129-31
- Anordningen af 1. januar 1840 1978
23-25
- Anthon, Georg David, hofbygnings-
inspektør 1977 52, 66
- Arbejderboliger 1976 142-43
- Arbejdernes Læseselskab 1977 254-57
- Arbejdernes Oplysningsforbund 1977
251
- Arbejderuroligheder i 1917 1977 245
- Arbejdsanvisning 1977 54-55
- Arbejdsløshed i 1880'erne 1976 129
- Arbejdsløshed i 1930'erne 1979 127, 131,
142
- Arenfeldt, Hans, ritmester 1977 92-93
- Arenfeldt, Lage 1977 92-93
- Arentzen, Kristian, skolemand, forfatter
1978 175
- Arvehyldingen 1660 1977 7-9, 15, 18
- Arveparter 1977 264
- Assistens Kirkegård 1976 194-95
- Auby, Willy, afdelingschef 1979 51
- Aviser 1977 145-63
- Avnstrup Sanatorium 1979 134
- Backhausen, Johan Didrich, murer-
mester 1976 57, 69
- Bagermesterkonsortiet 1976 145-46
- Bagge, O. F. G., danselærer 1977 193
- Baggesen, Jens, digter 1977 155, 158
- Baj 1977 84, 98, 109-10
- Bal paré 1977 155
- Balcke, Hans, hofsnedker 1977 14
- Balle, P. M., stadskonduktør 1979
12-15, 18
- Balle, Søren P., stadskonduktør 1979
9, 12
- Ballen (Kalkeballen) 1977 197
- Ballerup 1979 142
- Ballin, Max, industridrivende 1976 184
- Banegårdsterræn, det gamle 1979 135
- Bang, P. G., embedsmand, politiker og
jurist 1978 23-24, 29
- Bang, Peder, biskop 1978 13
- Bankerne og Kbh.s kommune 1976
129-31
- Banners, Ellen 1979 62
- Barbieri, H., musiker 1977 206
- Barfod, Fr., lærer 1977 237
- Bartholin, Thomas, professor, højeste-
retsjustitiarius 1978 143
- Basballe, Chr., stadskonduktør 1979 18
- Basbiørg, Niels 1978 143
- Bay, Terchel, skipper 1977 56
- Beboelsesejendomme (Kbh.s kommu-
nes) 1979 128, 131, 135
- Bechmann, Diderich Barthold, lærreds-
kræmmer 1979 59, 65-66
- Beck, Niels, underfoged 1979 62, 66
- Beckmand, murersvend 1977 172
- Begolie 1977 120
- Begravelser, adelige 1977 84-113
- Begravelsesprotokoller 1976 194-97
- Belysningsvæsenet 1979 128
- Bentzon, P., landinspektør 1979 37,
42-43
- Bentzons nivellement 1887-88 1979
42-43, 48
- Benzelstierna, Lars, officer 1977 152
- Benzon, A., fabrikant 1976 141
- Benzon, Jacob, overpræsident 1978 167
- v. Berckentin, C. A., gehejmeråd 1978
167
- Berendtz, David Johan, hørkræmmer,
rådmand 1978 167-68 1979 65-66
- Berent, Peter 1977 168
- Berg, Ernst 1977 249
- Berg, Urban, hofblikkenslager 1977 66
- Berggreens karreplaner 1886-88 1979
43-44
- Bergstedt, Harald, forfatter 1976 181

- Bergsøe, Andreas Nielsen, flådemaler
1977 114-44
- Bergsøe, Anne Marie, g. 1° Gierløf, 2°
Borup 1977 116
- Bergsøe, Bent, vicekontorchef, cand.jur.
1977 114-44
- Bergsøe, Christian, maler 1977 116, 142
- Bergsøe, Friedrich, maler 1977 116,
120-21, 125, 142
- Bergsøe, Johan Frederik, læge, forfatter
1977 142
- Bergsøe, Nicolai, maler 1977 116, 142
- Berlinerblåt 1977 126
- Berling, Ernst Heinrich, bogtrykker
1977 186
- Berner, Peter, værtshusholder 1977
168, 170
- Bernschein, Vilh., pianist 1976 173
- Bernstorff, Andreas Peter, greve, stats-
mand 1977 151-53
- Bernstorff, Johan Hartvig Ernst, greve,
statsmand 1977 72
- Berregaard, Christian, borgmester 1979
60
- Beskæftigelsesarbejder 1979 131
- Bespisninger, kommunale 1976 137-39
- Beste, Aug., bagermester 1976 145
- Beusch, Jacob 1978 167
- Beutner, Johan, fabrikant 1976 56
- Bibliotek, Det kgl. 1977 8
- Bickers, Cornelia, g. Irgens 1977 94
- Bie, Simon Lauritz, klasselotteriinspek-
tør 1976 77
- Bielke, Edele, g. Juel 1977 95, 97-101
- Bielke, Henrik, rigsadmiral 1977 11-12
- Bielke, Jørgen, officer, rigsråd 1977 12
- Bifaldsyttringer ved offentlige forestil-
linger 1976 99-121
- Bille, C. St. A., redaktør, politiker 1976
122
- Bille, Svend, havnekommissionsskriver
og -kasserer 1979 66
- Bindesbøll, Thorvald, arkitekt 1976
222-36
- Bindseil, J. A., grosserer 1977 185
- Bindslev, Alfred, præst, borgmester
1979 109, 130-32
- Bing, H., fabrikant 1976 141-42, 149
- Birch, Andreas, skriver 1978 64
- Birch, Fr. Chr. Carl, rektor, etatsråd
1978 176-77, 180-81, 185, 187, 192
- Birck, L. V., nationaløkonom 1976
184-87
- Biskop 1978 189
- Bispebjerg hospital 1976 160 1979 134
- Bispebjerg kirkegård 1976 139
- Bispebjerg krematorium 1976 196
- Bistrup Gods, skovudvisning 1976
138-39
- Biørn, Andreas, agent 1978 168
- Bjerne, lygtetænder 1977 256
- Bjerregaard, Knud, kommunaldirektør
1979 142
- Bjørnson, Bjørnstjerne 1979 100
- Bladt, Henrik, assessor 1977 94, 104
- Blasius, Lennart, bygmester 1978 98
- Blegdam 1978 146
- Blicher, Steen Steensen, digter 1977 195
- Bloch, Anna, skuespillerinde 1977 257
- Bloch, William, sceneinstruktør, forfat-
ter 1976 99-121
- Blom, Johanne, pædagog, politiker
1976 183
- Blom, Thomas, murermester 1976 69,
77
- Bloms Enke & Sønner, firma 1976 69
- Bluhme, J. B., hofpræst 1978 144
- Blyhvidt 1977 126
- Blågård 1976 155
- Boder 1978 128-36
- Boesen, Gudmund, overinspektør 1977
24-47
- Bogoljubov, maler 1977 222
- Boock, C. F. V., landinspektør 1979
46-49
- Bordeller 1977 164
- Borgbjerg, F. J., politiker 1976 140,
147, 149, 155, 179 1977 233-38, 243,
255, 257 1979 124
- Borgen, Bonaparte, rektor 1978 175-76

- Borgen, V. A., skolemand, politiker
1979 89, 94, 98
- Borgere (middelalderen) 1976 15
- Borgerhuse 1600-50 1978 71-139
- Borgerlig konfirmation 1979 114-15,
147
- Borgerlånet 1932 1979 128-30, 142
- Borgerrepræsentanterne 1840 1978 24
- Borgerrepræsentationen 1978 7-38
- Borgervæbning 1977 205
- Borgmestre 1978 16, 18, 20-23, 32
- Borgmestre, portrætter 1976 212
- Borre, P. A. L., gymnastiklærer 1976
172
- Borthuus, Otto 1978 168
- Borthuus, Simon 1978 168
- Borup, Anne 1977 142
- Borup, Christen, brygger 1977 116, 137
- Borup, Christen Pedersen, hørkræmmer
1978 167
- Borup, L. C., borgmester 1976 122-63
1978 32 1979 142, 146
- Borups Selskab 1977 149, 185
- Boulevardbanen (støjgener) 1979 117
- Boye, Abigael, g. Zoëga 1977 148
- Bracht, Christian van, lakerer 1977 40,
43-44
- Bradt, Niels Jonsen, maler 1977 119
- Braem, G. A., embedsmand, overpræsiden-
dent 1978 22-23
- Brag, Chr. 1978 143, 146
- Bramsnæs, C. V., finansminister, nation-
albankdirektør 1977 257
- Branden 1728 1979 9, 64
- Branden 1795 1976 48 1979 18-19
- Brandes, Edvard, forfatter, politiker
1976 103, 106 1977 235
- Brandes, Georg, kritiker 1976 102, 182
- Brandis, Mattis, bogtrykker 1978 52
- Brandkort ca. 1800 1979 19-24, 29, 39
- Brandstrup, Ludvig, billedhugger 1976
162
- Brandt, Anna Maria 1978 140
- Brandt, Johann Fridrich, kammerråd,
renteskriver 1978 144
- Brandt, Johannes Johansen, kapellan,
hans dagbog 1737 1978 140-57
- Brandt, Mathias, bogbinder 1978 143,
146
- Brandt, Nicolaus, kapellan 1978 143-44,
146
- Brandt, Peder, kapellan 1978 142-44,
146, 148
- Brandt, Tycho 1978 140-57
- Brantz, Johann Paul, borgmester 1979
60
- Braun, August, hofstenhugger 1977 71
- Bray, Francis de, marmorarbejder 1977
33-35, 42-44
- Bremersløssel 1978 108-11
- Brinck, Ivar, præst 1977 84, 107
- Brix, Harald, bladudgiver 1976 102,
114, 116-17
- Bro, Vagn, politimester 1976 179
- Brochmann, Andrea, borgerrepræsenta-
tant, landstingsmedlem 1977 239
1979 147
- Brochmann, Elisabeth Gudmandsdatter
1977 105
- Brochmann, Jens Peter, journalist 1977
239-40
- Brock, Hans Christian, hørkræmmer
1978 167-68
- Brockdorffske palæ 1977 57-58
- Brolægning 1976 59-61, 63 1979 9
- Bronnikov, professor 1977 220-22
- Brorson, Nicolai, præst 1978 144
- Brugsforening 1977 243, 248, 254
- Brun, Magdalene Hansdatter, g. Schrø-
der 1977 90-91
- Bruno, Francesco, stukkatør 1977 33-34
- Bruun, Ernst, justermester 1977 202-03
- Bruun, Henry, overarkivar, dr. phil.
1977 245
- Bruun, J. J., maler 1977 64
- Bryde, politibetjent 1977 166, 168
- Brügmann, etatsråd 1977 142
- Brüning, Jürgen, gørtler i Lübeck 1977
103
- Brækkede gadehjørner 1976 54

- Brændingsprotokoller 1976 195
 Brød 1977 140-41
 Brøndbyerne 1979 142
 Brøndprotokoller 1826-28 1979 28
 Brønshøj 1976 142-63 1978 32
 Bugge, Thomas, astronom 1977 154
 1979 11
 Buus, Hans, advokat 1977 136
 Buus, Jochum Friedrich, sukkerraffina-
 dør, prokurator 1977 70
 Bydelsråd 1978 10-11
 Byens Kunst 1947-76 1977 280
 Byfogeden 1978 18
 Bygninger 1600-50 1978 71-139
 Bygningsafgift, opmåling til, 1802 1979
 23-24, 39-40
 Bygningsafgift, opmåling til, 1860-66
 1979 39-41, 44
 Byhistorie 1977 259-60
 Bülow, Johan, hofmand 1977 155
 Bymuseum, Københavns 1976 207-36
 Byplanlægning 1977 259-60
 Byskriverstuen 1978 65, 68
 Byssing, Rasmus, borgmester 1979 60
 Bytinget 1978 14-15, 18, 60-65, 68-69
 Byvåben, Københavns 1977 7-23
 Bärens, J. H., jurist 1979 78
 Bæsecke, Catharina Margaretha 1977
 52, 70
 Bæsecke, G. W., stenhugger 1977 48-83
 Bøckman, Jens 1978 167-68
 Bønnelycke, Emil, forfatter 1977 252
 Børns arbejde og skolegang 1979 71-98
 Børsen 1977 7-8, 59
 Børsgade 1978 124
- Cantor, Alexander Bernhard 1976 114,
 116
 Cardes, Marcus, malermester 1977
 115-16
 Carl af Hessen, prins 1977 151, 154-57,
 160
 Carstens, Axel, tandlæge 1979 100-01,
 104
 Carstensen, Asger, politiker 1977 248
- Carstensen, Georg, bladudgiver, Tivolis
 og Casinos stifter 1977 194
 Casino 1977 200
 Casse, Mathias, porcelænshandler 1976
 56
 Cetti, Frederik, skuespiller 1976
 110-11
 Charisius, Sophie Elisabeth, g. 1° Mar-
 selis, 2° Rodsteen 1977 87, 95
 Charlotte Amalie, dronning 1977
 17-18, 20
 Chinoiserie, se kineserier
 Christensen, Balthazar, politiker 1978
 29
 Christensen, C. A., redaktør, mag. art.
 1978 40
 Christensen, Chr., redaktør 1977 241-45
 Christensen, J. C., politiker 1977 236,
 257
 Christensen John 1977 164-83
 Christensen, Mikkel, forretningsfører
 1977 250, 253-54
 Christensen, Viggo, overborgmester
 1979 144
 Christensen, Villads, rådstuearkivar
 1979 152
 Christian II 1978 18
 Christian III 1978 18
 Christian IV 1978 114
 Christian V 1977 10-20
 Christian VIII 1978 25
 Christian, prins af Anhalt 1977 24, 28,
 38
 Christiansen, Christian, borgmester
 1979 116
 Christiansen, Ernst, politiker 1977
 251-52
 Christiansen, Ernst, redaktør 1979 104
 Christiansen, Vilh., grosserer 1976 145
 Christianshavns Grundtaxt 1675 1978
 139
 Christiansø, fregat 1977 128
 Christianus Sextus, batteri 1977 129
 Christianus Sextus, orlogsskib 1977
 128-29

- Christmas Møller, J., politiker 1976 179
 Christoffer af Bayern 1978 17
 Christophersen, Svend, snedker 1977 93
 Cinnober 1977 126, 133
 Cipurdejev, Alexsej, præst 1977 227
 Clausen, H. V., historiker 1979 102-03
 Clausen, Samuel, maler 1977 28
 Clausen Godow, Jep, borgmester 1976
 39
 Claussen, Sophus, forfatter 1977 252
 Clerc, le, se Le Clerc
 Clorius, C., skuespiller 1977 209
 Colbiørnsen, J. E., retskyndig 1977 154
 Cold, C. M. T., professor, retskyndig
 1977 154
 Colding, Andreas Frederik, arkitekt,
 maskinmester 1977 197, 214
 Colding, L. A., vandinspektør 1979 34,
 36-37
 Coldings nivellement 1855 1979 36-37,
 41-43
 Coldings udenbys kort 1854 1979 37
 Constantia, dramatisk klub 1977 185,
 190, 195
 Consules 1978 13
 Cordsen, S. H., retskyndig 1977 154
 Cortes, Th., teaterdirektør 1976 119
 Crone, V., politidirektør 1976 103-05,
 117-18
 Curia 1978 39
- Dagmar, kejserinde 1977 216, 227
 Dagmarteatret 1977 200
 Dahl, Flemming, arkivar, forfatter
 1976 190-91
 Dahl, Jens, muremester 1976 69-70
 Dalgaard, Frederik, politiker 1977 254
 Damask 1977 122-23
 Damhuse 1977 73
 Dankerhawen, Claus 1978 55
 Dannebrog, forening 1979 107
 Danner, grevinde, se Rasmussen, Louise
 Danneskiold-Samsøe, Frederik, greve
 generaladmiralløjtnant, statsminister
 1977 118
- Danse- og punchebodsværter 1977
 165-83
 Danseboder 1977 207
 Dansekonkurrence 1977 209
 Dansk Byplanlaboratorium 1977 259
 Dansk Kultursamfund 1979 103
 Dansk-frisiske navne 1978 50
 Danske kompagnier 1978 42
 David, konferensrådinde 1978 177
 David, Joseph (fejlagtigt Christian)
 Nathan, grosserer 1976 83
 Davids Samling 1976 72
 Dehn, Agnes, se Gjørting
 v. Dehn, Frederik Ludvig, greve, diplo-
 mat, minister 1977 58
 Dehnske palæ 1977 58
 Demonstrationstog 1910 1977 241
 Depression i 1880'erne 1976 128-29
 Destignon, gehejmerådinde 1977 70, 77
 Destruktionsanstalt 1975 132
 Detharding, Georg, professor i medicin
 1978 144
 Dichoff, Hans Jürgen, maler 1977
 116-18, 133-34
 Dilettantskuespil 1977 184-215
 Dokken 1978 144-47
 Dombog 1978 60
 Donner und Blitz, klædning 1977 123
 Dorph, Niels Olsen, præst 1978 146
 Dramatisk Prøve 1977 190
 Dramatiske klubber og selskaber 1977
 184-215
 Dramatiske Skarnfjerding, Den (Kalke-
 ballen) 1977 197
 Dramaturgien 1977 190
 Drejers Klub 1977 156
 Dreng (træstøtte) 1977 131
 Dronning Juliane Marie, orlogsskib
 1977 129, 131
 Dronning Louise, orlogsskib 1977 127,
 129
 D. U. I. 1976 165
 Dumreicher, Johan Heinrich, søofficer,
 ingeniør 1978 146
 Duus, Aage 1978 190

- Dybell, Herman, snedker 1977 89
 Dybbølmærket 1979 105, 108
 Dyretid 1914-18 1979 116
 Dødeblade ca. 1890-1923, politiets
 1979 155
 Dødelighedsstatistikker 1978 28
- Ebbesen, Claus, gæstgiver 1978 144
 Ebbesen, Jørgen, teolog 1978 144
 Eddike 1977 139
 Eding, Peter Joachim, kirurg 1977 141
 Eeg, Christen Andersen, Korsør 1978
 167-68
 Efterslægtsselskabets gård 1978 82-83
 v. Eggers, F. Ludwig, juridisk embeds-
 mand, forfatter 1977 154
 Ehlers, C., landmåler 1979 17
 Ehlers, E. D., borgmester 1976 124
 Eigtved, Nicolai, arkitekt 1977 48,
 52-53, 55-57, 60, 63-67, 77-79
 Eisenmenger, politibetjent 1977 166,
 168
 Ejendomsoverdragelser 1978 60
 Ejlersen, Torben, cand. mag. 1976
 48-98 1977 48-83
 Ekspropriationsbestemmelsen 1978 16
 Ekstraktprotokoller 1978 61-62
 Elephant, linieskib 1977 153
 Eleverede kort 1760-61 1979 16-17
 Elieson, Karen, g. Anker, oberstløjtnantinde 1977 154
 v. Ellebracht, A. G., viceekvipagemester
 1977 129, 131
 Elliot, Hugh, engelsk gesandt 1977 153
 Elmer, N. A. P., lærer 1976 171
 Emdrup 1976 152-53
 Enemark, Poul, lektor, dr. phil. 1978
 42
 Engqvist, Hans Henrik, arkitekt, docent
 1978 71-139
 Enigheden, privatteater 1977 184
 Enkekasser 1979 57-70
 Erichsen, Carl Emil, musiker 1977
 207-09
 Erichsen, Ingeborg 1977 168, 177, 179
- Erichsen, John*, museumsinspektør 1976
 222-36
 Erichsen, Lars, restauratør 1977 206-09
 Erichsens Salon 1977 206-09
 Erik af Pommern 1976 7-25 1978
 16-17
 Eriksen, August Wiemann, mag. art.
 1979 71-98
 Eriksen, Enghardt Julius Th., slagter
 1977 245
 Erindringen, dramatisk selskab 1977
 190
 Erlandsen, Jacob, biskop 1978 12-13
 Erlund, Christian, postbogholder 1977
 145
 Ernst, Karen, vurderingskone 1977 121
 Erstatningsfonden 1796-1814 1976
 51-98
 Esmarck, Dorthe 1977 180
 Eulogius, ærkebiskop 1977 227
 Ewald, Enevold, præst 1978 142
 Evertsdatter, Elisabeth, g. Rosencreutz
 1977 94
 Evighedsstuderter 1976 180-81
- Faber, Hans, klejnsmed 1977 89
 Faber, Peter, forfatter 1977 195
 Fabricius, Frederik, regensviceprovst,
 bibliotekar 1977 202
 Fabritius, Albert, administrator, kgl. or-
 denshistoriograf 1976 188-89
 Fabritius, Just, agent 1978 168
 Fagoppositionens sammenslutning 1977
 241
 Fajance 1976 220
 Falbe-Hansen, Viggo, overretssagfører
 1977 211
 Falk, Peter, legationssekretær, forfatter
 af lejlighedsdigte 1977 100
 Falkenstjerne, lærer 1977 256
 Falk-Sørensen, M., fotograf 1976 194
 Farum, Morten Nielsen, klejnsmed
 1977 59
 Farvelåde 1977 122
 Farvemølle 1977 126

- Feddersen, Frantz, sekretær og bogholder 1978 147-48
- Feddersen, Peter, justitiarius 1976 51, 69
- Felsen, Johan Otto, silke- og klædekræmmer 1979 65-66
- Fenger, C. E., læge, borgmester 1976 122, 126, 131-32 1978 28
- Fenger, H. M., præst 1977 233
- Fernis 1977 120, 126, 130
- Fife, James, karetmager 1976 70
- Fügenschoug, Elias, maler 1977 11
- Fink, Troels, generalkonsul, professor, dr. phil. 1978 41, 50
- 4 S, se Studentersamfundets sønderjyske Samfund
- 24 mænd 1978 19
- Firmenich, Heinrich Cornelius, konditor 1976 66
- Fischer, maler 1977 220-21
- Fischer, Johanne (Hanne), g. Schæffer 1977 192-207, 209-10
- Fiskeri 1976 21
- Flensborg-Samfundet 1979 107
- Flindt, Johan Thomas, politimester 1977 164-83
- Florin, J. B., restauratør 1976 165
- Flugt, Dorthe Marie 1977 168
- Flådemalere 1977 114-44
- Fochsen, se With Albert Foghsen
- Fogh, se With, Albert Foghsen
- Fogh, A. T. A., amtsforvalter 1976 123
- Fogh, Lauritz, rådmand 1979 59
- Foghsen, se With, Albert Foghsen
- Folkelig Ligbrændingsforening 1979 112
- Folketeatret 1977 200
- Folketællingen 1787 1979 150
- Folsach, Caritas v., kammerherreinde 1977 22
- Forbak, værtshusholder 1977 178
- Fordresgård 1976 145-47
- Forenede Friskole 1979 91-94
- Foreningen af 5. oktober 1898 1979 103
- Foreningen for borgerlig konfirmation 1979 147
- Foreningen mod kirkelig konfirmation 1979 114-15, 147
- Forfatning fra middelalderen til 1978, Københavns 1978 7-38
- Forfatningsændringen (Kbh.) 1938 1979 140-41, 144
- Forholdstalsvalgmåden 1978 32
- Fortling, Jacob, stenhugger, fabrikant 1977 49, 52-55, 57, 71
- Foss, Catharina Margrethe 1977 97
- Foss, Laurids, rektor 1977 97
- Fossati, Christoforo Lorenzo, hofstukkator 1977 66
- Fossati, Giovanni Battista, hofstukkator 1977 66
- Fraenkel, Arnold, dr. phil. 1977 247-48, 257
- Frantz i Lille Strandstræde, barber 1977 56
- Frederik III 1977 7-14, 40, 43-44
- Frederik V 1977 74-76, 79, 157-58 1978 167
- Frederik (VI), kronprins 1977 75, 153, 156, 159
- Frederik, arveprins 1977 156
- Frederik Christian, hertug af Augustenborg 1977 161
- Frederik den Femte, orlogsskib 1977 128
- Frederikke Amalie, prinsesse 1977 13
- Frederiks Hospital 1977 54-55, 65-66, 70, 79
- Frederiksberg, forholdet ml. Kbh. og 1979 116-17, 136-37
- Frederiksbergske sporveje 1979 116
- Frederiksborg Skole 1978 140
- Frederiksborg Slot 1977 17-18, 20-21
- Frederikskirken 1977 57-58, 70-72, 79
- Frederiksstaden 1977 48-67
- Fremtiden, sygekasse 1977 250
- Fri rigens stand 1978 19
- Fri rigsstad 1978 19
- Frie Udstillingsbygning 1979 117

- Friehling, E., landsretssagfører 1979
108
- Friis, Bendt 1978 72
- Friis, E., folketingsmedlem, rodemester
1979 147
- Friis, Peder, hoffontænemester 1976
58-59
- Friis, Aage, historiker 1979 102
- Friis-ministeriet 1920 1979 118
- Frimand, Hans Pedersen, guldsmed,
rådmænd 1978 53
- Frimands kvarter 1978 53
- Frimandsbevægelsen 1976 181
- Frisch, Hartvig, politiker 1976 181
- Frisiske navne 1978 41, 50
- From, Christian, smed 1977 93
- Frue kirkes relikvier 1976 26-47
- Frydenlund 1977 74-75
- Fröichen, Julius, groshandler 1978
167-68
- Fuglede, Philip Christian, skibsfører
1977 156
- Fundum 1978 39
- Fyn, orlogsskib 1977 134
- Fædder, Christian politimester, borgme-
ster 1977 175
- Fællederne 1979 44-45
- Fæstningsterrænet 1859, kort over 1979
38
- Fønix, dansesalon 1977 233
- Faaborg, N. L., kunsthistoriker 1977
7-23
- Gad, P. Stenersen, skolemand 1979
82-83, 89, 94
- Gade, politibetjent 1977 166, 168
- Gade, Niels W., komponist 1977 201
- Gade, Søren Nielsen, musikinstrument-
mager 1977 201
- Gadegaard, Sarine 1977 168-70, 178
- Gadereguleringskommissionen 1728
1979 9-10
- Gadereguleringskommission 1795 1976
48
- Gadereguleringskort 1729-30 1979 10
- Gammel Mønt 11-13 1978 133-35
- Gammel Strand 1978 80-81, 106-15
- Gammelholms Hovedvagt 1977 131
- Garbrecht, J. G. F., grosserer 1977 192,
204-06
- Garde, Janus, søofficer, guvernør 1976
124
- Gartnerarbejde 1977 61, 63
- Gedde [Christian, overkonduktør]
1979 16-17
- Gedde, Samuel Christoph, generalma-
jor 1979 16
- Geddes generalkort (eleverede kort)
1760-61 1979 16-17
- Geddes kvarterkort 1757-58 1979 16
- Geleff, Paul, agitator 1976 102, 116-17
- Gelsted, Otto forfatter 1976 181
- Generale opmåling 1755 1979 12-15,
20-21
- Generalstabens kort 1854 1979 37-38
- Generalstabens kort 1899 1979 46
- Gentofte 1979 137
- Gercken, Andreas, billedhugger 1977 57
- Gercken, C., landmåler 1979 17
- Gercken, Didrich billedhugger 1977 49,
55
- Gersdorff, Joachim (fejlagtigt Nicolaj),
rigshofmester 1977 7
- Gesandtskaber, preussiske og svenske
1977 70
- Gether, A., lærer 1976 176
- Ghemmen, Gotfred af, bogtrykker 1978
52
- Giedde, Ove, opdagelsesrejsende 1977
28
- Giemsoe, kapellan 1977 107
- Gierach, Heinrich, billedhugger 1977
65, 77
- Gierløf, Christian 1979 59
- Gierløf, Gabriel, urtekræmmer 1977 116
- Gierløf, Rachel 1977 142
- Gilling, svensk sanger 1977 208-09
- Givpå, Galliot 1977 127
- Gjersøe, Sigurd, ingeniør, direktør 1976
177

- Gjordsen, Claus, kansler 1978 54
 Gjørting, Agnes, f. Dehn, skuespillerinde 1976 110-11
 Gladsaxe 1979 137, 142
 Glostrup 1979 142
 Glückstadt, Isak, bankdirektør 1976 130
 van Gogh, Albert, borgmester 1978 53
 Godow, Jep Clausen, borgmester 1976 39
 Goldschmidt, student 1976 116
 Gor, Pierre, støbemester 1977 76
 Gosman, Anne Sophie 1977 170, 176-77, 179
 Gottschalksen, Carl, musikdirektør 1976 169
 Gradmann, Peder, operarepetitør 1977 256
 Grelle, Henning arkivar 1979 146
 Griffenfeld, Peder, rigskansler 1977 18
 Grimm, D. J., arkitekt 1977 218
 Grovbrad 1977 137-38
 Grubbe, Ingeborg, hofdame 1977 89,92
 Grubbe, Margrethe, g. Hohendorff 1977 91-92, 103, 107
 Grubbe, Sivert, lensmand 1978 121
 Grundkøb, kommunale 1976 139-57 1979 142
 Grundtakst 1689 1979 8
 Grundtakst 1755 1979 12
 Grysgård 1976 145-47
 Grænsefonden 1979 105
 Grænseforeningen 1979 105-08
 Grænselandets legatfond 1979 109
 Grønland, orlogsskib 1977 131
 Gudenrath, J. J., jurist 1977 154
 Gundersen, Lars, maler 1977 119
 Gustav III 1977 151
 Guthmann, A. J. K., overretssagfører 1976 144-45
 Gyldenløve, Christian, greve af Samøe, officer 1977 86
 Gyldenløve, Ulrik Frederik, statholder i Norge 1977 8, 18
 Gyllich, Valdemar, teatermaler 1976 112
 Gæster (middelalder) 1976 19, 21
 Gørtlere 1977 84-113
 H. C. Ørstedsværket 1979 127
 Haelwegh, Albert, kobberstikker 1977 13
 Hage, Christopher, politiker 1977 247
 Hagemann, G. A., fabrikant 1976 141
 Hake, Arent, rådmand 1978 53
 Hald, Kristian, professor, dr. phil. 1978 50
 Halkier, Mathias 1979 59
 Hall, C. C., politiker, jurist 1978 30
 Hallander, Andreas, tømrermester 1976 57, 69
 v. Haller, Charlotte Sophie, g. Baggesen 1977 159
 Hambros badeanstalt 1976 166
 Hammer, proviantskriver 1977 173
 Hammerich, Clara, oversætterinde 1976 182
 Hammerich, L. L., germanist, professor 1976 181-82
 Hammerich, O. J. N. H., lærer 1976 172
 Handel 1976 12-23
 Handlende 1978 17, 19
 Hans Hospital, Sct. 1976 155, 158, 160 1979 130-32, 146
 Hansen, Agnes Emilie Christine Alexandra, f. Poulsen, g. 2° Hedebo 1979 112
 Hansen, Chr. skuespiller 1977 209
 Hansen, Christen, Utterslev 1976 143
 Hansen, G., skuespiller 1977 209
 Hansen, H. N., borgmester 1976 124, 126, 136 1979 150
 Hansen, H. P., rektor 1979 102
 Hansen, Hans Hedtoft, partisekretær 1979 140
 Hansen, J. A., fagforeningsmand 1977 242
 Hansen, Jesper, politiker 1977 255

- Hansen, Julius, auktionsvareforretning
1977 211
- Hansen, Julius borgmester 1977 251
1979 139-40
- Hansen, Mathias, rådmand 1978 73,
75-78
- Hansen, Peter, entreprenør 1976 145
- Hansen, Søren, redaktør 1979 147
- Hanssen, H. P., politiker 1979 102
- Hanssen, Waldemar, konsul 1979 101
- Harmonien 1977 195
- Harms, Claus, snedker 1977 61, 66
- Harsdorff, C. F., arkitekt 1976 71, 88
- Harsløf, Valdemar J., læge 1979 104
- Hass, Joseph Ehlert, skuespiller 1977
198
- Hassings Kort 1728 1979 10
- Hau, Peter Ipsen, skøjper 1978 141,
146
- Hauch, Adam Wilhelm, hofmarskal
1976 63, 65
- Hauch, Vilhelm, assistent 1976 103
- Haven, Frederik Christian von 1977 10
- Haven, Friderich von, maler 1977 22
- Haven, Lambert von, generalbygmester
1977 10-13, 15, 17, 20
- Haven, Maria von 1977 12
- Haven, Michael von, maler 1977 7-23
- Haven, Salomon von, gøgler 1977 10
- Haven, Salomon Peter von 1977 14
- Haxthausen, Gregers Christian, greve,
statsminister 1977 157
- Hedebol, Agnes Emilie Christine Alex-
andra, f. Poulsen, g. 1° Hansen
1979 112
- Hedebol, Peder, borgmester 1979
110-49
- Hedtoft Hansen, Hans, partisekretær
1979 140
- Heerfordt, Johanna 1979 62
- Heiberg, Johanne Luise, skuespillerinde
1976 112
- Heiberg, Kirstine 1977 168-69
- Heibergs Minde 1977 206
- Heiden, kirurg 1977 195
- Heimbach, Wolfgang, maler 1977 7-8
- Hein, frøken 1977 77
- Hejmdal, studentersammenslutning
1979 102
- Helgendyrkelse 1976 26-47
- Hellberg, Sigvald, form. f. borgerrepræ-
sentationen 1977 251
- Helms, Nic., lærerinde 1976 171
- v. Hemmert, Joost, agent 1978 167
- Hendrich, Rottick, remmesnider 1977
93
- Hennings, Betty, f. Schnell, skuespiller-
inde 1976 110-11, 118
- Henningsen, Lars N., arkivar 1978
140-57
- Henrich Müllers Boder se Syv Søstre,
De
- Henriques, Fini, komponist, violinist
1977 257
- Henriques, J., fabrikant 1976 83
- Henriques, Jacob, fabrikant 1976 57,
59, 62, 69-70
- Henriques, Jeremias, fabrikant 1976 57,
59, 62, 69-70
- Henriques, Otto Ruben, vekselerer
1976 185
- Herlev 1979 142
- Herold, Thomas 1978 53
- Hersleb, Peder, biskop 1978 167
- Hessen, linieskib 1977 153
- Hesteskat 1976 83
- Heus, postmester i Altona 1977 159
- Heuser, Ernst 1976 174
- Hielmstjerne, Henrik, justitsråd 1978
167
- Hillerup, F. C., redaktør 1977 195
- Hiort, Naman, borgmester 1978 95
- Hirschfænger 1977 121
- Hjortetak 1977 139-40
- Hjorth, Niels, skolebestyrer 1979 103
- Hoffmann, Anna, lærer, kommunalpoli-
tiker 1979 117
- Hofteatret 1977 202-03

- Hoftved, Niels, højesteretsadvokat
 1976 54
 Hoge, Michel van der, se Haven,
 Michael von
 Hohendorff, Steen, rentemester 1977 92
 Holbergs Minde 1977 191-92, 194-95,
 201, 205, 210
 Holbæk, Anders Pedersen 1978 55
 Holbæk, Jakob, præst 1978 55
 Holm, Anne 1977 166
 Holm, Cathrine 1977 172
 Holm, Frederik, gørtler 1977 88
 Holm, Fridrich, hofmaler 1977 119
 Holm, Martin Olsen 1977 178, 180
 Holm, P., skrædder, politiker 1976
 140-41, 144, 146-48, 155 1977 234
 Holm, Peder, teolog 1978 146
 Holm, Rasmus, rådmand 1978 168
 Holm, Regine 1977 166
 Holmen 1977 114-44
 Holmens bro 1977 8
 Holmens hovedmagasin 1977 130
 Holmens Kirkes Fattigskole 1977 67
 Holmensgade 7 1978 129-31
 Holmsted, Frederik, borgmester, indu-
 strimand 1978 167 1979 66
 Holst, H. P., forfatter, sceneinstruktør
 1976 111-12
 Holst, Peiter, kræmmer 1977 134
 v. Holstein, Carl, gehejmeråd 1978 167
 Holstein, U. A., officer, overpræsident
 1978 22
 Holsteinisch – dramatische Gesellschaft
 1977 190
 Holsten, Adam Christopher, baron,
 amtmand 1977 155
 Holsøe, Poul, stadsarkitekt 1979 134
 Hommel, L. L., skolebestyrer 1976 128
 Hospitalsbyggeri 1976 131-32
 Hostrup, C., forfatter, præst 1977 202
 Hovedbogholderi, kommunalt 1979 139
 Hovedstad, København som 1976 7-25
 Hovedstadens Grænseforening 1979
 99-109
 Hud- og kønssygdomme 1976 131-32
 Hulgård 1976 144-47
 Hummel, Chr. G., vandinspektør 1979
 30, 33-34
 Huse 1600-50 1978 71-139
 Husregistre, københavnske 1976 193
 Huulegaard, Oluf 1978 167-68
 Huulegaard, Peder, hørkræmmer 1978
 167-68
 Hvass, Anders, overretssagfører, politi-
 ker 1976 140, 144, 160
 Hvide Ørn, fregat 1977 130
 Hvidovre 1979 142
 Hvidt, Lauritz Nicolai, grosserer 1976
 76, 83
 Hviid, Matthias, præst 1978 148
 von Hütten, Nicolai, isenkræmmer
 1979 65-66
 Hännel, Johan Friderich, snedker 1977
 52
 Høeg, politibetjent 1977 170
 Høffding, Harald, professor 1977 257
 1979 102, 104
 Høgild, Ole, tobaksspinder 1977 59
 Hørdum, Chr., politiker 1977 234
 Hørkræmmerkompagniet og -lauget
 1978 158-70
 Høyer, Edgard, forfatter 1978 190
 Høyer, J., glarmester 1977 61, 63, 66
 Høyer, Marie 1977 171, 178
 Haaber, Johan Joseph, klokker 1977
 146, 148 1979 67
 Haagen, Hans, politidirektør 1976 64
 Håndværkere 1978 17, 19-20
 Håndværkerforening, Den dramatiske
 1977 200, 203
 Håndværkerlønninger 1977 48-52
 Ibsen, Jens, hofkantor, bedemand 1978
 143
 Ildstedskatsmandtal 1812 1976 74, 85,
 92
 Indbyrdes undervisning 1979 81-82,
 86, 90-91, 94
 Indkomstskat 1976 158

- Indlemmelserne 1900-02 1976 143-163
1978 32 1979 46-47
- Industriforening 1977 197
- Indvandring, tysk 1978 41-42, 49-51,
55
- Ingemann, V., arkitekt 1976 141
- Ingvar af Roskilde, biskop 1978 14
- Ingvarsen, Mogens 1978 55
- Irgens, Joachim, handelsmand 1977 94
1978 92
- Islandshandel 1978 158-70
- Islandske Kompagni 1743-58 1978
158-70
- Israel, Ester 1977 173
- Itzen, Albert, silkekræmmer 1978 106
- Iversen, Christopher, rådmænd 1979 58
- Iversen, Svend 1978 55
- Jacobi, Peder, præst 1978 143
- Jacobsdatter, Else, g. Schrøder 1977 91
- Jacobsdatter, Inger, g. Bergsøe 1977
114-16, 122
- Jacobsen, I. C., brygger og mæcen
1978 30
- Jacobsen, Viggo, overassistent 1976 194
- Jakob Skrædder 1978 55
- Jakobsen, Jep, lærer 1979 100
- Jansen, Jan, bødker 1977 67
- Jansen, Jürgen, remmesnider 1977 89
- Janysev, provst 1977 218
- Jardin, Nicolas-Henri, arkitekt 1977
71, 74-75, 78-79
- Jegind, Bertel 1978 167-68
- Jensen, Anders, slagtermester 1976
145-46, 155
- Jensen, Carl, tegner 1979 129
- Jensen, Chr. kommunalpolitiker 1979
139-40
- Jensen, Harald, redaktør, politiker 1977
236-37, 251
- Jensen, Jacob, kapellan 1977 107
- Jensen, Jacob B., mag. art. 1976 7-25
- Jensen, Jens, borgmester, overpræsident
1976 135, 137, 144-46 1977 252
1978 31 1979 118-20, 122, 146
- Jensen, Jens, restauratør 1977 209
- Jensen, Johs. V., forfatter 1976 182
- Jensen, Niels, tapetserer 1977 67
- Jensen, Sigurd, stadsarkivar, dr. phil.
1976 122-63, 189, 191 1977 145-63
1979 57-70, 110-48
- Jensen-Sønderup, Jens, politiker 1977
258
- Jerndorff, Peter, skuespiller 1976
110-11 1977 256
- Jespersen, Peter, øltapper 1978 143,
146, 148-49
- Jespersen, Vilh., kommunaldirektør
1979 120, 122-24, 126, 128, 142-43,
146
- Jessens Forberedelsesskole for drenge,
Frøken 1978 171-73
- Jexlev, Thelma, arkivar 1976 26-47
1978 39-59
- Johannsen, Hugo, kunsthistoriker 1977
10
- Johansen, Christian, møllebygger 1976
119
- Johansen, O., overretssagfører, politiker
1976 140, 142, 154, 157-58
- Jónsson, Thórarinn, sysselmand 1978
160
- Jordebog 1377 1978 39-59
- Jordfund 1976 216-21
- Juel, Carl, overhofmester 1978 167
- Juel, Frederik, godsejer, officer 1977
150
- Juel, Just, viceadmiral 1977 95, 97-104
- Juel, Niels, søofficer 1977 11-12
- Juhl, inspektør 1979 99
- Jylland, orlogsskib 1977 134
- Jørgensdatter, Cathrine, rådmandsenke
1979 58
- Jørgensen, A. D., rigsarkivar, dr. phil.
1979 100-02
- Jørgensen, Børge Tengnagel, lektor
1976 194
- Jørgensen, Harald, landsarkivar, dr.
phil. 1978 60-70 1979 99-109

- Kabell, Friedrich Christian, ingeniør,
amtsforvalter 1976 123 1979 28
- Kaffe 1977 138-39
- Kalisevskij, general 1977 230
- Kalkbrænderiet 1978 149
- Kalkeballen 1977 184-215
- Kall, J. C., professor, orientalist 1978
144
- Kalvekød 1977 137-38
- Kammager, Jochum 1977 12-13
- Kamphøven, Jeronimus, sekretær, sen.
amtsforvalter m. v. 1977 148-63
- Kandis 1977 138-39
- Kanel 1977 138-39
- Kaper, Ernst, borgmester 1979 117-18,
120, 122-25, 134
- Kaper, Johannes, overlærer, leksikograf
1978 182, 192
- Kardinal 1978 189
- Karl Eugen, prins til Württemberg
1977 156
- Karl Marx klubben 1977 237, 241-43,
253, 257 1979 113
- Karmach, Peter, malermester 1977
66-67
- Karvestok 1977 140
- Kaserne for Det sjællandske Infanteri-
regiment 1976 57
- Kasernen i Kronprinsessegade 1976 71,
81, 84
- Kastelskirken 1977 118
- Kattesundet matr. nr. 92/1689 1978
100-01
- Kattun 1977 122, 137
- Kattunfabrik 1978 146
- Kavringer 1977 140
- Kayser, H. H., tømmermester 1976 130
- Kejserte 1977 138-40
- K. F. U. K. 1977 184, 211
- Kierkegaard, Aage, direktør 1979 149
- Kinafarer 1978 147-48
- Kineserier 1977 24-47 1978 148
- Kinzi, lærer 1978 184
- Kircher, Athanasius, jesuit, forfatter
1977 30, 32-33, 42
- Kirchheiner, J. F., operasanger 1977
201
- Kirkelige forhold i Kbh. 1979 113-15
- Kjørud, se Winther, Andreas Nielsen
- Kjøbenhavns Omegn i VI Blade 1979
38
- Klausen, K. M., lærer 1976 135 1977
233
- Kleis, Georg, kunsthändler 1976 224
- Kleis, Valdemar, kunsthändler 1976
222-36
- Kling, Kay, rådmænd 1979 60, 62
- Kloakering 1976 133-34, 160 1978
27-29 1979 37
- Klog, Jacob, groshändler 1978 167-68
- Klog, Jens 1978 167-68
- Klubskat 1977 190
- Klüwer, Charles, hovedkasserer, kom-
munalpolitiker 1979 139-40
- Kløcker, Abraham, købmænd 1979 62
- Knudsen, cigarmager 1977 250
- Knudsen, H. A. V., borgmester 1976
124, 126
- Knudsen, P., politiker 1976 140, 142,
149-51
- Knuth, Anne Christine, g. Walther
1977 84, 105
- Kobberrøg 1977 138-39
- Kobbetsager 1977 121
- Kobberstik 1977 123-24
- Koblau, slagter 1977 203
- Koch, P. F., højesteretsassessor 1976
130, 135
- Koës, Georg, finansråd 1977 156
- Kofoed, Hans, fuldmægtig 1976 194-96
- Kolbjørn, Ib, rådmænd 1977 237
- Koleraen 1853 1977 206 1978 28-29
- Kollegialsystemet 1978 26
- Kolling, Harald, skuespiller 1977 193,
197, 200-04
- Koltscheff, Leonid, provst 1977 227
- Komiteen for Byhistorie 1977 261
- Kommunalbestyrelsen 1978 7-38
- Kommunale aftenskole 1814-57 1979
71-98

- Kommunale grundkøb 1976 139-57
1979 142
- Kommunale virksomheder 1979 131
- Kommunalreformer 1978 7-38
- Kommunalvalg 1976 134-35 1978
9-11, 20-25, 29, 31-33
- Kompagnier, danske 1978 42
- Kompagnier, tyske 1978 42, 50
- Konfirmation, borgerlig 1979 114-15,
147
- Kong Salomons Apotek 1978 98-99
- Kongefamilien 1977 151
- Kongelige Teater, Det 1976 99-121,
1977 190-91, 198, 202
- Koppel, Valdemar, redaktør, kommunalpolitiker 1979 118, 122-25
- Korduan 1977 105, 110
- Korender 1977 139
- Koribut-Daskevič, Antonij, abbed 1977
227
- Korn, Henrik Frederik, politiinspektør
1976 214
- Korsgevær 1977 110
- Kort og tegninger 1976 192, 194 1979
7-56
- Kortlægningsarbejder ca. 1590-1929
1979 7-56
- Kotemærker 1979 30
- Krabbe, Ingeborg, g. Trolle 1977 94
- Krabbe, Iver, statholder i Norge, g. m.
Karen Ottesdatter Marsvin 1978 81
- Kraft, Ole Bjørn, udenrigsminister
1979 109
- Krag, Christian Johansen, kapellan
1978 143
- Krag, Jens, biskop 1978 15
- Krag, Niels, gehejmeråd 1977 10-12
- Krag, Otte (til Voldbjerg), rigsråd
1977 10-12
- Kragelund, L. Chr., komponist 1977
208
- Kragh, Chr., skuespiller 1977 198
- Krak, T., stadskonduktør 1979 38-41,
43-44
- Kreivitz, Gabriel, remmesnider 1977
95
- Krematorier 1976 195-96
- Krieger, A. F., politiker 1978 30
- Krieger, Johan Cornelius, officer 1976
57, 69-70, 81
- Krieger, Severin, officer 1977 159-60
- Krigs- og dyrtid 1914-18 1979 116
- Kristensen, Marinus, redaktør, kommunalpolitiker 1977 233, 242 1979
124-25
- Kristensen, Tom, forfatter 1976 181-83
- Kroneskole 1976 170
- Kronprinsen, orlogsskib 1977 131
- Kronprinsensgade 1976 72
- Kronprinsessegade 1976 48-98
- Kruse, Carl, murermeister 1979 101
- Kruse, Enevold, statholder i Norge,
g. m. Else Jørgensdatter Marsvin
1978 81
- Kruse, Fr. Vinding, professor 1979 105
- Kruse, Karen Enevoldsdatter, g. m.
Oluf Parsberg 1978 81
- Kruse, Marie, skoleleder 1979 101
- Kruseflor 1977 109
- Kroier, Herman, byfoged 1979 62
- Kunst 1947-76, Byens 1977 280
- Kunstkammer, det kongelige 1977 24
1978 143
- Kunstkammer, Ferdinand af Tirols
1977 24
- Kvartanfeber 1978 149
- Kvinder i middelalderen 1978 55-57
- Kæden, dansesalon 1977 239-40, 246,
248-49
- Kæmmere 1978 18
- København, orlogsskib 1977 127, 129
- København som kongelig by 1976 7-25
1978 16-17
- Københavns borgere 1377 og 1510
1978 39-59
- Københavns civile og borgerlige Stænders
enkekasse 1979 57-70
- Københavns Slot 1976 7-8, 23 1977 8

- Københavns Stadsarkiv 1976 192-96
1977 261-65 1979 149-56
- Københavnske prospekter 1976 212-14
- Københavnskort ca. 1590-1929 1979
7-56
- Købke, Johan 1978 167
- Købmager kvarter matr. nr. 19 1979
149
- Købmagergade 18 1979 149
- Købmagergade 55 1978 102-04
- Købmagergade/St. Helliggejststræde
1978 73, 78-80
- Købmandsskab 1976 12-23
- Købstatsrettigheder 1976 7-25
- Kød 1977 137-38
- Kødbyen 1979 127-28, 134
- Kødkontrol 1976 132
- Køncmann, Anna Elisabeth 1979 60, 62
- Køncmann, Herman Hinrich, klæde-
kræmmer 1979 60
- Kønrog 1977 126, 133
- Körbitz, Johan Chr., løjtnant 1977 112
- Körbitz, Johan Christoffer, overkrigsse-
kretær 1977 112
- Kaalund-Jørgensen, O., lektor 1976
177
- Labsalving 1977 133
- Laegh, Willem van der, kobberstikker
1977 17
- Lagerøl 1977 207
- Lagkagehuset 1979 135
- Lak 1977 139
- Lakarbejder 1977 24-47
- Lakmus 1977 138-39
- Lamm, A. F., vekselerer, politiker
1976 136, 140
- Lammekød 1977 137
- Landbrugsvarer 1976 21
- Landkøb 1976 13-22
- Lang, Mogens 1978 55
- Lange, C., læge, professor 1976 128,
160
- Lange, H. W., teaterdirektør 1977 200
- Lange, Michael, overpræsident 1978
26-27
- de Lange, Philip, murermester, arkitekt
1976 57, 69
- Langebek, Jakob, historiker 1977 7
- Langes teaterselskab 1977 202
- Lannung, Hermod, jurist, politiker
1979 123
- Larsen, Jens Jørgen, møbelhandler
1976 144-49
- Larsen, Jens Sophus Adolf, postkontrol-
lør 1977 211
- Larsen, Karl, forfatter 1977 257
- Larsen, Lars, skibsbygmester 1976
55-56, 59, 69, 83-84
- Larsen, Ole, postholder 1977 210-11
- Larsen, Oline 1977 211
- Lassen, Peder Fjellerup, brygger, byfo-
ged 1978 64
- Larsen, Poul, industrimand 1979 107
- Larsen, Søren Chr., restauratør 1977
210-11
- Larsøns, Marie Thor, bryggerenke 1979
58
- Lassen, Chatrine Elisabeth 1977 187
- Lassen, Jacob, lysesløber 1977 186
- Lassen, Jacob Laurentius, organist 1977
184-93, 212
- Lassen, Jørgen, tegnelærer, maler 1977
186-87, 191-93
- Lassen, Mette Marie 1977 187
- Latwærge 1978 149
- Laurensen, Mogens, rådmand 1978 53
- Lauritzen, Kay, stadskonduktør 1979
51
- Laurvigs have, Grev 1978 146
- Lausøe, Jens Jensen 1978 167-68
- Le Clerc, Louis-Augustin, billedhugger
1977 48, 57
- Lebech, Mogens, forfatter 1978 194-95
- Lehmann, Alfred, psykolog 1978 171
- Lehmann, Edvard, religionshistoriker
1978 187
- Lehmann, Johannes, dr. phil. 1978 193

- Lehmann, Julius*, operainstruktør 1978
171-93
- Lejekaserne 1976 86
- Lejevåninger 1978 128-36
- Lejlighedsstørrelser 1976 75-93
- v. Lerche, Christian, general 1978 167
- Lerche, Georg Flemming, gehejmeråd
1977 149-50
- Lerche, Otto, brygger 1979 65-66
- Leth, Christian Langemach Hansen,
præst 1978 144
- Levetzau, kammerherre 1978 167
- Levetzow, Christian Frederik, greve
1977 53, 59
- Levetzowske palæ 1977 53-54, 59, 70
- Liebetau, G. T. E. O., gymnastiklærer
1976 176
- Ligbrænding 1976 195-96 1979 112-14
- Ligkister 1977 84-113
- Lille Kongensgade 17, 23-29 1978 71,
115-19
- Lindberg, Jak. Kr., nationaløkonom,
nationalbankdirektør 1976 185
- Lindberg, P. M., brolægningsspektør
1979 41
- Lindbergs nivellement 1872-73 1979
41-42
- Linde, Andreas, teaterchef 1976 100,
106
- Lindgaard, P., slotsgartner 1976 57-
58, 63-64
- Lindqvist, N. J., danseinspektør 1977
209
- Linned- og sårklædefabrik 1978 148
- Lintrup, Christen, superkargo 1978
148
- Linvald, Steffen*, museumschef 1976
207-15
- Lipke, jomfru 1977 202
- Lipke, Alexis, maler 1976 210
- Lipke, W. C. F., borgmester i Køge
1977 202-03
- Lodehat, Peder Jensen, biskop 1976 7
- Lohmann, politibetjent 1977 174
- Lokalråd 1978 10-11
- Lossau, dr. med. 1977 154
- Louise Augusta, hertuginde af Augu-
stenborg 1977 155
- Lov af 4. marts 1857 1978 30
- Lov af 18. marts 1938 1978 32
- Lov nr. 274 af 8. juni 1977 1978 7-12
- Lund, forfatter af lejlighedsdigte 1977
100
- Lund, Chr., oberstløjtnant 1979 104
- Lund, Th., grosserer, politiker 1976
149
- Lunde, P. F., industridrivende 1979 30
- Lundtofte 1979 142
- Luses Hul 1976 218-20
- Lygtemænd, skuespil af William Bloch
1976 99-121
- v. d. Lühe, Volrad August, overpræsi-
dent 1977 53
- Lyngby-Tårnbæk 1979 137, 142
- Lyngsie, M. C., fagforeningsmand 1977
242
- Lynow, Ove, bogtrykker 1978 146
- Lyse-Accomodeur 1977 189
- Lystrup, politibetjent 1977 178
- Lütgen, Johan, snedker 1977 61, 66
- Lütken, Alfred, ingeniør 1979 42
- Lærredstapeter 1977 123
- Læseforening, Den borgerlige 1977 195
- Løffler, Bogislav, billedhugger 1977 58
- Løffler, Ernst Heinrich, maler 1977
67-68
- Løn 1977 49-52
- Lønborg, Hans, landmåler 1979 20
- Laage, G., arkitekt 1979 134
- Lån, kommunale 1976 126-31, 133-34,
137 1979 127-30, 142
- Låneudvalget 1979 128
- Mackeprang, Hans Jørgen, konsistorial-
råd 1976 77
- Mackeprang, M., historiker 1979 102
- Madsen, Frederik, skuespiller 1977 200
- Madsen, Hans, overretssagfører 1979
141

- Madsen, W. H. O., krigsminister 1977
247
- Magistraten 1978 7-38, 66
- Magnusdatter, Juliane Marie 1977
170, 180
- Magnusdatter, Louise Dorthe 1977 170,
177-78, 180
- Magnússon, Skúli, landsfoged 1978 159
- Magstræde 17 og 19 1978 119-20
- Malling, V., civilingeniør, byplanlægger
1977 259-60
- Mandix, Oluf, brygger 1978 167-68
- Mandtal for roder o. 1510 1978 39-59
- Mangor, Christian Elovius, stadsfysicus
1977 146, 171
- Mangor, Elovius J., stadskonduktør
1979 8
- Mannheimer, J. H., grosserer 1976 130
- Mantzius, Kristian, skuespiller 1977 202
1978 189-90
- Margeirsson, Jon Kristvin, fil. lic. 1978
158-70
- Maria Feodorovna, se Dagmar, kejser-
inde
- Marie Kirkeplads Skole 1976 174-75
- Marie Sophie Frederikke af Hessen-
Kassel 1977 156, 159
- Marielyst 1976 155
- Markússon, Björn, sysselmand 1978 160
- Marmillod, Jean, overvejnspektør 1977
73-74
- Marmor 1977 53, 57-58, 72-73
- Marstrand, Jacob, bagermester 1976
135
- Marsvin, Else Jørgensdatter, g. m. Enevold Kruse 1978 80-81
- Marsvin, Karen Ottedatter, g. m. Iver Krabbe 1978 81
- Marsvins gård 1978 80-81
- Martens, Carl Christian, murermester
1976 65
- Martinius, Martinus, jesuit, missionær
1977 42-43
- Masius, Hector Gottfried, hofpræst
1977 86
- Matrosen, norske 1977 158
- Matthiesen, Nicolai Banner, stadsbyg-
mester 1977 61
- Mattis Brandis, bogtrykker 1978 72
- May, Carl, værtshusholder 1976 69-70
- Meier Amselsohn, Jacob, grosserer 1976
56
- Mel 1978 159-60
- Melchior, politifuldmægtig 1977 168
- Meldahl, F., arkitekt 1976 122-23
- Melgård, Poul, redaktør 1979 109
- Menthol 1977 138-39
- Messingarbejdere, se gørtlere
- Mestermanspenge 1977 136
- Metropolitanskolen 1978 172-93
- Meyer, A. C., journalist, politiker 1977
234, 240-41
- Meyn, Peter, stadsbygmester 1976 48,
53-54, 63-69, 86
- Michelsdatter, Margaretha, g. m. G. W.
Bæsecke 1977 52
- Mikkelsen, Anders, stenhugger 1977 56
- Mikkelsen, Christian, cand. phil. 1976
114-16
- Mikrofiche 1977 264 1979 154-55
- Milepæle 1977 69, 72-74
- Militære øvelsesområder i 1890'erne
1979 44
- Mishagsytringer ved offentlige forestil-
linger 1976 99-121
- Molbech, Chr. K. F., forfatter 1976
106-07
- Mollerup, H. P., præst 1977 233
- Moltke, Adam Gottlob, greve, overhof-
marskal 1977 57-58, 158 1978 167
- Moltkeske palæ 1977 58, 64, 66
- Moreis, Jacob, værtshusholder 1977
168, 177
- Morskabsteatret 1977 201-02
- Mortensen, Peder, købmand 1979 58
- Mossin, Hans Hansen, præst 1978 146
- Moth, Beate Ingeborg, g. Parsberg
1977 92
- Moth, Matthias, oversekretær, leksiko-
graf 1977 94

- Mozart, Maria Constance, f. Weber, g.
2° Nissen 1977 150
- Mozart, Wolfgang Amadeus, komponist
1977 150
- Muhle, Anton Günther, tegnelærer, ma-
ler 1977 119
- Mule, Vilhelm, højesteretsassessor 1977
94
- Munch, Didrich 1978 167-68
- Munch, Elna, politiker 1979 117
- Munk, Sigvard, overborgmester 1979
144
- v. Munthe af Morgenstjerne, Otto Chri-
stopher, konferensråd 1977 155
- Murer- og stenhuggerlav 1977 53
- Muskatblomme 1977 138-39
- Müller, Caspar Abraham, præst 1977
146
- Müller, Henrik, rentemester 1978
82-83, 124-26
- Münnich, greve 1977 157
- Münter, Balthasar, præst 1977 77
- Münzenberg, Willy, tysk politiker 1977
252-53
- Myschetzky, Anne*, stud. mag. 1977
216-32
- Myschetzky, Daniel Petrovič, fyrst 1977
231
- Mælkekontrol 1976 132
- Møblement 1976 222-36
- Møen, fregat 1977 128
- à Møinichen, Ingeborg Marie 1979 60
- Møller, Anders, brændevinsbrænder
1976 56
- Møller, Anne Marie 1977 168, 178, 180
- Møller, Christmas, se Christmas Møller
- Møller, H. C., havnebygmester 1976
141
- Møller, Johan Gottlieb 1978 64
- Møller, Valdemar, tegner 1979 133
- Mønje 1977 126
- Mørck, J. P., møbelfabrikant 1976 230
- Målebreve 1979 8, 28, 39
- Nachtegall, Franz, gymnastikpædagog
1976 52-53
- Nagler, løjtnant 1977 126, 142
- Nansen, Betty, skuespillerinde, teaterdir.
1977 256
- Nansen, Sophia 1979 60
- Nansengade skole 1976 170-72, 174
- Nationalliberale 1978 30
- Navne 1377 og 1510 1978 39-59
- Neergaard, Niels, statsminister 1979
104
- Nellemann, Sophus, højesteretsadvokat
1979 102
- Nelliker 1977 138-39
- Neptunus, orlogsskib 1977 127, 132
- Nerger, Christian, billedhugger 1977 94
- Netteldug 1977 109, 122
- Nicolaj II, zar 1977 227
- Nielsen, Ane Katrine 1979 110
- Nielsen, Axel, nationaløkonom 1976
184
- Nielsen, Bendt, tømmersvend 1978 136
- Nielsen, Carl, syndikalist 1977 242
- Nielsen, Christian Adolph, snedker
1976 116
- Nielsen, Gregorius 1979 58
- Nielsen, Hans, politiker 1977 247-48
- Nielsen, J. P., bager 1977 254
- Nielsen, Iver 1978 55
- Nielsen, Jens Christian, snedker 1976
116
- Nielsen, Johannes, maskinarbejder 1977
251
- Nielsen, K. M., hospitalsdirektør 1979
126
- Nielsen, Kaj*, forfatter 1977 184-215
- Nielsen, Marie, lærerinde 1977 252
- Nielsen, Mette Cathrine 1977 171, 178
- Nielsen, Niels Jensen, husmand 1979
110
- Nielsen, Nielsine, læge 1976 136
- Nielsen, Oluf, rådstuearkivar 1979 150,
152
- Nielsen, Peder, se Hedebo
- Nielsen, Robert, sekretær 1979 147

- Nielsen, Severin, ingeniør 1976 193
1978 196
- Nielsen, William Albert, snedker 1976
116
- Nielsen Farum, Morten, klejnsmed
1977 59
- Nieuhof, Jan, hollandsk rejseskildrer
1977 30-32, 35, 42
- Nikolajevič, Nikolaj, storfyrst 1977 230
- Nimb, Jens Hansen, kapellan 1978 142
- Nissegangen 1978 107-08
- Nissen, Hans Nikolaj, rådmænd 1979
67-68
- Nissen, Maria Constance f. Weber,
g. 1° Mozart 1977 150
- Nissen, Nicolaus, postfuldmægtig, sen.
diplomat, forfatter 1977 148-63
- Nissens Enke-Casse 1979 68
- Nivellementer 1979 7-56
- Nivellementspunkter 1979 33-37,
41-43, 47-48
- Nivelleringsinstrument 1979 10-12
- Nordberg, kartemaskinefabrikant 1979
74
- Nordiske navne 1978 51
- Nordpolen, beværtning 1976 165
- Nordstiernen, orlogsskib 1977 127
- Norske Løve, orlogsskib 1977 128
- Nouvellister 1977 147-63
- Nyboder Skole 1979 117-18
- Nybølle, Hans Cl., statistiker 1976 179,
183
- Nybørs 1978 126
- Nyholms Hovedvagt 1977 129
- Nyrop, Camillus, historiker 1979 101
- Nældebladet, orlogsskib 1977 127
- Nørre Ports ferske Pumpevandskom-
pagni 1977 136
- Obligationsprotokoller 1978 62-63
- Okker 1977 120, 126, 130, 133-34
- Oksekød 1977 137-38
- Oktoberdamer 1976 165
- Olieblå 1977 138
- Olsen, Gottsche Hans, notarius publi-
cus 1976 59
- Olsen, M., snedker 1976 140
- Olsen, William, politibetjent 1976 117
- Olufsen, Anders, renteskriver 1978 130
- Oom, Henrik, bager 1978 54
- Opmålingsarbejder ca. 1590-1929 1979
7-56
- Oppen, Johan Friderich Blix, landmål-
ler 1979 20
- v. der Osten, Adolph Siegfried, greve,
statsmand 1977 157, 160
- v. der Osten, Wilhelm August, gehejme-
råd 1978 167
- Ostindiefarer 1978 148
8. socialdemokratiske vælgerkreds 1977
210
- Ottosen, Johan, historiker 1979 102
- Overborgmesteren 1978 11
- Overby, U. P., forfatter 1976 102, 116
- Overformynderiarkivalier 1977 262-64
- Overgaden oven Vandet 12-22 1978
130-31
- Overpræsidenten 1978 11, 20, 25
- Overpræsidenter, portrætter 1976 212
- Palbo, Hans, kommunalpolitiker 1977
253-54 1979 139-40
- Pantebøger 1978 60-70
- Parsberg, Holger, landsdommer 1977 92
- Parsberg, Oluf, rigsråd, g. m. Karen
Enevoldsdatter Kruse 1978 81
- Parykblok 1977 122
- Patronymika 1978 41
- Paulsen, Jacob, urtekrammer 1979 62
- Pavillonerne i Kronprinsessegade 1976
63-69, 79
- Peberafgift 1978 18
- Pechüle, Eva Cathrine 1979 70
- Pechüle, Henrich, skræddermester i
Kiel 1979 70
- Pechüle, Johann Peter Henrich, bog-
holder 1979 67-68, 70
- Pechüle, Sophia Elisabeth 1979 70
- Peder Sunesen, biskop 1976 26

- Pedersdatter, Anne, g. m. Michael von Haven 1977 12
- Pedersen, Anders, slagter 1977 137
- Pedersen, Hans, tjener 1977 108
- Pedersen, Niels, værtshusholder 1977 171
- Pedersen, P. J., borgmester 1979 118-21, 123-25, 133-35, 138-40, 144-45
- Pedersen, Sigfred, forfatter 1976 181
- Pedersen, Valdemar, bogtrykker, borgerrepræsentant 1977 251
- Personnavne 1377 og 1510 1978 39-59
- Personnavne, frisiske 1978 41,50
- Personnavne, nordiske 1978 51
- Personnavne, tyske 1978 41-55
- Pesten 1711-12 1979 58
- Peter Vragers boder 1978 133
- Petermann, D. H., murermester 1976 88-90
- Petermann, M. H., murermester 1976 56, 69, 86-89
- Peters, J. A., lærer 1976 171
- Petersen, Adam, smed 1976 114, 116
- Petersen, Astrid, g. Skjoldbo, borgerrepræsentant 1977 251
- Petersen, Caroline, f. Schæffer 1977 192, 210
- Petersen, Conrad, student 1978 142, 144
- Petersen, E. J., handelskommis 1977 210
- Petersen, Holger, grosserer, fabrikejer 1979 103
- Petersen, J. P. V., skoleinspektør 1976 171
- Petersen, Th., politiinspektør 1977 211
- Petersen & Sønner, Md. 1978 167-68
- Petzold, Johan Christoph, billedhugger 1977 57, 65
- Pfeiffer, Anna Hedevig, f. Wittrog 1977 76-77
- Pfeiffer, J. P., stenhugger 1977 48-83
- Philipsen, Gustav, boghandler, politiker 1976 135
- Pilestræde 21 1978 132-34
- Pingel, J. V., filolog, geolog, politiker 1978 185-87
- Pio, Louis, politiker 1976 102
- Piper, Vilhelm Ulrik Frederiksen, præst 1978 144
- Pistor, Henricus, se Oom, Henrik, bager
- Pitzerring 1977 121
- Pitzner, Johs. E. L. M., bagermester 1976 145
- Plum, Frederik, stiftsprovst 1979 74-75, 78
- Poli, Daniel, musketer 1977 168, 179
- Politi 1977 164-83
- Politi- og kommercekollegiet 1977 55
- Politiets registerblade ca. 1890-1923 1979 155
- Politihunde 1979 116
- Politisk forlig 14.1. 1932 1979 128
- Pommern, fregat 1977 127
- Pontoppidan, Erik, biskop, forfatter 1978 140, 142-44, 146, 148
- Pontoppidan, Morten, præst, forfatter 1977 256
- Popoff, Nikolas, præst 1977 227
- Porcelæn 1976 216 1977 122
- Post, Johan, guldsmed, kgl. møntmester 1978 73, 78-80, 92
- Posthuse 1977 145
- Postmesteraviser 1977 145-63
- Postmestre 1977 145
- Postvæsen 1977 72
- Potozki, Sergej, militærattache 1977 230
- Poulsen, Adam, skuespiller 1977 256
- Poulsen, Agnes Emilie Christine Alexandra, g. 1° Hansen, 2° Hedebo 1979 112
- Poulsen, Emil, skuespiller 1976 110-11
- Poulsen, H. L., barber 1977 204
- Poulsen, Jens, puncheskænker 1977 170, 176, 179
- Poulsen, Niels Jørgen, mag. art. 1977 84-113
- Preisler, J. M., kobberstikker 1977 7

- Preussisk kommunallovgivning 1978
24-25
- Preussiske gesandtskab 1977 70
- Price, familien 1977 201
- Prinds Kjørud, se Winther, Andreas
Nielsen
- Prinsesse Charlotte Amalia, orlogsskib
1977 127, 129
- Prinsesse Lovise, orlogsskib 1977 129
- Privatbanken 1979 127-28
- Privatteatre, se dramatiske klubber
- Privilegier af 29. januar 1275 1978
13-14
- Privilegier af 15. februar 1422 1976
7-25 1978 17
- Privilegier af 24. marts 1659 1978 19
- Privilegier af 24. juni 1661 1978 20
- Privilegier, se også Stadsretten
- Prostitution 1976 132, 165 1977 164-83
- Provideringskommissionen 1976 66
- Præsidenten 1978 20
- Præste-, Degne- og Klokkerpenge 1976
83 1979 150
- Pullich, A. F., matematiker 1978 184
- Punche- og dansebodsværter 1977
165-83
- Pätges, Johan Anton, skuespiller 1977
198
- Påskekrisen i 1920 1977 236, 249, 252
1979 125
- Quellinus, Thomas, billedhugger 1977
95
- Quist, Johan Martin, murermester 1976
56-57, 59, 62, 69-70
- Qvaade, P. F., general 1979 33
- Raff, Antoni, rådstueskriver 1978 167
1979 62
- Ramel, Anna g. Reedtz 1977 90, 95-97,
105
- Ramsing, H. U., officer, arkæolog, hi-
storiker 1978 39-40 1979 107
- Ramsing, Julie 1979 107
- Rangskatmandtal 1976 81
- Rasbech, Frederik Christian 1976 83
- Rask, Elin, mag. art. 1976 99-121
- Rasmusen, Poul, overretssagfører 1977
235
- Rasmussen, Gunnar 1976 174
- Rasmussen, Louise, danserinde 1977
198-200
- Rasmussen, R., bager 1977 140
- Rasmussen, Rudolf, møbelfabrikant
1976 230-31
- Rauch, Joseph, violon 1976 56
- Rawert, J. H., stadskonduktør 1976
48-50, 53-55, 57, 69-70, 73, 77-78,
81, 86 1979 15, 19-26, 28
- Rawerts brandkort ca. 1800 1979
20-24, 29, 39
- Realregistre 1978 60-70
- Reedtz, Petra Sophie, g. Thott 1977 95
- Registerblade ca. 1890-1923, politiets
1979 155
- Rehling, Erik, lektor 1976 178
- Rehling, Johan 1979 59
- Reimer, Lorentz, hørkræmmer 1978
167-68
- Relikvier, Vor Frue kirkes 1976 26-47
- Rendestenene 1702 1979 9
- Reuter, Rasmus Peder, urtekræmmer
1977 138-40
- Reventlow, Ditlev, statsmand 1977 75,
157
- Revision, kommunal 1979 137-39
- Riisbrigh, Christopher Frederik Johan-
sen, præst 1978 143
- Ris 1977 139
- Risenberg, Kirstine 1977 179
- Rismel 1977 139
- Rivesten 1977 126
- Rodemestre 1978 18-19
- Rodriguez, F. C., præst 1977 114
- Rodsteen, Peter, baron, gehejmeråd
1977 87, 94-95, 103
- Rohde, Mathias, vinhandler 1978 95
- Rohn, Anton Christopher, præst 1978
144
- Rosenborg Have 1976 48-98

- Rosenborg Kur- og Brøndanstalt 1976 166
- Rosenborg Slot 1977 8-9, 14, 17-19, 24-47
- Rosenborg Springvandsrende 1976 50, 58
- Rosenborgske grunde 1976 48-98
- Rosencreutz, Hans, etatsråd 1977 94
- Rosencrone, Marcus Gerhard, statsminister 1977 157, 160
- Rosenkilde, Adolph, skuespiller, forfatter 1976 110 1977 206
- Rosenkilde, H., højesteretsassessor 1976 83 1977 185
- Rosenkrantz, Anne g. m. Otte Krag 1977 10-12
- Rosenkrantz, Erik 1977 95, 103
- Rosenkrantz, Frederik C., statsminister 1977 157, 160
- Rosiner 1977 139
- Roskilde domkirke 1976 26, 36, 38, 42
- Roskildebispen 1976 7-25
- Rossia, russisk reassuranceselskab 1977 229
- Rostrup, K., overretssagfører 1976 141
- Rotgieterne 1977 87
- Rovsing, Thorkild, kirurg 1978 190
- Rubow, V., læge, politiker 1979 122-123
- Rudolph Berghs Hospital 1976 132
- Rumiancev, provst 1977 227
- Russisk officersforening 1977 230
- Russiske bibliotek 1977 230
- Russiske emigranter 1977 228-30
- Russiske gesandt i Danmark 1977 216
- Russiske kirke i Bredgade 1977 216-32
- Russiske kirke i Danmark 1747-97 1977 216
- Russiske Palæ 1977 216
- Russiske reassurance-selskaber Rossia og Salamandra 1977 229
- Russiske selskab 1977 229-30
- Russiske velgørenhedsselskab i Danmark 1977 229
- Russisk-ortodokse kirke, se russiske kirke i Bredgade
- Russisk-ortodokse trossamfund 1977 216
- Ryberg, Niels, handelsmand 1977 155
- Ryslæder 1977 122
- Rømer, Ole 1979 8
- Rønæk, N. P., rektor 1976 176
- Rønnow, Joachim, biskop 1976 26
- Rådhusets opførelse 1976 134, 137, 139, 158
- Rådhuskisten 1979 59
- Rådhusstårnet 1979 137
- Rådmænd 1978 9, 13-19, 22-23
- Rådmænd, portrætter 1976 212
- Rådstueretten 1978 14
- Sabroe, P. C., tømrermester 1976 56, 69
- Sabroe, Peter, redaktør, politiker 1977 234, 238-40
- Sadolin, præst 1977 233
- Safran 1977 138-39
- Salamandra, russisk reassuranceselskab 1977 229
- Saltholm 1978 149
- Saltværket 1978 144-45, 147
- Saly, Jacques-François-Joseph, billedhugger 1977 75-76, 79
- Samvirkende sønderjyske Foreninger, De 1979 101
- Sanct, se næste ord
- Sand, M. J., kaptajn 1979 47
- Sandemose, Axel, forfatter 1976 181
- Sander, prinsen af Württembergs elskerinde 1977 156
- Sandsten, indførsel af 1977 56-57, 64
- Sangerindelokaler 1977 207
- Saunte, Edel, landsretssagfører, borgmester 1979 141, 148
- Scavenius, Erik, minister 1977 235
- Sčelkunov, Ivan, præst 1977 217, 225-27
- Schack, Anna Sophie, grevinde 1977 148

- Schack, Frederik Christian, greve 1977 146-63
- Schack, Georg, kaptajn 1979 104
- Schackske palæ 1977 66
- Schalck, Hendrich 1978 167-68
- Schalck, Povl Hendrich 1978 167-68
- Schaten, Hubert, kobberstikker 1977 17, 20
- Schimmelmann, Ernst, statsminister 1977 152-53, 157-58
- Schlegel, C. F. A., stadskonduktør 1979 25-30
- Schlegel, J. F. W., professor, retslærd 1977 154
- Schlegels kort 1819-27 1979 24-27, 39
- Schmaltz, Johan Frederik, kirurg 1978 143
- Schmidt, Børge, borgmester 1976 193
- Schmidt, C. A., snedker 1977 247-48
- Schmidt, Johan Georg, hofblikkenslager 1977 66
- Schneider, Zacharias, gørtler 1977 88
- Schnell, Betty, se Hennings
- Schock, Aage, redaktør 1976 182
- Schouboeske Institut 1976 52
- Schovelin, Julius T., kaptajn 1979 35-37, 42-43
- Schovelins nivellement 1853-54 1979 34-36
- Schovert, Gørrel Kirstine, vurderingskone 1977 121
- Schrader, Johan, præsident 1979 60
- Schreiber, Mathias, præst 1978 144, 146
- Schrøder, fabrikant 1977 221
- Schrøder, overbetjent 1976 114
- Schrøder, Helvig, g. Wermundt 1977 90
- Schrøder, Ingeborg Kirstine 1977 91
- Schrøder, Johan, guldsmedesvend 1977 90
- Schrøder, Johannes, rektor 1978 140, 143-44
- Schrøder, Julius, typograf 1977 250
- Schrøder, Michel, gørtler 1977 84-113
- Schrøder, Nicolai, gørtler 1977 84-113
- Schrödersee, Johan G., søofficer 1977 156
- Schulin, Johan Sigismund, gehejmeråd 1978 146, 167
- Schultz, Herman, maler 1977 119
- Schumacher, se Griffenfeld
- Schumacher, Andreas, diplomat 1977 157
- Schumacher, Johan, snedker 1977 90, 94-95
- Schwermann, Johan Ludvig, fiskemester 1978 143
- Schæffer, Caroline, g. Petersen 1977 192, 210
- Schæffer, Jochum, kancelliråd 1977 94
- Schæffer, Johanne (Hanne), f. Fischer 1977 192-207, 209-10
- Schæffer, Marie, g. Witt 1977 192, 210
- Schæffer, Sofie 1977 192, 209
- Schæffer, Wilhelm, værtshusholder 1977 192-93
- Schæffer, Wilhelmine 1977 192, 209-10
- Schæfferske Pavillon 1977 194
- Schæfferske Teater 1977 192-207
- Schøller Krogh, frøken 1977 154
- Schøning, Arne, vicekontorchef 1977 280
- Sellman, G. B., kirurg 1977 195
- Selskabet for Københavns Historie 1976 197 1977 266 1978 199-200 1979 157
- Seyerens, orlogsskib 1977 128-29
- Sibrand, Johan Sylvester, overkonduktør 1979 12, 14-17
- Sibrands generalkort 1745, 1979 15-16
- Sibrands kvarterkort 1744 1979 15
- Siesby, Gottlieb, redaktør 1977 195
- Sildemarked 1976 29
- Siletzky, provst 1977 226
- Simon, M. S., restauratør 1979 99
- Simonsdatter, Maren, købmandsenke 1979 58
- Simonsen, Jens, ingeniør 1977 259-60
- Sjælland, orlogsskib 1977 127, 129

- Skall, Egil*, fuldmægtig 1976 194 1977 262-65 1978 196 1979 51, 150-56
 Skarnfjerding, den dramatiske (Kalkeballen) 1977 197
 Skatter og afgifter 1976 127, 133, 137, 158 1979 121-25, 128, 136
 Skibskirkegården 1977 128
 Skind 1976 21
 Skjoldbo, Astrid, f. Petersen borgerrepræsentant 1977 251
 Skjoldborg, Johannes, digter 1977 256
 Skofter (grove kavringer) 1977 140
 Skolebyggeri 1979 117-18
 Skoleerindringer 1978 171-93
 Skolevæsen 1976 127-28, 135-37, 139 1979 71-98
 Skonroggenbrød 1977 140
 Skoreparationer 1977 141
 Skovudvisning, Bistrup Gods 1976 138-39
 Skøde- og pantebøger 1978 60-70
 Skånemarkedet 1976 28
 Slagtehuse 1976 132
 Slægtsforskeren og Københavns Stadsarkiv 1978 197
 Smede 1978 53
 Smytzs, Katherina 1978 53
 Snarup, Søren Jensen, tømrer 1978 102
 Snefugl, Niels Pedersen 1978 55
 Socialdemokratisk Ungdom 1977 250-52
 Socialdemokratisk vælgerforening, 7. kreds 1977 239, 246, 248, 250
 Socialøkonomisk Samfund 1976 185
 Solbjerg, politibetjent 1977 170
 Solidaritet, ugeblad 1977 241-44
 Sophie Amalie, dronning 1977 13-14
 Sophie Amalienborg 1977 13
 Sophie Frederikke, arveprinsesse 1977 156
 Sorte Christians Krog 1976 49, 52-53
 Sorterup, student 1977 252
 Sorø Akademi 1977 14-15, 20
 Spildevand 1979 9
 Sporveje 1979 116
 Späth, Johan Jacob, oberst 1977 155
 Stabel, Johan Henrik, postmester, birke-dommer 1977 145
 Stade, Alexander 1976 114
 Stadsarkiv, Københavns 1976 192-96 1977 261-65 1978 196-98 1979 149-56
 Stadsbog 1978 15
 Stadskonduktørembedet 1979 7-56
 Stadsret af 13. marts 1254 1978 12-13
 Stadsret af 29. januar 1294 1978 15-16
 Stadsret af 14. oktober 1443 1978 17-18
 Stadsret af 28. juli 1536 1978 18
 Stadsretter, se også privilegier 1976 7-25
 Stampe, Henrik, retslærd, embedsmand, minister 1978 21, 66
 Stanley, Simon Carl, billedhugger 1977 57
 Stapelstad 1978 20
 Statholderen på Københavns slot 1978 18
 Stauning, Jens, bedemand 1977 68
 Stauning, Th., statsminister 1977 210, 234, 241, 252, 257 1979 119-21, 139-40
 Steen, Adolph, matematiker, politiker 1978 179
 Steenbuch, Johannes, professor i teologi 1978 144
 Steenwinckel, Anton van, maler 1977 10
 Steenwinckel, Oluf, bygmester 1979 7-8
 Steincke, K. K., minister 1977 254
 Stenbukkens gård 1978 80
 Stendrup, Jacob, assessor 1978 167-68
 Stendrup, Nicolaj 1978 168
 Stenslettegård, rekonvallescenthjem 1979 134-35
 Stenweghere, Gødeke 1978 54
 Stenweghere, Sywart, rådmand, borgmester 1978 54
 Stevnsborg, Henrik, cand. mag. 1977 164-83

- Stilhoff, Henrik, stud. med. 1976 114
 Stjernen, bryggeri 1977 243
 Stjernqvist, A. N., skræddersvend 1976
 164-73
Stjernqvist, Henry, formand for Borger-
 repræsentationen 1976 164-87 1977
 233-58
 Stjernqvist, Johanna, g. 2° Tryggedsson
 1976 164-73 1977 250
 »Stok« se karvestok
 Stolpe, S., studiosus 1977 78
 Stora Norregatan 36, Landskrona 1978
 101
 Stougaard, Melchior Jacobsen, skoma-
 ger 1977 172, 174
 Strahlsund, fregat 1977 127, 129
 Strandgade 14 1978 95-98, 104
 Strandgade 28 1978 121-24, 129
 Strandgade 30-32 1978 85-91, 104,
 129
 Strandgade 44 1978 92-95, 104
 Strandgaard, maler 1977 192
 Strandgaard, J., skibsreder 1976 128
 Strejker 1977 49
 Streugold 1977 38
 Streuss, Johanne g. Schæffer 1977 94
 Struensee, Johann Friedrich, greve,
 statsmand 1978 22-23
 Strøm, R. N., nationalbankdirektør
 1976 141, 154
 Strömgren, Elis, astronom, professor
 1977 256
 Stub, Christen Sørensen, hørkræmmer
 1978 167-68
 Studenterforening 1820 1977 202
 Studenterforeningen 1976 124, 179-80
 Studentersamfundet 1976 180, 182
 1977 252
 Studentersamfundets sønderjyske Sam-
 fund 1979 101
 Suhm, P. F., historiker 1977 154
 Sukker 1977 138
 Sukkerdun 1977 84, 109
 Sukkeraffinade 1977 138-39
 Sunckenberg, Johan 1978 167-68
 Sundby krematorium 1976 196
 Sundbyerne 1976 157 1978 32
 Sundhedsfarlige bygninger 1976 132
 Sunesen, Anders, ærkebiskop 1976 28
 Sunesen, Laurids 1976 26
 Sunesen, Peder, biskop 1976 26
 Suthena, Bennike 1978 55
 Svane, Peder Hansen 1978 167-68
 Svendsdatter, Anniche 1977 91
 Svenske gesandtskab 1977 70
 Svinekød 1977 138
 Sygekassen Fremtiden 1977 250
 Syndikalistiske bevægelse 1977 242-43
 Sysselmænd, islandske 1978 159
 Syv Søstre, De 1978 124-26, 128
 Sæbe 1977 139
 Søgaard, Emdrup 1976 140
 Sølling, Peter N., søofficer 1977 156
 Sølvglød 1977 126
 Sølvgade 7 1976 86-93
 Sønderjylland blad 1979 106
 Sønderjysk Centralforening 1979
 100-01, 109
 Sønderjysk Forening 1979 99-100
 Sønderjysk Forening for København og
 Omegn 1979 101, 104-06
 Sønderjysk Samfund (1866) 1979 100
 Sønderjysk Samfund (1884) 1979 101
 Sønderjysk selskabelig Forening 1979
 100
 Sønderjyske krigsveteraners besøg i Kø-
 benhavn 1969 1979 109
 Sønderjyske Lotteri 1979 108
 Sørensdatter, Else Kirstine 1977 171,
 178
 Sørensdatter, Sidse 1977 171
 Sørensen, C. F., cigarhandler 1977
 246-47
 Sørensen, H. P., borgmester 1977 253
 1979 115, 139-40, 144
 Sotøjhuset 1977 130
 Takkelagehuset på Nyholm 1977 128
 Takkelloftet 1977 129

- Tamm, Ditlev*, universitetslektor, dr. jur. 1978 7-38
- Tapeter* 1977 123
- Teaterlokalet i gården* 206 på Kongens Nytorv 1977 194
- Teatret i Kannikestræde* 1977 184
- Teisen, Fritze*, jurist, kommunalpolitiker 1979 122-25, 130
- Tengnagel Jørgensen, Børge*, lektor 1976 194
- Terra* 1978 39
- Thalbitzer, Anna* 1979 101
- Thalbitzer, H. G.*, politiassistent 1976 103, 114
- Thalia* 1977 203
- The de bout, kinesisk te* 1977 138-39
- v. Thienen, Ludvig Christian Carl*, kammerherre 1977 75
- Thiil, Ole Olsen* 1977 171
- Thomsen, postmester* 1977 77
- Thomsen, smedemester* 1976 114, 116
- Thomsen, Edward*, arkitekt 1979 135
- Thomsen, H. L.*, tømmermester 1976 135
- Thórólfsson, Björn K.* 1978 160-61
- Thott, Johanne Charlotte Henriette* 1977 166, 168, 171-78
- Thott, Otto*, statsmand, bogsamler 1977 21 1978 167
- Thott, Tage*, gehejmeetatsråd, amtmand 1977 97, 103
- de Thura, Laurids*, arkitekt 1977 79
- Thyberg*, politibetjent 1977 170
- Thygesen, Emanuel*, handelsmand, godsejer 1977 53
- Tidemann, Nicolai*, urtekræmmer 1977 140
- Tidepenge* 1977 56
- Tiende, August* 1977 77
- Tietgen, C. F.*, bankdirektør 1976 123, 131 1977 218
- Tilbagekøbsret* 1976 157
- Tilsigelse til møde for magistraten* 1978 26
- Tin* 1977 121
- Tivoli* 1977 194
- To Løver*, studentsammenslutning 1979 102
- Tobakspanlage* 1978 146
- Toft(e)*, skibsreder 1977 56
- Toftegaard, Jens*, bankdirektør 1976 186
- Toldfrihed* 1976 18 1978 19
- 32 mænd* 1978 20-23 1979 57-70
- Topsøe-Jensen, Leif* 1978 72
- Torp, C.*, professor 1976 141
- Torvedirektoratet* 1979 137
- Torveskandalen* 1979 135, 137-39, 142
- Torvetvang* 1976 13-15, 20, 22
- Toxværd, Frans*, maler 1978 143
- Trant, Frederik Carl*, kollegiedeputeret 1977 154
- Trap, Cordt*, nationaløkonom, statistiker 1976 143
- Triangulation* 1907-09 1979 48-49
- Trier, Emil*, cand. phil. 1976 114, 116
- Trier, Herman*, politiker, pædagog 1976 135, 141, 149-51, 154 1979 115
- Trolle, Holger til Rygaard* 1977 94
- Tryggedsson, Johanna*, g. 1° Stjernqvist 1976 164-73 1977 250
- Tscherning, A. F.*, officer, krigsminister og politiker 1978 29
- Turistforeningen* 1977 257
- Turner*, engelsk sangerinde 1977 208
- Tutein* 1978 176
- Tuxen, C. F.*, landmåler 1979 30-34, 36
- Tuxens nivellement* 1846 1979 32-34
- Tvede, P. A.*, kontorchef 1977 280
- Tysk indvandring* 1978 41-42, 49-51, 55
- Tyske kompagnier* 1978 42, 50
- Tyske navne* 1978 41-55
- Tøj i alenmål* 1976 21
- Tøjhuset* 1978 146
- Tømmerkroen* 1977 243
- Tønder, Carsten*, hoflakerer 1977 35,

- Tønder, Thea, tobaksarbejderske 1979
148
- Tønsberg, galej 1977 128-30
- Tårnbæk 1979 142
- Udenbys kort 1771 1979 17-18
- Udenbys kort 1796-97 1979 19-20
- Udenbys kort 1819-27 1979 24-27, 39
- Udenbys kort 1832 1979 26
- Udenbys kort 1854 1979 37
- Udstilling 1975, Stadsarkivets 1976
193-94
- Ulfeldt, Niels Jacobsen, biskop 1978 39
- Ulfeldt, Edele, g. m. Henrik Bielke
1977 12
- Ulfeldt, Margrethe, g. m. Niels Juel
1977 12
- Ulfeldt, Niels Jacobsen, biskop 1976 29
- Ulrich, Hjalmar, generalmajor 1979
105
- Ursin, Frederikke, admiralinde 1976 80
- Ursin, Jacob, byskriver 1979 62
- Utterslev 1976 143-47, 155
- Wachsmuhten, Anna Sophia 1977 67
- Vada, privatteater 1977 184
- Vajsenhuset 1978 148
- Walbohm, Johan, urtekræmmer 1979
65-66
- Valby 1976 157 1978 32
- Valdemar Atterdag 1978 16
- Waldorff, C. F. 1978 196 1979 150
- Valentin, Peter Johansen, hørkræmmer
1978 167-68
- Waleur, Johannes, rådmand 1978 167
1979 66
- Valg 1978 9-11, 20-25, 29, 31-33
- Valkendorf, Christoffer, rigshofmester
1978 18, 114
- Valkyrien, dansesalon 1977 210-11
- Valnøddetrær på Sct. Hans hospital
1979 130-32, 146
- Walter, Frederik, hofmand 1977 84, 94,
105, 107
- Walter, Sophie Christiane, g. m. Nicolai
Eigtved 1977 52
- Waltz, J. R., skuespiller 1977 198
- Vandafledning 1979 9
- Wandal, Hans, biskop 1977 17-18, 20
- Vandforsyning 1976 58-59 1979 28
- Vandkommissionen 1979 28-34
- Vandreder 1731, kort over 1979 10
- Vandstandsmærker 1979 31, 36-37, 42,
48
- Vangehuset 1976 155
- Warberg, Ole, astronom, professor
1977 154
- Warburg, klædefabrikant 1977 192
- Warming, Jens, statistiker, nationaløko-
nom 1976 183, 186
- Varming, Jens Chr., arkitekt 1978 72
- Warnus, Frantz, værtshusholder 1977
177
- Wassard, Mathias 1978 167
- Weber, Maria Constance, g. 1° Mozart,
2° Nissen 1977 150
- Ved Stranden matr. nr. 2/1689 1978
104, 112
- Ved Stranden matr. nr. 3/1689 1978
108-13
- Ved Stranden matr. nr. 4/1689 1978
108-13
- Ved Stranden matr. nr. 7/1689 1978
107-09, 112
- Ved Stranden matr. nr. 11-12/1689
1978 113-15
- Vedel, Henrik, departementschef 1977
237
- Wedel, Lago Mathias, præst, forfatter
1977 74
- Wedel, Søren, volontør i Tyske Kancelli
1977 148-49
- Vedsø, Fr., maskinmester 1977 253
1979 148
- Vega, dansesalon 1977 210
- Weiner, Anne Elisabeth, tjenestepige
1977 170, 177
- Weiss, Ernst 1976 179

- Vejerhuset på Gammelholm 1977 127
 Vennerne 1978 20
 Vermund, Adolf, skuespiller 1977 210
 Wermundt, Giødert, gørtler 1977 90
 Wermundt, Nicolai Wigant, gørtler 1977 90
 Wesling, Nicolaj 1978 167-68
 v. Wessel, Caspar, søofficer 1977 119
 West, Johan Christian, muremester 1976 87
 Vestergade 7, Køge 1978 101, 104
 Vestergård, Utterslev 1976 144-47
 Westergaard, Harald, statistiker, nationaløkonom 1976 183-84, 186
 Vesth, Kjeld Borch 1978 72
 Westphael, Niels, seilmager 1977 130
 Vestre Betalingsskole 1979 93
 Vestre Hospital, se Rudolph Berghs Hospital
 Wever, Joh. Frid., agent 1978 167
 Vibe, Mikkell, borgmester 1978 85
 Wiedewelt, Hans, muremester 1977 114
 Wiedewelt, Johannes, billedhugger 1977 72
 Wilcken, Anthon Christoffer, muremester 1976 69
 Vildmanden på Østergade 1977 185, 197
 Willadsen, Christen, hospitalsforstander i Randers 1977 145
 Willemoës, C., redaktør, Ribe 1979 105
 Wilmann, Erik, landinspektør 1979 7-56
 Vind, Sophie Magdalene Krag-Juel-, baronesse 1977 157
 Winterfeldt, Helmuth Otto von, gehejmeråd 1977 20
 Vintervejret 1740 og 1789 1977 152, 155
 Winther, Andreas, apoteker 1978 149
 Winther, Andreas Nielsen, værtshusholder 1977 170, 177
 Visekællinger 1977 152
 With, Albert (Albrecht) Foghsen, sognepræst, magister 1979 62-64, 70
 Witt, Fr. Chr., malermester 1977 210
 Witt, Marie, f. Schæffer 1977 192, 210
 Wittlinger, Christopher Ferdiand, stenhugger 1977 55-56
 Wittrog, Anna Hedeveg, g. Pfeiffer 1977 76-77
 van der Vliet, Basil, senator 1977 230
 Vodroffslund 1976 169
 Wodstrup, John, arkitekt 1976 216-21
 Vognmandslaug, Det lidet 1976 60
 Voldsgaard, Peder, juvelér 1977 142
 Voldum, A., professor 1979 51
 Wolf, Jacob Andreas, matematiker, professor 1977 154
 Volubujev, Nikolaj, præst 1977 218, 225-26
 Vor Frue, se Frue
 Worm, Ole, oldforsker 1977 24, 30, 38, 42
 Worsaae, A., rådmænd 1976 122
 Vragel, Peter 1978 133
 Wuchters, Abraham, maler 1977 14, 17
 Værker, kommunale 1976 137
 Værtshusholder 1977 165
 Wøldike, Marcus, professor 1978 143
 Zimmervald-bevægelse 1977 253
 Zinck, Otto, skuespiller, teaterhistoriker 1977 202-03
 Zink 1977 103, 107
 Zoëga, Abigael, f. Boye 1977 148
 Zoëga, Georg, postkasserer, justitsråd 1977 146-50
 Zuber, Joseph, tømrermester 1977 61, 66-67
 Æreboe, Rasmus, forfatter 1977 97, 99-100
 Ølstuer 1977 207
 Øresundshospitalet 1976 158
 Ørslev, Jens Jacobsen, klejnsmed 1977 66

- Ørsted, A. S., statsmand, retslærd 1978
24, 27-28
- Ørstedsparken 1979 118
- Ørstedsværket 1979 127
- Ørum, H. P., læge 1976 136, 141
- Østerberg, Svend Haagen, klubvært
1977 194
- Østergade 54 1978 82-83
- Østergade 58 1978 98-100
- Østergade 58 A 1978 104-07
- Østergatan 28, Malmø 1978 101
- Østergård, Utterslev 1976 144-47
- Østre Anlæg 1979 118
- Østre Betalingsskole 1979 93
- Østrup, J. E., dr. phil. 1977 247
- Øvelsesskibet på Holmen 1977 131
- Åbenrå 1976 165
- Aabye, E., lærer, cand. theol., sports-
journalist 1976 175
- Aagaard, O. H., overlærer 1977 256
- Aakjær, Jeppe, forfatter 1976 182

J. H. SCHULTZ'S
KØBENHAVN